

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“DAVLATIY MOLIYA” KAFEDRASI

“BYUDJET-SOLIQ SIYOSATI”
fanidan

O‘QUV USLUBIY MAJMUA

Bilim sohalari	200 000	– Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq;
Ta‘lim sohasi:	230 000	– Iqtisod;
Magistratura mutaxassisligi:	5A230601	– Davlat moliyasini boshqarish;

Malikov T.S., Allayarov S.R. "Byudjet-soliq siyosati" fanidan O'quv-uslubiy majmua. -T.: TMI, 2019. 206 bet.

Fanning O'quv-uslubiy majmuasi O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2019 yil 9/11 dagi 5- sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan o'quv dasturiga muvofiq ishlab chiqildi.

Tuzuvchilar:

T.Malikov TMI, "Davlatiy moliya" kafedrasida professori, iqtisod fanlari doktori;
S.Allayarov TMI, "Davlatiy moliya" kafedrasida katta o'qituvchisi.

Taqrizehilar:

X.Qobulov - TMI, " Davlatiy moliya" kafedrasida dotsenti, iqtisod fanlari nomzodi;
O.Kamolov - TDIU, "Moliya va soliqlar" kafedrasida dotsenti, iqtisod fanlar doktori, (turdosh OTM);

Fanning O'quv-uslubiy majmuasi kafedraning 2019-yil 23-avgust dagi 1-sonli yig'ilishida muhokama qilingan va fakultet Kengashida ko'rib chiqish uchun tavsiya etilgan.

Kafedra modiri

T.S.Malikov

Fanning O'quv-uslubiy majmuasi Magistratura bo'limi Kengashida muhokama qilingan va institut Kengashida ko'rib chiqish uchun tavsiya etilgan (2019-yil 26-avgust dagi 1-sonli yig'ilishida).

Magistratura bo'limi boshlig'i

A.Jo'rayev

KELISHILDI:

O'quv-uslubiy bo'lim boshlig'i

T.Baymuratov

Fanning O'quv-uslubiy majmuasi institut O'quv-uslubiy Kengashining 2019-yil 30-avgust dagi 1-sonli yig'ilishida ko'rib chiqilgan va tasdiqlash uchun tavsiya qilingan.

O'quv ishlari bo'yicha prorektor

I. Qo'ziyev

Fanning O'quv-uslubiy majmuasi institut Kengashining 2019-yil 30-avgust dagi 1-sonli yig'ilishida bayoni bilan ma'qullangan.

MUNDARIJA

KIRISH

- 1-bo'lim O'QUV MATERIALLAR**
- 1.1. MA'RUZALAR MATNI**
- 1-mavzu Byudjet-soliq siyosati: nimalarni va qanday o'rganamiz?.....**
- 2-mavzu Bozor iqtisodiyotini shakllantirish modellari va byudjet-soliq siyosatining o'zaro vobastaligi**
- 3-mavzu Byudjet defitsitini kamaytirish – byudjet siyosatining markaziy masalasi**
- 4-mavzu Zamonaviy soliq siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga tadbqiq etishning fundamental asoslari**
- 5-mavzu Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning zamonaviy nazariyalari va ularning byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqishdagi roli**
- 6-mavzu Soliq yuklamasini optimallashtirish – soliq siyosatining eng dolzarb muammosi**
- 7-mavzu Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish – soliq siyosati samaradorligini ta'minlash garovi**
- 8-mavzu Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari, ularga nisbatan bildirilayotgan e'tirozlar, muammolarni hal qilish va e'tirozlarni yumshatish yo'llari**
- 9-mavzu O'zbekistonda byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)**
- 1.2 AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN MATERIALLAR**
- 1-mavzu Byudjet-soliq siyosati: nimalarni va qanday o'rganamiz?.....**
- 2-mavzu Bozor iqtisodiyotini shakllantirish modellari va byudjet-soliq siyosatining o'zaro vobastaligi**
- 3-mavzu Byudjet defitsitini kamaytirish – byudjet siyosatining markaziy masalasi**
- 4-mavzu Zamonaviy soliq siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga tadbqiq etishning fundamental asoslari**
- 5-mavzu Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning zamonaviy nazariyalari va ularning byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqishdagi roli**
- 6-mavzu Soliq yuklamasini optimallashtirish – soliq siyosatining eng dolzarb muammosi**
- 7-mavzu Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish – soliq siyosati samaradorligini ta'minlash garovi**
- 8-mavzu Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari, ularga nisbatan bildirilayotgan e'tirozlar, muammolarni hal qilish va e'tirozlarni yumshatish yo'llari**
- 9-mavzu O'zbekistonda byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)**
- 2-bo'lim MUSTAQIL TA'LIM MASHG'ULOTLARI**
- “Byudjet-soliq siyosati” fanidan mustaqil ta'lim bo'yicha uslubiy qo'llanma**
- 3-bo'lim GLOSSARIY**
- 4-bo'lim ILOVALAR**
- “Byudjet-soliq siyosati” fanidan fan dasturi**
- “Byudjet-soliq siyosati” fanidan ishchi o'quv dasturi**
- Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati**

KIRISH

Mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni izchil amalga oshirish, milliy iqtisodiyotni yangi davr darajasiga ko'tarish, eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish tarmoqlarini vujudga keltirish va jahon iqtisodiyoti integratsiyasiga jadal kirib borish Byudjet-soliq siyosatini barqaror rivojlantirishni taqozo etadi.

Hozirgi vaqtda mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti iqtisodiyotni modernizatsiyalash, ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, iqtisodiyot tarmoqlarida zamonaviy texnika-texnologiyalarni joriy qilish va shu asosda raqobatbardoshlikka erishish, jahon bozorlaridan mustahkam o'rin egallash, mamlakatimizning eksport salohiyatini oshirish kabi vazifalarni amalga oshirish bilan bevosita bog'liq. Mazkur masalalarni ijobiy hal qilishda mamlakatning Byudjet-soliq siyosatidagi ishtiroki ham muhim o'rin tutadi.

“Byudjet-soliq siyosati” fani Magistratura bo'limining “Davlat moliyasini boshqarish” yo'nalishlariga mutaxassislik fanlaridan biri bo'lib, “Byudjet-soliq siyosati” fani ushbu yo'nalishning 2 kurs magistr'larga o'qitiladi.

Mazkur fanni o'qitishdan asosiy maqsad moliyaviy globallashtirish sharoitida Byudjet-soliq siyosatida yuzaga keladigan jarayonlarni o'rganish, hamda Byudjet-soliq siyosatini rivojlantirish istiqbollari yuzasidan talabalarda tegishli nazariy fikr va taassurotlarni hosil qilish, amaliy ko'nikma va bilimlarni shakllantirishdan iboratdir.

Bugungi kunda jahon bozori kon'yunkturasi keskin o'zgarib, globallashtirish sharoitida raqobat tobora kuchayib borayotgani mamlakatimizni yanada barqaror va jadal sur'atlar bilan rivojlantirishni taqozo etmoqda.

Ma'lumki, olib borilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini liberallashtirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish maqsadida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni bilan “2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi” qabul qilindi.

Ushbu “Byudjet-soliq siyosati” fanini chuqur o‘rganish orqali talabalar mamlakatimizning Byudjet-soliq siyosatidagi ishtirokini faollashtirish, makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o‘sish sur‘atlarini saqlab qolish, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, investitsiyaviy muhitni yaxshilash orqali mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlariga xorijiy sarmoyalarni faol jalb etish, xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yanada rivojlantirish, jumladan, etakchi xalqaro va xorijiy moliyaviy institutlar bilan aloqalarni kengaytirish, puxta o‘ylangan tashqi qarzar dasiyosatini amalga oshirishni davom ettirish, jalb qilingan xorijiy investitsiya va kreditlardan samarali foydalanish borasida tegishli nazariy bilimlar va amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lishadi. Shu bilan birgalikda, mazkur fanni o‘qitish “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”da belgilangan iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo‘nalishlarini samarali tarzda amalga oshirishga qaratilgan mutaxassis kadrlarni tayyorlashda muhim o‘rin tutadi.

Ushbu fanni o‘qitishda milliy va xalqaro darajadagi byudjet-soliq siyosati, byudjetlararo munosabatlar va uning jahon iqtisodiyoti rivojlanishidagi o‘rni, jahon iqtisodiyotining globallasuvi va jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, xalqaro moliya tashkilotlarining Byudjet-soliq siyosati taraqqiyotidagi o‘rni, milliy va xalqaro valyuta operatsiyalari, jahon valyuta tizimi va uning rivojlanish bosqichlari, Byudjet-soliq siyosatida valyuta risklarini boshqarish, xalqaro korporatsiyalar faoliyatining rivojlanishi, xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlari, Byudjet-soliq siyosatida to‘lov balansini boshqarish, xalqaro moliya bozori va uning rivojlanish xususiyatlari, evrobozorlarning yuzaga kelishi va ulardagi operatsiyalar, xalqaro kredit va investitsiya munosabatlarining rivojlanishi, moliyaviy derivativlar bozori, O‘zbekistonning Byudjet-soliq siyosatiga integratsiyalashuvi kabi masalalar chuqur o‘rganiladi.

I.MA`RUZA MASHG`ULOTI UCHUN MATERIALLAR

1-Mavzu: Byudjet-soliq siyosati: nimalarni va qanday o`rganamiz?

Reja:

1. Byudjet-soliq siyosatining o`zi nima?, uning ahamiyati, mazmun va mohiyati.
2. Byudjet-soliq siyosatining asosiy jihatlari va afzalliklari.
3. Byudjet-soliq siyosati: nimalarni va qanday o`rganamiz?

Siyosat – juda nozik va murakkab masala. Uning oddiy ko‘z ilg‘amaydigan yoki aql bovar qilmaydigan tomonlari juda ko‘p. Siyosatda “kosa tagida – kosacha”, “qizim senga aytayapman, kelinim sen eshit” kabi holatlar ko‘plab uchraydi. Shuning uchun uni to‘g‘ri tushunishga hamma ham har doim etarli darajada tayyor (bo‘lavermaydi) turavermaydi. Buning aynan shunday ekanligi ham, tabiiy. Shunday ekan, unga nisbatan munosabat bildirayotganda, avvalo, juda ehtiyot bo‘lmoq lozim.

Aslida, siyosatni tushunishga tayyor bo‘lmagan (tushunmagan)lar unga nisbatan munosabat bildirmaganlari ma’qul. Chunki bu jarayonda “qosh qo‘yaman” deb, “ko‘z chiqarish” hech gap emas. Hatto siyosatga nisbatan fikr bildirishim kerak, degan qaror qabul qilinganda ham etti o‘lchab, ayrim joylarda esa, etmish o‘lchab, bir kesish lozim. Aksincha tarzda ish tutganlar, hayot achchiq tajribasi va haqiqatining ko‘rsatishicha, qolgan umrlarining oxirigacha, muzdek qatiqni ham puflab ichishni xush ko‘radilar yoki afzal biladilar.

Siyosatning juda ko‘p yoki xilma-xil tur (ko‘rinish)lari mavjud. Ulardan biri byudjet-soliq siyosatidir. Bu siyosat, ayrim hollardagidek, quruq gap bilan emas, balki pul mablag‘larining harakati bilan bevosita bog‘liq. Undan doimo pul mablag‘larining o‘ziga xos bo‘lgan o‘tkir “hid”i ufurib turadi. “Pul bo‘lsa, changalzorda – sho‘rva”, “Vaqt – bu pul” degan maqollar bekordan-bekorga kundalik hayotimizga shiddat bilan kirib borib, tobora dolzarbroq ahamiyat kasb etayotgani yo‘q. Ijobiy ma’noda “Hammasini pul hal qiladi”, deb ham bejizga aytilmayпти.

Byudjet-soliq siyosatini pul mablag‘larining harakatidan ajralgan holda tasavvur etib bo‘lmaydi. Bordi-yu, shunday qilinsa, u o‘z kuchini va ta’sirchanligini yo‘qotib, siyosatga emas, balki oddiy safsataga aylanadi-qoladi. Shuning uchun ham u nihoyatda murakkab, nozik, mas’uliyatli va qaltis siyosat hisoblanadi. Shu bois bu siyosat bilan ham, odatda, “o‘ynashib” bo‘lmaydi. Aks holda, u haqiqatdan ham “qimmat”ga tushishi mumkin.

Eng umumiy va sodda tarzda byudjet-soliq siyosati, bir tomondan, byudjet daromadlarini (oqilona) shakllantirish va ikkinchi tomondan, byudjet xarajatlarini (samarali) sarflash bilan bog‘liq. Aslida byudjet siyosati, tom ma’noda, o‘z ichiga soliq siyosatini ham qamrab oladi. Biroq amaliyotda, ko‘pchilik hollarda, byudjet daromadlarini shakllantirishga qaratilgan siyosatni, odatda, soliq siyosati¹ va byudjet xarajatlarini sarflashga qaratilgan siyosatni esa byudjet siyosati² deb yuritiladi. Shu ma’noda byudjet-soliq siyosatini shartli ravishda bir-biridan va nisbiy jihatdan mustaqil bo‘lgan byudjet va soliq siyosatlarining majmui sifatida ham e’tirof etish mumkin³.

Biroq, bu siyosat bekordan-bekorga yagona nom bilan atalib, byudjet-soliq siyosati deb yuritilmaydi. Buning o‘ziga xos sababi bor. Bu sababning negizida ularni bir-biridan mutlaqo ajratib bo‘lmazligi yotadi⁴. Byudjet siyosatidan absolyut mustaqil bo‘lgan hamda unga bevosita bog‘liq bo‘lmagan holda ishlab chiqilgan soliq siyosati mavjud emas va aksincha. Navbatdagi moliya yilida soliq siyosatining asosiy yo‘nalishlari va unda sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan ba’zi bir o‘zgarishlar, boshqa ba’zi bir sabablar bilan bir qatorda, oxir oqibatda, o‘sha yilga daxldor bo‘lgan byudjet xarajatlari ko‘lamining qanday ekanligiga borib taqaladi. O‘z navbatida, shu yildagi byudjet siyosatining asosiy yo‘nalishlarini va unda sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan ayrim o‘zgarishlarni asosan, shak-shubhasiz, byudjet daromadlari hajmi (miqdori)ning) qanday ekanligi belgilab beradi. Shu ma’noda byudjet siyosatisiz soliq siyosatini va aksincha, soliq siyosatisiz byudjet siyosatini to‘g‘ri tasavvur etib bo‘lmaydi. Ular ikkalasining o‘zaro mushtarakligi, bir-birini taqozo etishi va vobastaligi byudjet-soliq siyosatining yagonaligidan darakdir.

Ifodali qilib aytilganda, byudjet siyosati oqqush singari ko‘kka tomon parvoz qilayotganda, soliq siyosati cho‘rtanbaliq kabi dengiz tomon yoki qisqichbaqaga o‘xshab quruqlik sari yo‘l olmog‘i kerak emas. Aks holda, arava o‘rnidan qo‘zg‘almaganidek, byudjet-soliq siyosatining samara-dor (natijali)ligi ham pastligicha yoki “0”ga tengligicha qolaveradi.

¹ Byudjet daromadlarining ma’lum bir kichik yoki sezilarsiz qismi soliqsiz daromadlar hisobidan shakllantirilayotganligi inobatga olingan taqdirda ham bu siyosatni o‘zgacha atab bo‘lmaydi. Chunki aynan soliqlar byudjet daromadlarining taqdirini belgilab berishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

² Bu siyosatning boshqa jihatlari xususida darslikning keyingi o‘rinlarida yana bir necha bor alohida e’tibor qaratiladi.

³ Lekin bundan byudjet-soliq siyosatini alohida olingan byudjet siyosati va soliq siyosatining mexanik tarzda qo‘shilishidan vujudga kelgan siyosat sifatida talqin etish maqsadga muvofiq, degan xulosa kelib chiqmasligi lozim. Aniq tasavvur hosil qilish maqsadida darslikda byudjet siyosati va soliq siyosatining alohida-alohida olingan tarzda ko‘rib chiqilganligi ham ularning absolyut mustaqil siyosat ekanligini ko‘rsatishga asos bo‘la olmaydi.

⁴ Bu o‘rinda uning nomlanishi Ona tilimizning grammatik qoidalariga muvofiq qanday yozilganligiga e’tibor qaratilishini so‘rardik. Bu siyosatning nomi “byudjet-soliq siyosati” ko‘rinishida yozilayapti. Bu erda “byudjet” va “soliq” so‘zlarining orasiga “–” (tire) belgisi emas, balki “-” (chiziqcha) belgisi qo‘yilayapti. Bu o‘rinda ham “chiziqcha” belgisi uning atrofida joylashgan har ikki so‘zning bir-biridan mutlaqo ajratib bo‘lmazligini, ularning o‘zaro bir-birini taqozo etishini anglatadi. Shu jihatdan olib qaralganda, bu siyosatning aynan “byudjet-soliq siyosati” deb nomlanishi ham uning ismi jismiga monand ekanligidan darak beradi.

Byudjet-soliq siyosati to'g'ri va oqilona yurgizilsa, bir so'mlik mablag'ni sarflab, ba'zi hollarda, o'n so'mlik samarani kutsa bo'ladi. Aksincha bo'lganda esa, milliard-milliard so'mlik mablag'lar samarasiz, "qumga suv singib ketgandek" g'oyib bo'lishi mumkin. To'g'ri va oqilona yurgizilayotgan byudjet-soliq siyosati (albatta, boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda) ishlab chiqarishning rivojlanishiga, aholi turmush darajasining yaxshilanishiga, soliqqa tortish bazasining kengayishiga, mablag'larning samarali sarflanishiga va h.k.larga olib kelsa, aksincha bo'lganda esa, bu siyosat iqtisodiy taraqqiyotga to'siq, xufyona iqtisodiyot ko'lamini kengaytirish, mablag'larni talon-taroj qilish va shu kabi salbiy holatlar vujudga kelishining omiliga aylanishi turgan gap.

Bunday vaziyatda "Byudjet-soliq siyosatining o'zi nima, uning asosini nima tashkil etadi, tarkibiy qismlari nimalardan iborat, bu siyosat ishlab chiqilayotgan paytda nimalarga e'tibor berish kerak, uning zamonaviy dolzarb muammolari nimalar va ularni qanday qilib hal qilish maqsadga muvofiq?" kabi ko'plab savollarga aniqlik kiritib olish alohida ahamiyat kasb etadi. Bu va shunga o'xshash yana bir necha o'nlab hayotiy savollarning mavjudligi, tabiiy ravishda, mazkur darslikning tarkibiy tuzilmasini belgilab (aniqlab) berdi. Shuningdek, uning tarkibiy tuzilmasini belgilashda ta'lim tizimining nisbatan mustaqil bosqichi bo'lgan magistraturada o'quv jarayonining o'ziga xos bo'lgan xususiyati (jumladan, ayrim dolzarb mavzuni "ipidan-ignasigacha" yoki chuqurlashtirilgan tarzda o'rganish) inobatga olindi. Xususan, darslikda ta'lim tizimining bakalavriat bosqichida muhokama qilingan birgina "Moliyaviy siyosat" mavzusi atroflicha ko'rib chiqishga harakat qilindi. Bunda uning, asosan, ikki jihatiga, ya'ni byudjet va soliq siyosatlarining majmuidan iborat ekanligiga jiddiy e'tibor qaratildi.

Biroq, bu erda, qo'shimcha ravishda bo'lsa-da, yana bir masalaga oydinlik kiritib olish kerak. Gap bu o'rinda siyosatning nisbatan mustaqil bo'lgan bir turi sifatida byudjet-soliq siyosatining qaerdan "start" olishi, unga tegishli bo'lgan boshlang'ich "nuqta"ning qaerda ekanligini aniqlab olish xususida ketayapti. Bu bejiz emas, albatta. Chunki amaliyotda, ayrim hollarda, byudjet-soliq siyosati makroiqtisodiy siyosatning tarkibiy qismi sifatida qaralsa, boshqa hollarda esa, u moliyaviy siyosatning ajralmas qismi sifatida talqin qilinadi. Shu munosabat bilan ushbu masalaga aniqlik kiritishda, bizningcha, uning quyidagi jihatlariga e'tibor bermoq lozim:

- makroiqtisodiy siyosat iqtisodiy siyosatning tarkibiy (bir) qismi. Uning bunday ko'rinishi iqtisodiy siyosat tur (ko'rinish)larining ma'lum bir belgilarga (masalan, iqtisodiy siyosatning qaysi darajada ketayotganligiga) qarab turkumlarga ajratish natijasi hisoblanadi;
- moliyaviy siyosat ham iqtisodiy siyosatning tarkibiy (bir) qismi. Uning bunday ko'rinishi iqtisodiy siyosat tur (ko'rinish)larining boshqa bir belgilarga

(masalan, iqtisodiy siyosatni amalga oshiruvchi instrumentlarga) qarab turkumlarga ajratish natijasidir;

- ma'lum ma'noda va ba'zi bir istisnolarni hisobga olgan holda, bir vaqtning o'zida moliyaviy siyosatni iqtisodiy siyosatning va makroiqtisodiy siyosatning ham tarkibiy qismi sifatida e'tirof etish mumkin;

- xalqaro amaliyotda makrodarajada fiskal siyosat to'g'risida gap ketganda, uning konkret mazmuni byudjet-soliq siyosati orqali namoyon bo'layotgan bo'lishiga qaramasdan, bu narsa byudjet-soliq siyosatining faqat va faqat makroiqtisodiy siyosatning tarkibiy qismi sifatida e'tirof etilishiga etarli darajada asos bo'la olmaydi. Chunki aslida, o'shanda ham makrodarajadagi fiskal siyosatni moliyaviy siyosatdan ajratib bo'lmaydi. Ko'p hollarda, haqiqatdan ham xorij amaliyotida "fiskal siyosat" deyilganda "moliyaviy siyosat" nazarda tutiladi va aksincha;

- byudjet-soliq siyosati moliyaviy siyosatdan ajralgan holda, mustaqil ravishda, iqtisodiy siyosatning ham va makroiqtisodiy siyosatning ham tarkibiga bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) kira olmaydi;

- iqtisodiy siyosat doirasida byudjet-soliq siyosati xususida gap ketayotganda moliyaviy siyosat to'g'risida gap ketmayapti, deb bo'lmaydi;

- makroiqtisodiy siyosat doirasida ham byudjet-soliq siyosati to'g'risida gap ketganda uni moliyaviy siyosatdan ajralgan holda tasavvur etish mumkin emas.

Yuqoridagi mulohazalardan, "aylanganda ham, o'rgil-ganda ham" byudjet-soliq siyosatining "start" oladigan "joyi" yoki "tayanch nuqta"si moliyaviy siyosatdir, byudjet-soliq siyosatining makroiqtisodiy siyosatdagi o'rni umumiy moliyaviy siyosatning doirasi bilan belgilanadi (amalga oshiriladi), degan mantiqiy xulosaning chiqib kelishi, tabiiy⁵.

Byudjet-soliq siyosati moliyaviy siyosat doirasida ishlab chiqiladi va hayotga tadbiiq etiladi. Qolaversa, uning tub asosini yoki fundamentini ham moliyaviy siyosat tashkil qiladi. "Byudjet-soliq siyosatini moliyaviy siyotsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Usiz byudjet-soliq siyosati xususida gapirish o'z ma'nosiga ega emas. Bu siyosat moliyaviy siyosatdan kelib chiqadi va uni yanada

⁵ Garchi bu erda biz "byudjet-soliq siyosati"ning "makroiqtisodiy siyosat" va "moliyaviy siyosat"ga nisbatan munosabati xususida "kuyib-pishib" mulohaza yuritayotgan bo'lsak-da, aslida xorij amaliyotida bu muammo allaqachon o'z echimi topgan. U erda masala kun tartibiga "Byudjet-soliq siyosati qaerdan "start" oladi? Uning boshlang'ich "nuqta"si qaerda?" tarzi qo'yilmaydi. Makroiqtisodiy siyosat nuqtai-nazaridan "byudjet-soliq siyosati" xususida gapirilayotganda uning moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi ekanligi, bir daqiqa ham, e'tibordan chetda qolmaydi. Bir vaqtning o'zida, "byudjet-soliq siyosati" moliyaviy siyosatning ajralmas qismi ekanligi to'g'risida fikr bildirilayotganda, uning makroiqtisodiy siyosatga tegishli bo'lgan jihatlari ham, albatta, nazarda tutiladi. Buning ustiga, eng umumiy tarza aytiladigan bo'lsa, xorij amaliyotida juda ko'pchilik hollarda "makroiqtisodiy siyosat" va "byudjet-soliq siyosati", "makroiqtisodiy siyosat" va "moliyaviy siyosat", "makroiqtisodiy siyosat" va "fiskal siyosat", "moliyaviy siyosat" va "byudjet-soliq siyosati", "moliyaviy siyosat" va "fiskal siyosat", "byudjet-soliq siyosati" va "fiskal siyosat" o'rtalarida tenglik yoki barobarlik belgilari qo'yib, ishlatilaveradi. Bundan hech kim hayratga tushmaydi, "masala"ga "aniqlik" kiritishga ham harakat qilmaydi. Bu ularning, qanday iboralarni ishlatishidan qat'iy nazar, "bir til"da gaplashayotganlaridan dalolatdir.

konkretlashtiradi” degan fikrlar o‘zida ob‘ektiv reallikni aks ettiradi. Shuning uchun ham oldin moliyaviy siyosatning ma‘no-mazmuniga yoki mohiyatiga⁶ tushunmasdan turib byudjet-soliq siyosatiga nisbatan shunday urinish befoyda hisoblanadi. Shu munosabat bilan darslikning 2-bobi ana shu masalaga bag‘ishlandi. Bunda moliyaviy siyosatning mazmuni va printsiplari, uning tarkibiy qism (yo‘nalish)lari, hozirgi bosqichdagi moliyaviy siyosat va uning o‘ziga xos xususiyat-lariga alohida e‘tibor berildi.

Moliyaviy siyosat doirasida amal qiladigan byudjet-soliq siyosatining ma‘no-mazmunini o‘quvchilarga (ayniqsa, magistrantlarga) qanday tarzda tushuntirish maqsadga muvofiq? “Hamma narsa va hech narsa” tarzidami yoki ayrim hollardagidek, “omixta” qilibmi? Balki “har sohadan – bir shingil” qilib tushuntirish kerakdir? Xursand bo‘lib, qayd etiladigan joyi shundaki, mustaqillik sharofati ila qo‘lga kiritilgan yutuqlardan bahramand bo‘lgan hozirgi kundagi ko‘plab o‘quvchilarning bilim saviyasi juda baland, didi nozik. Ular o‘z oldilariga qo‘yilgan har qanday “taom”ni iste‘mol qilavermaydilar (bu jummalarni “qo‘llariga tushgan har qanday kitobni o‘qiyvermaydilar”, deb o‘qing). Shu bois, darslikning keyingi qismlarida masalaning ana shu jihatlari e‘tiborga olindi va byudjet-soliq siyosati hamda unga tegishli bo‘lgan muammolar alohida-alohida tarzda, ya‘ni byudjet siyosati va soliq siyosati kesimlarida ko‘rib chiqildi. Bularning har biri to‘g‘risida aniq tasavvurga ega bo‘lgan o‘quvchi byudjet siyosati va soliq siyosatini muvaffaqiyatli birlashtirib, yagona byudjet-soliq siyosati-tini mustaqil ravishda vujudga keltirish vazifasini uddalaydi, deb o‘yladik va buni o‘quvchilarimizning ixtiyoriga qoldirdik.

Byudjet siyosati byudjet-soliq siyosatining va shunga mos ravishda, moliyaviy siyosatning ham eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi va unga nisbatan birlamchi xarakterga ega. Eng oddiy tarz (primitiv shakl)da, bu narsa masalaning “soliq-byudjet siyosati” tarzida emas, balki aynan “byudjet-soliq siyosati” tarzida qo‘yilayotganligi bilan ham belgilanadi. Bu erda “Alixo‘ja” “Xo‘jaali” emas. Shu munosabat bilan bu masalaga darslikda keng o‘rin berildi. Ular darslikning 3-

⁶ Ushbu o‘rinda bu so‘zlar erkin tarzda yoki ixtiyoriy ravishda o‘z-o‘zidan ishlatilayotgani yo‘q. Ular shaklan bir-biridan farq qilsa-da, mazmunan bir-biriga juda o‘xshaydi. Shuning uchun, garchi darsligimizning oldiga qo‘yilgan vazifalardan biroz chetga chiqishga to‘g‘ri kelsa-da, quyidagilarni qayd etib o‘tishni maqsadga muvofiq deb hisobladik. Xususan, “ma‘no” arabcha so‘z bo‘lib, o‘zbek tilida mazmun, tushuncha va g‘oyani anglatadi. U a) so‘zning mazmun tomoni, so‘z bilan ifodalangan tushuncha; b) aynan mazmun; v) ba‘zi xatti-harakat va sh.k.dan anglashiladigan narsa; ifoda; g) biror narsaning mohiyati, nima ekanligi; mohiyatni bildiradi. “Mazmun” ham arabcha so‘z bo‘lib, o‘zbek tilida mundarija yoki ma‘noni anglatadi. U a) aql, fikrlash bilan tushuniladigan, mantiqiy mundarija; boshqa belgi bilan ifodalangan ichki mundarija; b) ish-harakat, voqea-hodisa va sh.k.ni belgilovchi asos, mohiyat; v) biror hodisaning mohiyatini belgilovchi, narsalarni aynan shu narsa sifatida ifodalovchi muhim element va o‘zgarishlarning yig‘indisi, asosini bildiradi. “Ma‘no” va “mazmun”ga o‘xshash “mohiyat” ham arabcha so‘z bo‘lib, o‘zbek tilida haqiqat, har narsaning asli, tub-negizini anglatadi. U a) biror narsaning zamiridagi tub, eng muhim ma‘no, ichki mazmun, mag‘iz; b) narsalarning ichki mazmuni bo‘lib, ularning turli-tuman xossalarini va munosabatlarini yaxlit aks ettiradi. Bular to‘g‘risida batafsil qarang: O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. J.II. E-M / Tahrir hay‘ati: T.Mirzaev (rahbar) va boshq.; O‘zR FA Til va adabiyot in-ti. – T. “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. 525-526, 565-566 va 621-betlar.

bobida o‘z aksini topgan bo‘lib, byudjet siyosatining ma‘no-mazmuni va mohiyati; byudjet xarajatlari – byudjet siyosati namoyon bo‘lishining asosiy shakli; byudjetdan moliyalash-tirish va byudjet siyosati; byudjet siyosati va byudjet norma (me‘yor)lari, xarajatlar smetasi va byudjet krediti; byudjet xarajatlarini sarflash masalalari va vazifa-lari, ularning byudjet siyosati bilan o‘zaro bog‘liqligi yo‘nalishlarida yoritildi.

Byudjet tizimi, byudjet tuzilmasi va byudjet jarayoni orqali byudjet siyosati o‘zini namoyon etadi⁷. Shu bois ular byudjet siyosatini amalga oshirishning o‘ziga xos vositalari hisoblanadi. Ana shundan kelib chiqib, darslikning 4-bobida byudjet tizimi va byudjet tuzilmasi, ularning byudjet siyosatini amalga oshirishdagi roli, byudjet jarayoni va byudjet siyosatining o‘zaro vobastaligi masalalari o‘z aksini topdi.

Byudjet siyosati doirasidagi eng dolzarb muammo-larning barchasi, beixtiyor, byudjet defitsitiga borib taqaladi. Oqilona va to‘g‘ri qaror qabul qilinishi uchun buning yakka-yu-yagona o‘zi etarli bo‘lmasa-da, birgina uning darajasiga qarab turib, byudjet siyosatining ahvoliga makrodarajada baho berish mumkin. Bir vaqtning o‘zida, byudjet defitsitining darajasi har qanday davlatning moliyaviy mustaqilligini belgilashda muhim ahamiyatga ega. U ma‘lum bir daraja (me‘yor)da bo‘lmog‘i lozim. Byudjet defitsitining darajasi umum-e’tirof etilgan (umumiy qabul qilingan) daraja (me‘yor)dan oshsa, u mamlakatning mustaqilligiga jiddiy xavf soladi. Bu esa, o‘z navbatida, hozirgi sharoitda byudjet defitsitini kamaytirish byudjet siyosatining markaziy, ayrim hollarda esa, “Yo hayot, yo mamot!” masalasi bo‘lib qolganligini anglatadi. Ana shularni e’tiborga olgan holda, bu bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar darslikning 5-bobida, o‘ziga xos tarzda, ko‘rib chiqildi.

Soliq siyosati – byudjet-soliq siyosatida alohida va salmoqli o‘ringa ega. Shuning uchun darslikning bunga tegishli bo‘lgan qismi (6-bob)da, dastlab, zamonaviy soliq siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga tadbiq etishning fundamental asoslariga jiddiy e’tibor qaratildi. Ular soliqlar, soliq tizimi va soliq siyosatidagi vaziyat; soliqqa tortish nazariyasining eng dolzarb muammosi va soliq siyosati; soliq tizimi, soliqqa tortish va soliq to‘g‘risidagi qonun hujjatlarining printsiplari, ularning soliq siyosati hayotiychanligiga ta’siri; iqtisodiyotni tartibga solish instrumenti sifatida soliqlar va soliq siyosati; soliq siyosati va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish masala-lari kesimida bayon qilindi. Shuningdek, bu erda ilk bora darslikda ilmiy munozaraga maxsus o‘rin berilib, unda namuna sifatida “soliq yig‘iluvchanligi” va “soliqlar undiriluvchanligi” masalasiga oydinlik kiritildi.

⁷ Aslida bu bildirilgan fikr faqat byudjet siyosatiga daxldor bo‘lib qolmasdan, balki byudjet-soliq va hatto, yaxlit tarzda olingan moliyaviy siyosat uchun ham o‘rinlidir.

Soliq yukiga nisbatan bo'lgan munosabat masalasi soliq siyosatida eng muhim o'rin tutadi. Amaliyotda unga nisbatan befarq bo'lgan soliq to'lovchini topishning iloji yo'q. Ko'pchilikning nazarida barcha iqtisodiy muammolarning echimi, oxir-oqibatda, soliq yukiga borib taqaladi. Ayrim hollarda soliq yukini engillashtirish barcha iqtisodiy muammolarni hal qilishning "sehrli tayoqcha"si sifatida qaralmoqda. Soliq yukini engillashtirish – soliq siyosa-tining eng dolzarb muammosi bo'lganligi uchun darslikning 7-bobida, maxsus tarzda, unga alohida e'tibor qaratildi.

Soliq siyosatidagi eng munozarali muammolardan yana biri soliq imtiyozlariga tegishli. Bir vaqtning o'zida, soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish soliq siyosati sama-radorligini ta'minlashning garovi hisoblanadi. Shu munosabat bilan darslikning 8-bobida ushbu masala soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish printsiplari; soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish uchun hisobga olinadigan holatlar; soliq va imtiyoz dialektikasi; soliq imtiyoz-larining salbiy jihatlari⁸; soliqlarni to'lash – qullik emas, hurlik belgisi aspekt (yo'nalish)larida muhokama etildi. Shu joyning o'zida ilmiy munozaraga alohida o'rin ajratilib, "stimul" va "rag'bat" masalalariga aniqlik kiritildi.

Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammo-lari, ularga nisbatan bildirilayotgan e'tirozlar, muammo-larni hal etish va e'tirozlarni yumshatish yo'llariga darslikning 9-bobi bag'ishlandi. Bu bobning materiallari ham o'ziga xos xususiyatga ega. Unda tor doiradagi iqtisodchi-olimlarni emas, balki, eng avvalo, keng jamoatchilik ommasini, oddiy fuqarolarni, tadbirkorlarni, xullas barcha oddiy soliq to'lovchilarni qiziqtiruvchi hayotiy savollarga javob berishga harakat qilindi. Buning ustiga, bu bobda bayon qilingan fikrlarning barchasi muallif-larning shaxsiy qarashlarini o'zida aks ettiradi. Etarli darajada o'zining ob'ektiv asosiga ega bo'lishiga qara-masdan, biz bu erda ko'r-ko'rona ularga itoat qilinishi, ularning ma'qullanishi yoki qo'llab-quvvatlanishi taraf-dori emasmiz. Aksincha, bu bobda bildirilgan fikrlarning har biriga o'quvchilarimizning katta shubha bilan qarash-larini, ularni, o'ziga xos tarzda, "shtik"da qarshi olish-larini istardik. Bir vaqtning o'zida, ana shu jarayonda o'quvchilarimiz bu bobda bildirilgan fikrlarning ayrim-larini rad etishga o'zlarini tayyor deb hisoblashdan oldin, shoshilmasdan "Nima uchun mualliflar bunday fikrni bildirayapti? Uning asosida nima yotibdi ekan? Buning bir "balo"si bo'lsa kerak-ov?" qabilidagi hushyorona savollarni o'z-o'zlariga berib, ularning xolisona javoblarini topsa-lar, ayni muddao bo'lur edi.

Byudjet-soliq siyosati – dogma emas. Garchi "shamolning qay tomondan esayotganligi" unga unchalik ta'sir ko'rsatmasa-da, hayotning o'zi o'zgaruvchan

⁸ Jamiyatimizda, aksariyat hollarda, soliq imtiyozlari iqtisodiy muammolarni hal etishda faqat ijobiy instrument sifatida talqin qilinayotganda buni qanday tushunish kerak?!

bo'lganligi uchun, u ham o'zgarib turadi. Kishilik jamiyati taraqqiyotida bir bosqichdagi vazifalar muvaffaqiyatli hal etilganidan so'ng, navbatdagi yangi vazifalar kun tartibiga qo'yiladi. Yangi vazifalarni "eski" byudjet-soliq siyosati doirasida bajarishga urinish hamma vaqt ham muvaffaqiyat keltiravermaydi. Yangi vazifalarga nisbatan yangi byudjet-soliq siyosati zarur. Shuning uchun ham, vaqt o'tib, o'z-o'zini takomillashtirishni taqozo etmagan byudjet-soliq siyosati mavjud emas. Bunda esa "boshni har toshga urmasdan", dastlabki kunlardananoq, byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamen-tal asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ni aniqlab olish printsiptial ahamiyat kasb etadi. Ularni aniqlashga darslikning 10-bobi bag'ishlandi.

Va nihoyat, yana bir muhim narsa. Masala kun turtibiga "Byudjet-soliq siyosati: nimalarni va qanday o'rganamiz? shakli va mazmunida qo'yilganda, avvalo, nimalarni o'rganish, albatta, muhim va u birinchi darajali ahamiyat kasb etishi, tabiiy. Biroq, shu jarayonda uning qanday o'rganilishi ham undan kamroq bo'lgan muhimlik va ahamiyat kasb etmaydi. Shu munosabat bilan, e'tiboringizga havola etilayotgan ushbu "loyiha"ni biz, "o'ylab-netib" o'tirmasdan yoki sira ikkilanmasdan, atayin darslik deb atagan bo'lsak-da, lekin u bilan tanishish jarayoni, bir tomondan, uning darslik ekanligi o'quvchida "shubha" tug'dirsa, ikkinchi tomondan, u shunday deb e'tirof etilganda ham, uning o'ziga xos "darslik" ekanligi ma'lum bo'ladi. Tegishli mutaxas-sislar esa, ushbu "loyiha"ning aslida nima ekanligini aniqlashga astoydil kirishsalar va bizning "po'stagimizni qoqish"ga harakat qilsalar, biz bunga sira ajablanmaymiz. Chunki u Siz bilan biz o'qib, allaqachon ko'nikib qolgan boshqa darsliklarga, yumshoqroq qilib aytganda ham, unchalik o'xshamaydi. Buning aynan shunday ekanligini, uzoqqa bormasdan, "loyiha"mizning 2-6- boblarini (bu boblarda "qanday o'rganamiz?"ga yondoshuvning an'anaviyligini saqlashga harakat qilingan) uning 1-, 7-10-boblari (bu boblarda esa, aksincha, yondoshuvning noan'anaviyligiga ustuvorlik berilgan) bilan taqqoslash natijasida aniqlasa bo'ladi.

Albatta, an'anaviy tarzda e'tirof etib kelinayotgan va o'ziga xos ziyo manbai bo'lgan darslikning oldiga ma'lum bir talablar qo'yilishidan biz ham ogohmiz. Biroq, ana shunday talablarning qo'yilishi darslikka nisbatan o'quvchida qanday munosabatni shakllantirmoqda? Bu talablar, bir tomondan, uning sifatini oshirishga astoydil xizmat qilayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ular o'quvchi nazarida darslikning "ishtaha" bilan o'qilmaydigan, o'ziga ixtiyoriy ravishda jalb qilmaydigan va qo'ldan-qo'lga o'tmaydigan "eerikarli kitob" nomini olishiga o'zining "munosib" hissasini qo'shmayap-timi?... Va xullas, foydali yoki kerakli

kitob sifatida uning jozibadorligini etarli darajada ta'minlamayapti-ku!?'⁹. Buning ustiga ta'lim tizimining bakalavriat bosqichidagi darsliklari o'zining barcha o'lcham (para-metr)lari bilan uning magistratura bosqichidagi darsliklar bilan bir xil bo'lishi kerakmi yoki farqlangani maqsadga muvofiqmi? Xususan, magistraturada bakalavriatga nisbatan kengroq, chuqurroq, mustahkamroq va kuchliroq bilim beriladigan bo'lsa, bunga qanday qilib erishish mumkin? Aynan bakalavriatdagi usullarni qo'llash bilanmi yoki...? Balki an'anaviy "qolip"dan chiqish kerakdir!?

Ana shu yuqoridagi real holatlarni hisobga olgan holda "qanday o'rganish? masalasi bu erda o'zgacha hal qilindi"¹⁰. Xususan, juda muhim va o'ta printsiplial ahamiyatga ega bo'lishiga qaramasdan, darslikning boshlang'ich qismida an'anaviy tarzda o'z o'rnini egallashi lozim bo'lgan ba'zi masalalar, ya'ni byudjet-soliq siyosati fani (kursi)ning predmeti, o'rganish ob'ekti, metodlari, uning maqsadi, vazifalari va h.k.lar ongli ravishda e'tibordan chetda qoldirildi. Bularni mustaqil ravishda aniqlashni o'quvchilarimizning ixtiyoriga qoldirdik va bu vazifani bajarishga ularni qodir deb hisoblaymiz.

Darslikning katta qismi o'ziga xos uslubda va tilda yozilgan. Undagi ayrim masalalarni muhokama etishda an'anaviy usullardan foydalanilmadi, sun'iy ravishda bosiqlik qilinmadi, tabiiy tarzda yotig'i bilan tushuntirilmadi. Chunki hozirgi sharoitda, hayot tajribasining ko'rsatishicha, ba'zi bir ob'ektiv sabablarga ko'ra, an'anaviy, oddiy, monoton bayon etish va tushuntirishlar ilm toliblariga sezilarli ta'sir qilmay qoldi. Bunday "variant"da ish tutish ularning talablariga etarli darajada javob ham bermayapti. Ularda befarqlik, hafsalasizlik kayfiyatini tug'dirayapti, mavjud muammo-larni hal etish bo'yicha qiziqishni keskin o'yg'otmayapti, mantiqiy fikrlashga olib kelmayapti (jalb qilmayapti) va h.k.

Aksincha, his-hayajon bilan, ehtirolarga berilib, "provokatsion" yo'llar orqali muammolarni hal etish va maqsadga erishish hamma vaqt ham oqilona yo'l emasligini oldindan bilsa-da, ba'zi-bir ob'ektiv sabablarga (jumladan, o'quvchilarning e'tiborini o'ziga jalb qilish, ularning "mudrab" o'tirganlarini "o'yg'otish", qiziqish uyg'o-tish, befarqlik kayfiyatidan xalos etish va b.) ko'ra, mualliflar shu yo'llarni tanladi. Chunki, oqillik chegarasi kesib o'tilmasa yoki me'yorga qat'iy rioya qilinsa, ayrim orator notiqlarning o'quv-pedagogik amaliyoti bu yo'llarning ham ijobiy samara berishi mumkinligini va ular bizni ko'zlagan maqsadimizga tezroq etib borishga xolisona xizmat qilishi mumkinligini ko'rsatayapti.

⁹ "Darslikning jozibadorligi" deyilganda nima tushuniladi o'zi? Uning aynan shunday ekanligini qanday ko'rsatkichlar xarakterlashi mumkin? Umuman, darslik jozibador bo'lishi kerakmi yoki ...? Bilimga ega bo'lish yoki ilm izlash (istash)ning yo'llaridan biri shu emasmi?

¹⁰ Biroq, bu tasdiq darsligimizning barcha boblari uchun o'rinli emas. Ba'zi bir sabablarga ko'ra, biz ham bu masalada biroz "qo'rqqoqlik" qildik.

Undan tashqari, darslikda byudjet-soliq siyosatiga bevosita daxldor bo'lgan bir qator muammolar o'quvchilarga oddiy ko'rinishda bildirilib, ongli ravishda va sun'iy tarzda oldindan ochiq qoldirildi. Bundan maqsad, xalqano va hayotiy "har kallada – har xayol" printsiptan ijodiy va ijobiy foydalangan holda tegishli muammolarni hal etish yo'llarini qidirib topishda o'quvchilarning faol ishtirok etishini ta'minlashdir. Hech bo'lmaganda, darslik shu maqsadga erishish uchun biroz xizmat qilsa, mualliflar o'z vazifasini bajarilgan, deb hisoblaydi.

Va nihoyat, darslikda har bir mavzuning materiallari bayon etilganidan so'ng, bahs-munozara yoki nazorat uchun savollarni ifodalashga ham jiddiy e'tibor berildi. Ularda, odatdagidek, 5-6 ta savolni shakllantirish bilan cheklanilmadi. Aksincha, savollarning mavzu material-larini to'liq qamrab olishga erishishga harakat qilindi.

2-mavzu: Bozor iqtisodiyotini shakllantirish modellari va byudjet-soliq siyosatining o'zaro vobastaligi.

Reja:

- 1. Bozor iqtisodiyoti haqida umumiy tushuncha, uning afzalliklari va mazmun-mohiyati.**
- 2. Bozor iqtisodiyotini shakllantirishning bugungi kundagi holati va uning modellari.**
- 3. Bozor iqtisodiyotining rivojlanishida byudjet-soliq siyosatining o'zaro vobastaligi.**

Bozor iqtisodiyoti — tovar-pul munosabatlariga asoslangan, turli mulkchilikka hamda iqtisodiy erkinlikka tayangan va raqobat vositasida boshqarilib turuvchi demokratik iqtisodiyot. Bozor iqtisodiyoti insoniyat taraqqiyotida mavjud bo'lgan eng progressiv va istiqbolli tizimdir. Bozor iqtisodiyoti ning asosini tovar ishlab chiqarish tashkil etadi, chunki bu yerda natural xo'jalik emas, balki tovar xo'jaligi hukmron bo'ladi. Yaratilgan mahsulotlar va xizmatlar tovar shakliga ega bo'ladi, ya'ni ular bozorda oldisotdi qilish uchun yaratiladi. Bozor iqtisodiyoti ga barter emas, balki tovar ayirboshlash, ya'ni oldisotdi yuritish xos. Shu bois natural iste'mol o'rniga tovar iste'moli ustuvorlik qiladi. Bozor iqtisodiyoti iqtisodiy liberalizm, ya'ni erkinlik, mulkiy erkinlik va xo'jalik yuritish erkinligiga asoslanadi. Xususiy mulk asosiy bo'lgan holda boshqa mulk shakllari ham mavjud bo'ladi. Xilma-xil mulkchilik yoki barcha mulk shakllarining , chunonchi xususiyindividual, xususiy korporativ, jamoa mulklari hamda davlat mulkinknt erkin rivojlanishi natijasida

mulkiy muvozanat hosil bo'lib, hech bir mulk shaklining monopoliyasiga yo'l berilmaydi. Bozor iqtisodiyoti da yakka tartibda, o'z mulki va mablag'iga tayangan holda, korporativ, sherikchilik asosida yer, bino, inshootlar, mashinalarni ijaraga olish, pulni qarzga ko'tarib ish yuritish usullari mavjud bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti ning tayanchi tadbirkorlik bo'lib, u tovar va xizmatlarni bozorga yetkazib berish asosida foyda topishga qaratiladi. Tadbirkorlar maxsus toifani tashkil etadi va odatda, iqtisodiy faol aholining 7—10% ni tashkil etadi. Bozor iqtisodiyotida har bir kishi o'z manfaatidan kelib chiqqan holda, qo'lidan kelgan ishni qilib, ishlab topganini o'zi oladi. Nimani, qancha ishlab chiqarish, uni qayerda va necha puldan sotilishini bozorda talab belgilaydi. Bozordagi narx talabdan kelib chiqqan holda talab — taklif nisbati asosida shakllanadi. Bozor iqtisodiyoti iqtisodiy sub'yektlar alohidalashganidan ular manfaati to'qnashadi va shunday sharoitda raqobat paydo bo'ladi. Raqobat Bozor iqtisodiyoti ni harakatga soluvchi kuch, uning rivojlanishini ta'minlovchi mexanizm hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti boshqarishning iqtisodiy usullariga tayanadi. Bozor mexanizmi iqtisodiy rag'batlantirish mexanizmi bo'lib, uning asosiy vositasi puldir. Pul topishga intilish tovar va xizmatlarni ko'plab hamda sifatli qilib ishlab chiqarishni ta'minlaydi. Bozor iqtisodiyoti da pul boylikning umumiy va eng qulay shakliga — hammabop iqtisodiy aloqalar vositasiga aylanadi. Bozor iqtisodiyoti da boy bo'lish man etilmaydi, aksincha, unga yo'l ochib beriladi, daromadning yuqori chegarasi bo'lmaydi, ammo uning quyi chegarasini davlat belgilaydi va ishlovchilar mehnatiga beriladigan haq belgilangan eng kam ish haqilan past bo'lishi mumkin emas. Bozor iqtisodiyoti tovar taqchilligi bo'lmagan, tovarlar mo'lko'lligi ta'minlanadigan iqtisodiyotdir. Bozor iqtisodiyoti ga xos yana bir belgi — bu daromatlarda adolatli tengsizlikning bo'lishidir.

Bozor iqtisodiyoti teng imkoniyatni bildiradi, ammo bu imkoniyatdan foydalanish kishilarda bir xil bo'lmaydi, har bir kishi ishlab topganiga qarab daromad ko'radi. Daromadning tabaqalashuvi boyishga havas uyg'otib, kishilarni iqtisodiy faollikka undaydi.

Bozor iqtisodiyoti da pul munosabatlari ustun bo'lsada, pul bilan bog'liq bo'lmagan insoniy munosabatlar: mehrshafqat va xayrehson munosabatlari ham rivoj topadi. Bozor iqtisodiyoti rivoj topgan mamlakatlarda katta xayriya pul fondlari muhtojlarga yordam berish ga xizmat kidali va puldan pul chiqarib olishni ko'zlamaydi. Bozor iqtisodiyoti doimiy rivojlanib, uning yangi shakllari va modellari paydo bo'ladi.

Tarixan Bozor iqtisodiyotining 2 turi bo'lgan: yovvoyi Bozor iqtisodiyoti , madaniylashgan Bozor iqtisodiyoti Ilk Bozor iqtisodiyoti kapitalning jamg'arilishi davrida tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi bilan asov iqtisodiyot sifatida

paydo bo'lib, unga xususiy mulkning ozchilik qo'lida to'planishi, iqtisodiyotda beboshlik va tartibsizlikning ustunligi, raqobatning qonunqoidasiz borishi, davlatning iqtisodiyotdan chetlashib qolishi, chuqur iqtisodiy tangliklarning tez-tez yuz berishi, aholining ijtimoiy himoya qilinmasligi, kishilarning o'ta boy va o'ta qashshoq tabaqalarga ajralishi, ijtimoiy ziddiyat kabi belgilar xos bo'lgan. Asov iqtisodiyot rivojlanish orqali ma'rifatli iqtisodiyotga o'sib o'tadi. Bunday o'zgarish Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda 20-asrning 30- yillarida boshlanib, 80- yillarga qadar davom etdi. Hozirgi Bozor iqtisodiyoti madaniylashgan iqtisodiyot bo'lib, unga quyidagi belgilar xos: mulkiy xilmaxillik, tartiblanadigan iqtisodiyot, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi, madaniy va xdpol raqobat, kuchli hamkorlik aloqalari, iqtisodiy tangliklarning qisqa davrda va yengil kechishi, ommaviy farovonlik, ijtimoiy tabaqalanishning chuqur bo'lmasligi, o'ziga to'q va farovon yashovchi o'rtahol tabaqa mavqeining oshib borishi, ijtimoiy muvozanatning saqlanishi va fuqaroviy to'qnashuvlarga o'rin qolmasligi va boshqa Bu belgilar hozirgi Bozor iqtisodiyoti ni harakterlaydi, lekin uning taraqqiyoti shu bilan cheklanmaydi. Madaniy Bozor iqtisodiyoti doirasida uning turli modellari amal qiladi.

Bozor iqtisodiyotining afzalliklari quyidagilar:

- ❖ Raqobatga keng imkoniyatlar yaratadi;
- ❖ Shaxsiy erkinlik va tanlash imkoniyatini beradi;
- ❖ Resurslar talab va takliflar asosida joylashitiriladi va boshq.

Bozor iqtisodiyotining kamchiliklari quyidagilar:

- ❖ Inflatsiya va deflatsiya davrlarining kelib chiqishi yoki iqtisodiyotning keskin o'sib yoki pasayib ketishi;
- ❖ Resurslarning tejamsiz ishlatilishi.

Hozirgi kunda bozor iqtisodiyotining turli xil modellari mavjud ulardan biri **Kapitalizm**dir. Kapitalizm tizimida asosan mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarishning katta qismi xususiy sektor tomonidan amalga oshiriladi. Bundan tahsqari kapitalistik tizimda investitsiyalar, daromadlar va narxlar bozor holatidan kelib chiqqan holda o'sib yoki kamayib boradi.

Kapitalizmining turli xil modellari bo'lib ulardan biri erkin bozor iqtisodiyotidir. Efskin bozor iqtisodiyotida davlatning tovar va xizmatlarga bo'lgan talab, taklif va narxlar ustidan nazorat olib borishi judayam past bo'ladi yoki umuman bo'lmaydi.

Kapitalizmning yana bir modeli mavjudki u qisman aralash iqtisodiyotga o'xshab ketadi yani iqtisodiyotda bozor ustuvor o'rinni egallaydi lekin davlat bozor kamchiliklarini nazorat qilish va ijtimoiy yordam sifatida iqtisodiyotga qisman aralashib turadi.

Feodalizm davridan so'ng kapitalizm asosan dunyoning g'arbiy mamlakatlarida hukm surmoqda. Kapitalizm da narxlar talab va takliflar asosida belgilanadi. Misol uchun, tovar va xizmatlarga bo'lgan talabning ko'tarilishi narxlarning oshishiga olib keladi yoki aksincha.

Yuqorida aytib o'tganimizdek erkin bozor iqtisodiyoti bozor iqtisodiyotining modellaridan biri bo'lib u talab va taklif asosida tovar va xizmatlarning narxini belgilaydi va bu iqtisodiy tizimda davlatning aralashuvi bo'lmaydi.

Ijtimoiy sohaga asoslangan kapitalizm da esa davlat ijtimoiy sohani himoya qilish maqsadida iqtisodiyotga aralashadi, misol uchun bazi bir tovar va xizmatlar narxini boshqaradi. Bunday davlatlarga misol sifatida shimoliy yevropada joylashgan mamlakatlarni keltirish mumkin.

Regional (hududiy) modellar:

Anglo-Sakson modeli

Kapitalizmning Anglo-Sakson modeli Anglofon mamlakatlari (ingliz tili asosiy til sifatida qaraladigan mamlakatlar) va AQSH mamlakatida hozirda mavjud iqtisodiyotddar. Iqtisodiy tizimning bu modelining oz'iga xos xususiyatlari soliq darajalarining pastligi, ochiq moliyaviy bozorlar, ishchi kuchi bozori himoyasining pastligi va ijtimoiy himoya nisbatan pastligidir.

Sharqiy Osiyo modeli

Sharqiy Osiyo modelida davlat investitsiyalari davlat va davlat korxonalarining ustunligi o'ziga xos xususiyatlaridir. Mamlakat ivojida davlatning roli ustun turadi. Bu model mamlakatlarga qarab nisbatan moslashib turadi. Bunday mamlakatlarga Singapur, Yaponiya, Tayvan, Janubiy Koreya va Xitoy Xalq Respublikasini kiritish mumkin.

Ijtimoiy bozor iqtisodiyoti

Bu model ikkinchi jahon urushidan keyin g'arbiy Yevropada Alfred Muller-Armak va Ludvik Erhardlar tomonidan mamlakatda amalga oshirilgan. Ijtimoiy bozor iqtisodiyoti erkin bozor iqtisodiyotini ijobiy taraflarini tushunib yetish g'oyasiga asosan bozor muvaffaqiyatsizligini oldini olisha asoslangan bo'lib uning maqsadi ijtimoiy himoya bo'lgan. Erkin bozor iqtisodiyotidan farqi shuki davlat bozorga aktiv qatnashadi va davlatning maqsadi ishchlarning, uy xo'jaligi va talimni himoya qilish bo'lgan.

Bozor sotsializmi.

Bozor sotsializmi turli xil iqtisodiy tizimni qamrab olib u mahsulotlar ishlab chiqarish va ustuvor iqtisodiy institutlar yoki davlat tomonidan yoki xususiy sektor bilan hamkorlikda boshqariladi, ammo bular bozordagi talab va taklif asosida boshqariladi. Bu turdagi iqtisodiyotning ildizi klassik iqtisodiyotga yani Adam Smit va Rikard sotsialistlari nazariyalariga borib taqaladi.

Davlat egalik qiladigan model

1930-yillarda ikki iqtisodchilar Oskar Lanj va Abba Lernerlar ushbu modelga bozor sotsializmini rivojlantirish orqali asos solishgan. Ularning nazariyasi bo'yicha barcha narxlar davlat tomonidan o'rnatilishi kerak va korxonalar davlatga tegishli bo'lishi kerak deyilgan. Foyda esa xalqqa taqsimlanib berilishi kerak deyilgan.

Keyinchalik bozor iqtisodiyotining yangi modeli **Iqtisodiy demokratiya** modeli amerikalik iqtisodchi Jon Romer tomonidan ilgari surilgan.

Korporativ iqtisodiyot modeli

Korporativ iqtisodiyot modeli — korporativ manfaatlar va korporativ hamjihatlikka asoslangan bozor iqtisodiyoti bo'lib, ilg'or texnologiya, yetuk ish kuchidan foydalanib mehnat unumdorligi va aholi jon boshiga mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytiradi. Asosiy e'tibor korporativguruhiiy manfaatlarga qaratiladi, iqtisodiyot korporatsiyalar orqali boshqariladi. Korporatsiyalar aksiyador jamiyatlar tarzidagi turli sanoat, savdo, transport, qurilish sohasidagi birlashmalarga aylanadi, ularning ba'zilari hatto transmilliy korporatsiyalar darajasigacha o'sib, xalqaro ahamiyat kasb etadi. Korporatsiyalar ishlab chiqarishning asosiy sohalarini qamrab oladi, ularning xorijiy shoxobchalari ham ko'payib boradi. Xususiy mulkning korporativ shakli ustuvorlik qiladi. Korporativ iqtisodiyot modelida korporatsiya manfaatlari birinchi o'ringa qo'yiladi, individual manfaatlariga faqat korporatsiya doirasida erishiladi va shu doirada i. t., texnikloyiha ishlari ham olib boriladi. Muammolarning korporatsiya doirasida hal etilishi korporatsiyaga sadoqat, korporativ vatanparvarlik hissiyotini tarbiyalaydi. Korporatsiya xodimlar uchun yuksak turmush darajasini kafolatlaydi, xodimlar esa bunga javoban ishlab chiqarish samaradorligining yuqori bo'lishini ta'minlaydilar. Korporatsiya xodimlarning oila a'zolarini ham ish bilan ta'minlashni, qarilikda yaxshi pensiya va bir yo'la katta summada mukofotlar berishni zimmasiga oladi. Xodimlar bilan menejerlar o'rtasida inoqlik bo'ladi. Bunday choratadbirlar ijtimoiy hamjihatlikni ta'minlab, ish tashlash va boshqa noroziliklarga o'rin qoldirmaydi. Bozor iqtisodiyotining korporativ modelida iqtisodiyotning korporativ sektori xalq xo'jaligining tayanchi hisoblanadi, ammo iqtisodiyotning ikkilamchi va yetakchi bo'lmagan sohalarida nokorporativ sektor ham saqpanib qoladi. Korporativ modelda ham kichik biznes mavjud, ammo uning mustaqilligi juda chegaralanadi, u deyarli korporatsiya izmida bo'ladi, uning buyurtmalarini bajaradi. Bozor iqtisodiyoti modellari korporatsiya doirasiga tortilmaydi. Korporativ iqtisodiyot ustuvor bo'lgan mamlakatlarga Yaponiya misol bo'la oladi.

Sotsialistik bozor iqtisodiyoti

1978-yildagi islohotdan so'ng Xitoy Xalq Respublikasi sotsialistik bozor iqtisodiyotiga o'tadi. Unga ko'ra iqtisodiyotning katta qismi savlat tomonidan

boshqariladi va davlat korxonalari qo'shma korxonalar yani xususiy sektorlar bilan hamkorlikda boshqariladi. Narxlar esa erkin belgilanishga o'tadi. 1986-yilda Vietnamda Doi Moi boshchiligidagi islohotdan so'ng ushbu iqtisodiy tizimga o'tilasi.

Ammo shunday bo'lishiga qaramay ushbu iqtisodiyotga bozor kapitalizmi sifatida emas balki davlat kapitalizmi sifatida qaraladi. Chunki ko'plab davlat korxonalaridagi foyda xususiy sektorga taqsimlanmaydi, aksincha xususiy sektorning korxonalarda ish faoliyati yaxshi bo'loshiga qaramay foydaning katta qismi davlatga o'tadi.

Taminot mablag'idan foydalanish

Fiskal taminot odatda kelajak uchun saqlanadi va kerak bo'lganda sarflanadi. Misol uchun davlat bino-inshootlar va katta avtomobil yo'llarini qurish uchun sarfalshi mumkin. Bu yo'l bilan davlat qo'shimcha ish o'rinlarini yaratish orqali ishsizlikni kamaytirishi mumkin

Fiskal siyosat

Iqtisodiyotda va siyosiy fanda fiskal siyosat deb davlat daromadlarini yig'ish va ularni sarflashga aytiladi. Keynschilar nazariyasiga ko'ra davlat soliqlar darajasi va davlat xarajatlari o'zgarganda bu o'z navbatida iqtisodiy faoliyatga tasir qiladi deyiladi. Fiskal siyosat iqtisodiyotni tartibga solish maqsadida amalga oshiriladi.

Fiskal siyosatning ikta asosiy instrumenti mavjud bolib ular: soliqlar tarkibi va darajasining o'zgarishi va davlat xarajatlarining tarkibidir. Bu o'zgarishlar quyidagi makroiqtisodiy o'zgarishlarga olib keladi:

- ❖ Jami talab va iqtisodiy faoliyat darajasiga;
- ❖ Iqtisodiyotdagi investitsiya va jamg'arma hajmining o'zgarishiga;
- ❖ Daromadlar taqsimotiga.

Fiskal siyosat monetar siyosatdan farq qilib u soliqlar va davlat xarajatlarini xal qiladi va u bir nechta davlat institutlari tomonidan amalga oshiriladi. Monetar siyosat esa pul taminoti, qarz darajalari va foiz stavkalari bilan bog'liq bo'lgan muammolarni xal qiladi va u markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi.

Hozirgi kunda fiskal siyosatning uch xil mulohazalari mavjud bo'lib ular quyidagilar:

- ❖ Neytral fiskal siyosat – odatda iqtisodiy muvozanatda bo'ladi. U fiskal muvozanat indikatori o'zgarmaganda boshqariladi, o'zgarish YaIMga nisbatan 0,4 foizni tashkil etadi.
- ❖ Kengaytirilgan fiskal siyosat – fiskal muvozanat yomonlashganini bildiradi, bunda defitsitning oshib ketishi yoki profitsitning kamayib ketishi va boshqa sabablar kelib chiqadi.
- ❖ Qisqartirilgan fiskal siyosat – fiskal muvozanat oshganini bildiradi bunda defitsitning pasayishi yoki profitsitning oshib ketishiga sabab bo'ladi.

Budjet balansi bir moliya yili davomida daromadlar va xarajatlar o'rtasidagi farqni bildiradi. Budjet balansining buzilishi fiskal siyosatning samarali amalga oshirilmayotkanini bildiradi.

Fiskal siyosatni barqarorlashtirish quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

Mablag' bilan ta'minlash yo'llari

Davlat budjet mablag'larini turli xil sohalarga sarflaydi masalan, harbiy sohadan boshlab talim va sog'liqni saqlash sohalariga bundan tashqari boshqa turli ijtimoiy yordamlarga sarflaydi. Xarajatlar esa quyidagi yo'llar bilan qoplanishi mumkin:

- Soliqlar;
- Pul chiqarish orqali;
- Tashqi yoki ichki qarz olish orqali;
- Davlat mulkini sotish orqali va boshq.

Qarz olish.

Davlat budjeti defitsiti odatda obligatsiyalar chiqarish va ularni sotish orqali amalga oshiriladi. Bu qimmatli qog'ozlarga foiz to'lovi orqali aholiga sotiladi. Agar qarz miqdori judayam yuqori bo'lsa davlat odatda chet mamlakatlar kreditorlaridan qarz jalb qiladi.

Iqtisodiy ta'sir

Davlat iqtisodiy o'sish, ishchi kushi va narx barqarorligini taminlash maqsadida fiskal siyosat orqali jami talabga ta'sir qiladi. Keyns maktabi vakillari fikricha davlat xarajatlarini oshirish va o'z navbatida soliqlar darajasini pasaytirish jami talabni rag'batlantirishning eng zo'r yo'llaridan biri deydi, xarajatlarni kamaytirish va soliqlar darajasini oshirish asosan iqtisodiyotning keskin o'sib ketganda yaxshi samara beradi deb aytib o'tishgan. Keynschilar bu usul asosan iqtisodiy turg'unlik paytida judayam yaxshi samara berib kuchli iqtisodiy o'sish va ishsizlik darajasining kamayishiga olib keladi deb mulohaza qilishgan.

Davlat budjet profitsitini quyidagi ikki holatda foydalanishi mumkin: kuchli iqtisodiy o'sish sur'atini sekinlashtirishda va inflatsiya juda yuqori bo'lganda narxlarni barqarorlashtirish. Keynschilar nazariyasiga ko'ra iqtisodiyotga xarajatlarni kamaytirish jami talab darajasiga olib keladi and iqtisodiyot sekinlashadi shuning uchun narxlar barqarorlashadi deyishadi.

Ammo iqtisodchilar fiskal stimulyotning samaradorligi haqida haligacha muzokaralar olib borishadi. Muzokara markazida ko'pincha davlat qarzi foiz stavkasi yuqorilashiga olib kelishi haqida bo'ladi. Davlat budjeti defitsit bilan chiqqanda turli xil fondlar kerak bo'ladi. Davlat defitsitni qoplash maqsadida pul nashr qilganda, bozorda foiz stavkalari keskin oshishiga olib keladi, chunki davlat

qarzi moliya bozorida yuqori talabni keltirib chiqaradi. Bu o'z navbatida tovar va xizmatlarga bo'lgan yalpi talabni pasayishiga olib keladi.

Klassik iqtisodchilar fikrich a kengaytirilgan fiskal siyosatisof eksportni pasayishiga olib keladi. Davlat qarzi foiz stavkalarini oshirganda bu holat chet el kapitalini oqip kelishiga sabab bo'ladi. Chunki davlat tomonidan chiqarilgan obligatsiyalar foizi bilan qaytishi talab qiladi, yoki loyihalarini moliyalashtirmoqchi bo'lgan kompaniyalar endi o'z mamlakati bilan raqobat qilishiga to'g'ri keladi va bu orqali yuqiri foizli moliya manbalariga ilojisiz murojaat qilishadi. Biror bir davlat obligatsiyalarini sotib olmoqchi bo'lgan chet el investorlari o'sha mamlakat milliy valyutasiga ega bo'lishlariga to'g'ri keladi. Shunday qilib shu mamlaktning milliy valyutasi qadri oshishni boshlaydi. Bu holat o'sha mamlakatning tovar va xizmatlarini sotib olayotgan chet el xaridorlari endi oshgan narxlarda sotib olishiga to'g'ri keladi. Bu holat shu mamlakatning eksportning kamayishi va aksincha importning oshishigaolib keladi.

3-mavzu: Byudjet defitsitini kamaytirish – byudjet siyosatining markaziy masalasi

Reja:

- 1. Byudjet defitsiti: mohiyati, ta'rifi, turlari va vujudga kelish sabablari**
- 2. Byudjet defitsitiga nisbatan strategik yondoshuv va uning darajasini kamaytirish chora-tadbirlarining asosiy yo'nalishlari**
- 3. Byudjet defitsitini moliyalashtirish manbalari**
- 4. Byudjet defitsiti va byudjet siyosati muammolariga kontseptual yondoshuvlar**

1. Byudjet defitsiti: mohiyati, ta'rifi, turlari va vujudga kelish sabablari

Nazariy jihatdan olib qaralganda byudjet¹¹ ning sog'lom (normal) faoliyat ko'rsatishi, odatda, unga tegishli bo'lgan daromadlar va xarajatlarning tengligini taqozo etadi. Haqiqatdan ham u yoki bu miqdordagi xarajatlarni amalga oshirish uchun byudjet shu miqdordagi daromadlarga ega bo'lishi kerak. Aks holda bu

¹¹ Darslikda "byudjet" atamasi ishlatilgan o'rinlarning barchasida, eng avvalo, "Davlat byudjeti" nazarda tutiladi. Xuddi shuningdek, "byudjet daromadlari" va "byudjet xarajatlari" iboralari ishlatilgan joylarda ham, birinchi navbatda, "Davlat byudjeti daromadlari" va "Davlat byudjeti xarajatlari" to'g'risida gap ketadi va h.k. Shunday bo'lsa-da, bu o'rinda quyidagi savolning tug'ilishi, tabiiy: nazarda tutilayotgan narsa, aslida, o'z nomi bilan atalishi kerak bo'lgan bir paytda darslik mualliflarining bunday pozitsiyada bo'lganliklarining sababi nimalarda deb o'ylaysiz?

xarajatlarni amalga oshirishning iloji bo'lmaydi. Byudjet daromadlari va xarajatlarining tengligi byudjetning balanslashtiril-ganligidan dalolat beradi¹².

Amaliyotda byudjet daromadlari va xarajatlarining tengligiga hamma vaqt ham erishilavermaydi. Ayrim hollarda byudjetning daromadlari uning xarajatlaridan ko'p bo'lishi mumkin. Bunday byudjet profitsitli byudjet deyiladi. Aksincha, ba'zi hollarda esa byudjetning xarajatlari uning daromadlaridan ko'proq bo'ladi. Shunga muvofiq ravishda byudjet xarajatlarining byudjet daro-madlaridan ko'p bo'lishiga byudjet defitsiti¹³ deyiladi.

Yuqoridagi jihatlardan olib qaraganda byudjet-soliq siyosatining tarkibiy qismi sifatida byudjet siyosatining yakuniy (miqdoriy) natijasi byudjet defitsiti, byudjetning balanslilik yoki byudjet profitsitida o'z ifodasini topishi mumkin.

¹² Ba'zi hollarda iqtisodiy nazariyada byudjet defitsiti yoki byudjet profitsiti uning umumiy xarajatlari hajmiga nisbatan 1%dan oshmagan taqdirda ham bunday byudjetni balanslashtirilgan byudjet deb e'tirof etish qabul qilingan.

¹³ O'zbek tilida "byudjet defitsiti" iborasining o'rniga ayrim iqtisodchilarimiz va iqtisodchi-olimlarimiz tomonidan ba'zi hollarda "byudjet kamomadi", "byudjet taqchilligi" (bu ibora, hatto, O'zbekiston Respublikasi "Byudjet kodeksi"ning "Asosiy tushunchalar" deb nomlangan 3-moddasida ham o'z aksini topib qoldi), "byudjet tanqisligi", "byudjet etishmovchiligi" kabi iboralar ishlatilmoqda.

Bu iboralarning mavjud ekanligi Ona tilimizning nihoyatda boy ekanligini yana bir bor ko'rsatsa-da, bizning fikrimizcha, ularning hech biri "byudjet defitsiti" iborasi bilan ma'no-mazmun va mohiyat jihatidan teng kuchga ega emas. Shuning uchun vaziyat, holat, jarayon yoki voqelikning asl holda aks ettirilishini nazarda tutib, o'zbek tilida ham bu o'rinda "byudjet defitsiti" iborasini ishlatish maqsadga muvofiqdir. Muammoni hal etishga aynan shu tarzda yondoshish, bizning fikrimizcha, o'zbek tilining sofligiga ziyon etkazmaydi. Aksincha, jahon hamjamiyatida va xalqaro maydonda barcha xalqlarning tilida deyarli bir xil shaklda qo'llanilib, bir xil ma'noni anglatib kelayotgan yana bir xalqaro ibora bilan ona tilimizni boyitgan va bir-birimizni bir xil tushunishga munosib hissamizni qo'shgan bo'lur edik.

Buning ustiga, ona tilimizning tegishli mutaxassislari tomonidan "byudjet" va "defitsit" so'zlari o'zbek tilida ishlatilishi mumkin bo'lgan so'zlar sifatida e'tirof etilib, ularga belgilangan tartibda izoh berilgan. Qarang: O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. J.I. A-D / Tahrir hay'ati: T.Mirzaev (rahbar) va boshq.; O'zR FA Til va adabiyot in-ti. – T. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. 394- va 602-betlar.

O'zbek tilida "byudjet defitsiti" iborasi ishlatilishining maqsadga muvofiqligini, bir vaqtning o'zida, unda "byudjet profitsiti" iborasining hech qanday e'tirozlargisiz ishlatilayotganligi va buning tegishli huquqiy-me'yoriy hujjatlarda (masalan, "Byudjet kodeksi"da) o'z aksini topganligi ham ko'rsatadi. Holbuki, "profitsit" atamasi "Izohli lug'at"imizda o'zbek tilida ishlatilishi mumkin bo'lgan so'zlar qatoridan joy olmagan. Buning sababi – xuddi shu ma'noni so'zma-so'z anglatadigan atamaning ona tilimizda yo'qligi emas. Chunki "byudjet defitsiti"ning o'rniga "byudjet kamomadi", "byudjet taqchilligi" "byudjet tanqisligi" va "byudjet etishmovchiligi" kabi iboralar ishlatilayotgan bir paytda bunga teskari bo'lgan vaziyat (holat)ni – byudjet profitsitini – ifodalovchi "byudjet ortiqchaligi", "byudjet serobligi", "byudjet ko'pligi" va h.k. iboralarning qo'llanilishi ham, aslida, hech kimda e'tiroz tug'dirmasligi lozim. Lekin ona tilimizda bu iboralarni ishlatishda, "negadir", hanuzgacha hech kimning haddi sig'mayapti?! Bu – bekordan-bekorga bo'lmasa kerak?!

"Byudjet defitsiti" bilan "byudjet taqchilligi" o'rtasida barobarlik belgisini qo'yanlar nega "byudjet profitsiti" va, masalan, "byudjet ortiqchaligi" o'rtasida shunday belgini qo'yishda "sustkashlik" qilishmoqda?! Bunday vaziyatda o'zagi yoki tub negizi xalqaro atamalardan iborat bo'lgan "byudjet profitsiti" va "byudjet defitsiti" kabi o'zbekona iboralarning biriga "o'z" va ikkinchisiga "o'gay" ko'z bilan bilan qarashimizning boisi nimada?! Buni qanday yoki nima bilan izohlash mumkin? Zero, "byudjet profitsiti" iborasi Ona tilimizda ishlatilayotgan bir paytda, xuddi shunday tarzda, "byudjet defitsiti" iborasining ham ishlatilishini mantiqning tegishli qoidalari ham taqozo etadi.

Xalqaro amaliyotda shaklan turli ko'rinishdagi "byudjet profitsiti" va "byudjet defitsiti" iboralari o'zaro qarama-qarshi holatni ifodalovchi iboralar hisoblanadi. Bu holatning birini ifodalashda xalqaro atamalardan to'liq foydalanilsa-da, ikkinchisida bundan qisman voz kechilsa, buni qanday tushunish kerak?! Ustiga-ustak, yaxlit hisoblangan ikkinchi holatni ifodalovchi "o'zbekchalashtirilgan" so'zlar birikmasi (ibora)ning bir qismi halqaro, ikkinchi qismi esa o'zbekcha atamadan iborat bo'lib qolgan bo'lsa, buni qanday izohlash mumkin?! Bu nomantiqiylik yoki nochorlik, kuchsizlik alomati emasmi?!...

Biroq bularning har biriga qarab turib yakka-yu yagona bo'lgan yakuniy xulosani chiqarishning iloji yo'q. Bu erda gap shundaki, byudjetning balansliligi yoki uning profitsitli ekanligiga qarab turib oqilona byudjet siyosati va aksincha, uning defitsitli ekanligini inobatga olgan holda nooqilona byudjet siyosati yuritildi, deb bo'lmaydi. Chunki byudjet siyosatining yakuniy miqdoriy ifodasi sifatida ularning har biri o'zida ijobiy va salbiy tomonlarni mujassam etadi¹⁴.

Byudjet daromadlari va xarajatlarining o'zaro to'g'ri nisbati xususidagi muammo moliyaviy adabiyotlarda munoza-rali hisoblanadi. Hamon unga nisbatan yagona bir to'xtamga kelinmagan. Munozaralarda ishtirok etuvchilarni, eng umumiy ko'rinishda, ikki guruhga ajratish mumkin bo'lib, ular quyidagi ikki maktabning vakillari hisoblanadi:

- keynschilar maktabining vakillari;
- neoklassik yo'nalishdagi maktabning vakillari.

Keynschilar maktabining vakillari sistematik yoki doimiy byudjet defitsiti kontseptsiyasini qo'llab-quvvatlab, ular bunda quyidagi ijobiy holatlarning bor ekanligini qayd etadilar:

- byudjet defitsiti milliy iqtisodiyot uchun xavf tug'dirmaydi. Buning sababi shundaki, byudjet defitsiti sharoitida barcha xarajatlar, shu jumladan, ularning daromadlardan ortiqcha bo'lgan qismi ham shu byudjet defitsiti mavjud bo'lgan davlatning hududi doirasida amalga oshiriladi. Bu esa, o'z navbatida, undagi turmush sharoitining oshishi (yaxshilanishi)ga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Albatta, milliy iqtisodiyotdan chetga chiqib ketuvchi mablag'larning oqib ketishini anglatuvchi tashqi savdo balansining salbiy qoldig'i bundan mustasno;

- byudjet defitsiti, boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda, o'z navbatida, byudjet mablag'larini oluvchilar, ya'ni xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va aholi daromad-larining oshganligini anglatadi. Bu byudjet defitsitining ular sotib olish qobiliyatining o'sganligiga, milliy ishlab chiqarish ko'laminin kengayganligiga ijobiy ta'sir ko'rsatganligini bildirib, bularning hammasi, oxir oqibatda, byudjetga kelib tushishi mumkin bo'lgan soliq to'lovlari hajmining (miqdorining) kengayishiga (oshishiga) olib keladi.

Keynschilar maktabi vakillarining byudjetni defitsitli moliyalashtirish nazariyasi mavjud defitsitni Taraqqiyot byudjetida to'planishini taqozo etadi. Chunki faqat shu holdagina defitsitli moliyalashtirishning o'sishi investitsion, innovatsion va tadbirkorlik o'sishiga olib kelishi mumkin¹⁵.

¹⁴ Bu ijobiy yoki salbiy tomonlar nimalardan iborat bo'lishi mumkin? Ularga bir necha misollar keltiringchi?!

¹⁵ Ana shu nuqtai-nazardan Germaniya tajribasi alohida e'tiborga loyiq. Bu mamlakatda byudjet tizimi investitsion yo'nalishni ta'minlashga qaratilgan bo'lib, bu narsa mamlakatning Konstitutsiyasida ko'zda tutilgan "oltin qoida"ga qat'iy rioya etish hisobidan amalga oshiriladi. Unga ko'ra, keditlar hisobidan byudjet defitsitini moliyalashtirish byudjetda ko'zda tutilgan investitsion xarajatlarning summasidan oshib ketmasligi lozim. Bu esa,

Bu masalaga nisbatan neoklassik maktab vakillarining qarashlari keynschilar maktabining qarashlariga butunlay teskari bo‘lib, ular byudjet defitsitiga nisbatan quyidagi xavflarning mavjud ekanligini ko‘rsatib o‘tadilar:

- hozirgi kun (davr)da mavjud bo‘lgan byudjet defitsiti, pirovardida, (yaqin) kelajakda yuqori darajadagi soliqlar-ning bo‘lishini taqozo etadi;
- byudjet defitsitini qoplash (moliyalashtirish) uchun favquloddagi daromadlar – pul va qarzlarning emissiyasi, kreditlar va boshqalar – jalb qilinib, bu o‘z navbatida, mamlakatning pul-kredit tizimini izdan chiqaradi, inflyatsion jarayonlarning kuchayishiga, davlat qarzlarning o‘shishiga olib keladiki, bularning barchasi, oxir-oqibatda, milliy iqtisodiyot va davlatning rivojlanishiga o‘zining salbiy ta‘sirini ko‘rsatmasdan qolmaydi.

Byudjet defitsitini ma‘lum bir belgilar asosida turkumlarga ajratish va uning tegishli turlarini ko‘rsatish mumkin. Umuman olganda, byudjet defitsitini quyidagi belgilar asosida turkumlarga ajratish maqsadga muvofiq:

- vujudga kelish sabablariga ko‘ra;
- iqtisodiy mazmuni va ta‘sirchanlik yo‘nalishiga qarab;
- ishsizlikning darajasi bilan bog‘langanligiga binoan;
- vujudga kelish xarakteriga muvofiq;
- rejaga munosabati bo‘yicha;
- doimiylikiga nisbatan;
- davomiyligiga ko‘ra;
- moliyalashtirish manbalariga bog‘liqligiga qarab;
- davlat qarzlarning xizmat ko‘rsatish bo‘yicha foizlarni to‘lashning xalqaro metodologiyasiga binoan.

Vujudga kelish sabablariga ko‘ra byudjet defitsitining quyidagi turlari bo‘lishi mumkin:

- favqulodiy byudjet defitsiti;
- inqiroziy byudjet defitsiti;
- antiinqiroziy¹⁶ byudjet defitsiti;
- byudjetlaro byudjet defitsiti.

o‘z navbatida, qarziy mablag‘larning investitsion maqsadlarga yo‘naltirilishi lozimligini anglatib, buning natijasida kelajak avlod uchun davlat qarzga olishlarining salbiy oqibatlari kamayadi. Chunki investitsion tovarlarning ishlab chiqarilishi, joriy iste‘mol tovarlarini ishlab chiqarishdan farqli o‘laroq, mamlakat ishlab chiqarish salohiyatining kuchayishiga va demak, byudjet daromatlari bazasining kengayishiga olib keladi. Aksincha, aholining joriy ehtiyojlarini qondirish va ularni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan byudjet xarajatlarining o‘shishi esa davlat qarzining o‘shishiga va uning og‘irligi bir qismini kelajak avlodning gardaniga yuklanishini bildiradi.

¹⁶ Bu erda “anti” old qo‘shimchasining “inqiroz” so‘ziga qo‘shilganligidan hayratga tushmaslik lozim. Chunki “anti” ruscha emas, balki yunoncha “anti” so‘zidan olingan bo‘lib, u ma‘lum so‘zlarga old tomondan qo‘shiladi, shu so‘z ifodalagan narsa (belgi, harakat)ning qarshisini, ziddini bildiruvchi qo‘shimchadir. Qarang: O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. J.I. A-D / Tahrir hay‘ati: T.Mirzaev (rahbar) va boshq.; O‘zR FA Til va adabiyot in-ti. – T. “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. 88-bet.

Favqulodiy byudjet defitsitining negizida favqulod-dagi holatlar, ya'ni urushlar, tabiiy ofatlar va shunga o'xshashlar yotadiki, ulardan sug'urta qilinish murakkab yoki buning iloji yo'q. Favquloddagi vaziyatlarning oqibatlarini ogohlantirish va ularga barham berish uchun, odatda, turli-tuman zahira va byudjetdan tashqari fondlar shakllanti-riladi.

Inqiroziy va antinqiroziy byudjet defitsitlari iqtisodiyot, pul-kredit, moliya sohalaridagi inqirozlar va va ularni bartaraf etish choralari bilan bog'liq bo'ladi. Shu munosabat bilan stimullashtiruvchi (jumladan, rag'batlantiruvchi) va aksincha, rag'batlantirmovchi (ta'qiqlovchi, aks ta'sir ko'rsatuvchi) ahamiyatga ega bo'lgan byudjet defitsitlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Xalqaro amaliyotda byudjetlararo byudjet defitsiti deyilganda, odatda, mintaqaviy va mahalliy byudjetlarning salbiy qoldig'i tushuniladi. Mintaqaviy va mahalliy byudjetlarda bunday salbiy qoldiqlar quyidagilar natijasida vujudga kelishi mumkin:

- hududlarning byudjet va mulkiy huquqlari o'rtasida nomuvofiqlikning vujudga kelishi natijasida;
- mintaqaviy va mahalliy byudjetlar daromadlarini qisqartirish yoki oshirish xususida boshqa darajadagi hokimiyat organlari tomonidan qarorlar qabul qilinganda.

Bunday byudjet defitsitini qoplash, odatda, quyidagi yo'llar orqali amalga oshiriladi:

- byudjetiy tartibga solish vositasida;
- byudjetlararo munosabatlarning turli-tuman shakllaridan foydalanish orqali.

Iqtisodiy mazmuni va ta'sirchanlik yo'nalishiga qarab byudjet defitsiti quyidagi tarzda ikkiga bo'linadi:

- aktiv (faol) byudjet defitsiti;
- passiv (sust) byudjet defitsiti.

Bunday tur (ko'rinish)larga ega bo'lgan byudjet defitsitlarini boshqarish natijasida jamiyat yoki alohida olingan ma'muriy hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi rag'batlantirilishi yoki aksincha, rag'batlan-tirilmasligi mumkin.

Jahon amaliyotida iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi sharoitida passiv (sust) byudjet defitsitining darajasi YaIMga nisbatan 2-3%, MDga nisbatan – 5% va byudjetning xarajatlar qismiga nisbatan 8-10% atrofida chegaralanishi qabul qilingan. Shu bilan birgalikda, iqtisodiyot va sotsial sohadagi inqiroz sharoitida mamlakatlarning hukumatlari iqtisodiy o'sish, ishsizlar sonini qisqartirish va soliqqa tortiladigan bazani kengaytirishni stimullashtirish (shu jumladan, rag'batlan-tirish) maqsadida byudjetning daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi

uzilishni oshirish (xarajatlarni oshirish va soliq olinmalarini kamaytirish yo'li bilan) tomon yuz tutadilar. Bunday vaziyatda byudjet defitsiti aktiv (faol) shaklga ega bo'ladi. Agar byudjet defitsitini moliyalash-tirish uchun inflyatsion manbalar jalb qilinsa, bunda davlat qarzlariga xizmat ko'rsatish uchun byudjetning xarajatlari keskin ortadi va byudjet defitsitining aktiv (faol) shakli passiv (sust) ko'rinishga ega bo'la boshlaydi hamda moliyaviy-iqtisodiy va ijtimoiy inqirozning chuqurlashuvi boshlanadi. Shuning uchun byudjet defitsitini boshqarish va uning rag'batlantiruvchi, faol salohiyatidan unumli foydalanish maqsadida uni qoplashning maqbul manbalarini qidirib topmoq lozim. Buning uchun alohida olingan ma'muriy-hududiy mintaqalarning va yaxlit tarzda olingan mamlakatning, shuningdek xalqaro omillarning aniq moliyaviy-iqtisodiy holatini tahlil qilishga alohida e'tibor berish kerak.

Ishsizlikning darajasi bilan bog'langanligiga binoan byudjet defitsiti quyidagi ikki ko'rinishga ega bo'lishi mumkin:

- tuzilmaviy byudjet defitsiti;
- tsiklik byudjet defitsiti.

Tuzilmaviy byudjet defitsiti deyilganda to'liq bandlilik sharoitida (yoki ishsizlikning doimiy belgilangan darajasi doirasida) davlat daromadlari va xarajatlarini shakllantirishning shunday tizimida byudjetning salbiy qoldig'i tushuniladi. Iqtisodiy pasayish sharoitida ishsizlikning darajasi uning bazaviy darajasidan osha boshlaydi. Tabiiyki, bunday sharoitda haqiqiy byudjet defitsiti ham o'sadi va ishsizlik bo'yicha nafaqa to'lanmalarining oshishi, soliq tushumlarining qisqarishi, asosan, ishlab chiqarishning qisqarishi natija-sida soliqqa tortiladigan bazaning qisqarishi oqibatida u tuzilmaviy byudjet defitsitining darajasidan katta bo'lib qoladi. Shu munosabat bilan, haqiqatda mavjud bo'lgan va tuzilmaviy byudjet defitsiti o'rtasidagi farq tsiklik byudjet defitsiti deyiladi. Tuzilmaviy va tsiklik byudjet defitsitlarining darajasini mamlakatning iqtisodiy ahvoli belgilab beradi. Tsiklik byudjet defitsiti darajasining qisqarishi haqiqiy va tuzilmaviy byudjet defitsiti darajalarining tenglashishi tendentsiyasidan darak berib, bu, o'z navbatida, iqtisodiy o'sishga tengdir.

Vujudga kelish xarakteriga muvofiq byudjet defitsiti quyidagi ko'rinishlarga ega:

- tasodifiy (kassaviy) byudjet defitsiti;
- haqiqiy byudjet defitsiti.

Tasodifiy (kassaviy) byudjet defitsiti mablag'larning byudjetga kelib tushishi va ularning byudjetdan sarflanishi o'rtasidagi kassaviy (davriy) uzilishlarning mavjudligi natijasida paydo bo'ladi. Masalan, byudjet daromadlarining er solig'i, jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i va shu kabi

ayrim manbalari mavsumiy xarakterga ega. Bular, boshqa sharoitlar teng boʻlgan taqdirda, baʼzi hollarda tasodifiy (kassaviy) byudjet defitsitining paydo boʻlishiga olib keladi.

Haqiqiy byudjet defitsiti esa byudjetdan qilinadigan xarajatlarning doimiy ravishda ortib borishi va undan daromadlarning haqiqatda ortda qolishi munosabati bilan vujudga keladi. Odatda, haqiqiy byudjet defitsiti chegaraviy oʻlcham sifatida navbatdagi moliyaviy yil uchun byudjet toʻgʻrisidagi qonunda¹⁷ oʻz aksini topadi. Uning haqiqiy darajasi byudjet ijrosi jarayonida belgilangan chegaraviy oʻlchamdan past yoki aksincha, yuqori boʻlishi mumkin.

Rejaga munosabati boʻyicha byudjet defitsiti quyidagi ikki koʻrinishga ega:

- rejali byudjet defitsiti;
- rejadan tashqari (rejasiz) byudjet defitsiti.

Rejali byudjet defitsiti har moliya yili uchun qabul qilinadigan byudjet parametr (oʻlcham)larida oʻz aksini topadi. Uning miqdori va moliyalashtirish (qoplash) manba-lari rejada koʻzda tutiladi.

Rejadan tashqari (rejasiz) byudjet defitsiti esa, bir tomondan, byudjet daromadlari hajmining koʻzda tutilmagan holda qisqarishi, masalan, jahon bozorida neft bahosining pasayishi va shunga oʻxshashlar, ikkinchi tomondan, byudjet xarajatlarining xuddi shu tarzda oshishi, masalan, urush, er qimirlashi, halokatlarning sodir boʻlishi, qurgʻoqchilik, baholarning oʻsishi, hosilsizlik va boshqalar natijasida paydo boʻladi. Bunday hollarda byudjet defitsitini tartibga solish (keltirish) turli zahira fondlarining mablagʻlari va har xil tezkor tadbirlarni oʻtkazish hisobidan amalga oshiriladi.

Doimiyligiga nisbatan byudjet defitsitining quyidagi turlari boʻlishi mumkin:

- barqaror byudjet defitsiti;
- oʻzgaruvchan (barqaror boʻlmagan, nobarqaror) byudjet defitsiti¹⁸.

Davomiyligiga koʻra byudjet defitsiti quyidagi koʻri-nishlarga ega:

- xronik (sistematik, nisbatan uzluksiz) tarzdagi byudjet defitsiti;
- vaqtinchalik byudjet defitsiti.

Xronik (sistematik) tarzdagi byudjet defitsiti eng qiyin “davolanadigan” byudjet defitsiti hisoblanadi. Byudjet defitsiti bunday koʻrinishi vujudga kelishining sabablari quyidagilardan iborat:

- iqtisodiy inqirozning uzoq tsiklda davom etishi;
- uzoq davom etgan urushlar va tinchlik vaqti (payti)da harbiy maqsadlar uchun katta miqdordagi xarajatlarning qilinishi;

¹⁷ Bu narsa mamlakatimiz sharoitida qanday oʻziga xos boʻlgan xususiyatga ega?

¹⁸ Bularning har biriga mustaqil ravishda izoh berishga harakat qilib koʻringchi?!

- favqulodda sodir bo'lgan holatlar va ularning oqibatlarini barham etish uchun yirik miqdordagi xarajatlarning uzoq davr mobaynida sarflanishi;
- qoplanish muddatlari oldindan aniq ma'lum bo'lmagan, bir necha 10 yilga davom etishi mo'ljallanilgan qimmatli dasturlarning qabul qilinishi va ularning amalga oshirilishi.

Vaqtinchalik byudjet defitsiti bir necha oylik muddatda davom etishi mumkin. U unchalik xavfli va barham berish nuqtai-nazaridan unchalik qiyin bo'lmagan byudjet defitsiti hisoblanadi. Chunki bunday ko'rinishga ega bo'lgan byudjet defitsitining vujudga kelishida iqtisodiyotdagi chuqur inqirozli holatlar emas, balki bir necha ob'ektiv (tabiiy ofatlar va shunga o'xshashlar) va sub'ektiv (rejalashtirish va bashoratlashdagi xatoliklar, jahon tovar va fond bozorlarida baholarning tebranishi va boshqalar) sabablar muhim rol o'ynaydi.

Moliyalashtirish manbalariga bog'liqligiga qarab byudjet defitsitining quyidagi turlari mavjud:

- kelgusi avlodga o'tkaziladigan byudjet defitsiti;
- kelgusi avlodga o'tkazilmaydigan byudjet defitsiti.

Byudjet defitsiti ana shunday turlarining mavjudligi, asosan, byudjet defitsiti natijasida vujudga kelgan davlat qarzlarning kelgusi avlod zimmasiga o'tkazilishi (yuklatilishi) yoki o'tkazilmasligi (yuklatilmasligi) bilan bog'liq. Odatda, byudjet defitsiti natijasida paydo bo'lgan davlat qarzi kelgusi avlod zimmasiga yuklatiladi. Bu, asosan, xronik (sistematik, nisbatan uzluksiz) tarzdagi byudjet defitsitiga tegishlidir. Shu munosabat bilan bunday byudjet defitsiti kelgusi avlodga o'tkaziladigan byudjet defitsiti deb ham yuritiladi.

Ayrim hollarda byudjet defitsitini moliyalashtirish yangi soliqlarni joriy etmasdan va davlat qarzlarni muomalaga chiqarmasdan boshqa manbalar hisobidan moliyalashtirilishi mumkin. Bunday boshqa manbalar qatoriga quyidagilar kiradi:

- davlat aktivlari va davlat mulkini realizatsiya qilish;
- soliqlarning undiriluvchanligini oshirish;
- iqtisodiyotni barqarorlashtirish;
- soliqqa tortiladigan bazani kengaytirish;
- samarasiz xarajatlar miqdorini kamaytirish;
- va boshqalar.

Byudjet defitsiti ana shu yuqorida keltirilgan manbalar hisobidan moliyalashtirilsa, bu holda byudjet defitsiti kelgusi avlodga o'tkazilmaydi va u kelgusi avlodga o'tkazilmaydigan byudjet defitsiti deyiladi.

Davlat qarzlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha foizlarni to'lashning xalqaro metodologiyasiga binoan byudjet defitsiti quyidagi ko'rinishlarga ega:

- birlamchi byudjet defitsiti;
- ikkilamchi byudjet defitsiti.

Byudjet defitsitining bunday turlarga bo‘linishi xalqaro metodologiyaga muvofiq davlat qarzlari xizmat ko‘rsatish bo‘yicha foizlar to‘lovining byudjet xarajatlariga kiritilishi bilan bog‘liq. Agar byudjet defitsiti davlat qarzlari bo‘yicha foizlar to‘lovini hisobga olmasdan uning daromadlari va xarajatlari o‘rtasidagi farq sifatida aniqlansa, bunday byudjet defitsiti birlamchi byudjet defitsiti deyiladi. Aksincha, byudjet defitsiti davlat qarzlari bo‘yicha foizlar to‘lovini hisobga olib, uning daromadlari va xarajatlari o‘rtasidagi farq sifatida aniqlansa, bunday byudjet defitsiti ikkilamchi byudjet defitsiti deyiladi.

Boshqa hollar teng bo‘lgan sharoitda, byudjet defitsiti vujudga kelishining eng umumiy sabablari¹⁹ quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin:

- iqtisodiyotni rivojlantirish uchun yirik davlat kapital quyilmalarini amalga oshirishning zarurligi;
 - favqulodda hodisalarning mavjudligi;
 - iqtisodiyotdagi tanazzulli (krizisli) holatlar va uning emirilishi;
 - moliya-kredit aloqalarining etarli darajada samarali emasligi;
 - hukumat tomonidan mamlakatdagi moliyaviy holat ustidan etarli darajada nazorat qila olmaslik;
 - ijtimoiy ishlab chiqarishning nisbatan past darajada samaradorligi;
 - tashqi iqtisodiy aloqalarning nisbatan kam nati-jaliligi;
 - byudjet xarajatlarining nooqilona tarkibiy tuzilishi (strukturasi);
 - mamlakat miqyosida mavjud bo‘lmagan mablag‘lar hisobi-dan yashashga intilish;
 - yirik davlat investitsiyalarini amalga oshirish amali-yotining mavjudligi;
 - harbiy xarajatlar darajasining nisbatan kattaligi;
 - ichki real imkoniyatni etarli darajada inobatga olmagan holda boshqa mamlakatlarga yordam berilishi;
 - davlatga iqtisodiyot va sotsial sohani rivojlan-tirishga stimulyat sifatida foydalanish imkonini bermay-digan va etarli darajada samarali bo‘lmagan byudjet mexanizmining mavjudligi;
 - boshqa sabablar.

Byudjet defitsiti turlarining klassifikatsiya (tasnif) qilinishi (turkumlarga ajratilishi), uning vujudga kelish sabablarini tahlil qilish va moliyalashtirish manbala-rining tarkibiy tuzilmasini optimallashtirish, o‘z navba-tida, mamlakatning moliyaviy ahvolini barqarorlashtirishga qaratilgan (yo‘naltirilgan)

¹⁹ Keltirilgan sabablarning har biriga atroflicha izoh beraolasizmi?

byudjet defitsitini qisqarti-rish va bashoratlash, byudjetlararo munosabatlarni, byudjet va soliq tizimini isloh qilish bo'yicha aniq tadbirlar tizimini ishlab chiqishga imkon beradi.

2. Byudjet defitsitiga nisbatan strategik yondoshuv va uning darajasini kamaytirish chora-tadbirlarining asosiy yo'nalishlari

Byudjet defitsiti vujudga kelganda, unga nisbatan strategik yondoshuv²⁰ (strategiya) quyidagilarga alohida e'tibor berilishini taqozo etadi:

- byudjet defitsitining mavjudligini matematik yo'l bilan hal qilishga harakat qilmaslik kerak. Chunki, bu holda, iqtisodiyotni "davolash" o'rniga uning kasalligi kuchayadi;

- byudjetning balansliligi, daromadlarning xarajat-lardan ko'pligi sog'lom va uzluksiz rivojlanayotgan iqtisodiyotdan dalolat bermaydi. Byudjet defitsiti bo'lishi mumkin;

- byudjet defitsitining miqdori (darajasi), odatda, mamlakat yalpi ichki (milliy) mahsulotining 2-3%dan oshmasligi lozim. Ana shu chegaradan oshilsa, uni tezroq qisqartirish (yoki shu darajaga keltirish) choralarini ko'rish kerak;

- byudjet defitsitini qoplash uchun, eng avvalo, davlat kreditining turli shakllaridan foydalanmoq lozim. Shuningdek, davlat qimmatbaho qog'ozlarini moliyaviy bozorda joylashtirish maqsadga muvofiq. Aksincha, milliy pul birligi belgilarini zarb etuvchi uskunani (stanokni) ishga solmaslik kerak;

- byudjet defitsitining darajasini kamaytirish yoki unga barham berish uchun, birinchi navbatda, iqtisodiyotning o'zini "davolamoq" lozim. Aks holda, ana shu maqsadga erishish uchun ko'zda tutilgan har qanday tadbir, albatta, muvaffaqiyatsizlikka uchraydi.

Byudjet defitsitining darajasini kamaytirish yoki unga barham berish borasidagi amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlarning eng asosiy yo'nalishlari²¹ quyidagi-lardan iborat:

- byudjet xarajat (mablag')larining investitsion yo'nali-shini o'zgartirish, ularni eng ko'p samara beradigan yo'nalishlarga sarflash;

- xo'jalik yuritishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga oluvchi moliyaviy imtiyoz va jazolardan keng foydalanish;

- davlatdan moliyalashtirishni va davlat iqtisodiyoti sohasini qisqartirish, xorijiy davlatlarga yordam ko'rsa-tishni keskin kamaytirish;

- harbiy xarajatlarni qisqartirish;

²⁰ Qayd etilgan strategik yondoshuvlar har birining aynan to'g'ri ekanligini, mantiqiy fikrlash asosida, isbotlab beraolasizmi?

²¹ Ana shu asosiy yo'nalishlarda tegishli chora-tadbirlar amalga oshirilishining oqibati nimalar bo'lishi mumkin? Bir mulohaza yuritib ko'ringchi, qanday manzara vujudga kelar ekan?

- eng muhim sotsial dasturlarnigina moliyalashtirishni saqlab qolish, yirik byudjet xarajatlarini talab etuvchi dasturlarni qabul qilishni to‘xtatib turish;
- qarzlarni davlat qimmatbaho qog‘ozlari shaklida rasmiylashtirmasdan turib hukumat organlariga kredit berishni Markaziy bank uchun taqiqlab qo‘yish;
- xorijiy sarmoyalarni jalb etish;
- va boshqalar.

Byudjet defitsitini qisqartirish maqsadida quyidagi metodlardan foydalanish mumkin:

- konversiya;
- moliyalashtirishdan kreditlashtirishga o‘tish;
- zarar (ziyon)ga ishlayotgan korxonalariga dotatsiya berishni uzluksiz ravishda qisqartirib borish;
- davlat boshqaruvi xarajatlarini qisqartirish;
- soliqqa tortish tizimini o‘zgartirish;
- mahalliy byudjetlarning rolini oshirish.

Davlat byudjetining daromadlariga va, shunga mos ravishda, byudjet defitsitining ko‘lami (darajasi)ga mamlakat milliy valyutasi va pul muomalasining barqarorligi ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi. Aksincha, mamlakat milliy valyutasining zaifligi, iqtisodiy aylanmagan xizmat ko‘rsatish uchun uning etarli emasligi barter operatsiyalarining rivojlanishiga, pul surrogat-larining paydo bo‘lishiga, sog‘lom hisob-kitoblarning buzilishiga, xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning bir-biriga va byudjetga bo‘lgan noto‘lovlariga olib keladi.

3. Byudjet defitsitini moliyalashtirish manbalari

Byudjet defitsiti vujudga kelgan paytda uni moliyalash-tirish manbalarini aniqlab olmoq zarur. Uni moliyalash-tirishning asosiy manbalaridan biri davlatning qarz olishidir.

Davlatning qarzlarni olishi jismoniy va yuridik shaxslar, xorijiy davlatlar, xalqaro moliyaviy tashkilot-lardan jalb qilinadigan zayom va kreditlarni olishdan iborat bo‘lib, ular bo‘yicha qarz oluvchi yoki boshqa qarz olganlarning qarzlarni qaytarish bo‘yicha kafolatchi sifatida hukumatning qarz majburiyatlari vujudga keladi.

Davlatning ichki qarzlarni olishi jismoniy va yuridik shaxslar, xorijiy davlatlar, xalqaro moliyaviy tashkilot-lardan jalb qilinadigan zayom va kreditlarni olishdan iborat bo‘lib, ular bo‘yicha qarz oluvchi yoki boshqa qarz olganlarning qarzlarni qaytarish bo‘yicha kafolatchi sifatida hukumatning o‘z milliy valyutasida ifodalangan qarz majburiyatlari paydo bo‘ladi.

Davlatning tashqi qarzlarni olishi jismoniy va yuridik shaxslar, xorijiy davlatlar, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan jalb qilinadigan zayom va kreditlarni olishdan iborat bo'lib, ular bo'yicha qarz oluvchi yoki boshqa qarz olganlarning qarzlarni qaytarish bo'yicha kafolatchi sifatida hukumatning xorijiy valyutada ifodalangan qarz majburiyat-lari vujudga keladi.

Byudjet defitsitini moliyalashtirishning barcha manba-lari jalb qilingan mablag'larning barcha asosiy turlari bo'yicha navbatdagi moliyaviy yilga mo'ljallangan byudjet to'g'risidagi qonunda qonunchilik hokimiyati organlari tomonidan albatta tasdiqlanishi kerak.

Byudjet defitsitini moliyalashtirishning manbai sifatida mamlakat Markaziy bankining kreditlari va Markaziy bank tomonidan hukumatning sotib olingan qarz majburiyatlari maydonga chiqishi maqsadga muvofiq emas²².

Byudjet defitsitini moliyalashtirishning barcha manba-larini ikki guruhga bo'lish qabul qilingan:

- 1) ichki manbalar;
- 2) tashqi manbalar.

Byudjet defitsitini moliyalashtirishning ichki manba-lari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- mamlakat hukumati tomonidan shu mamlakatning milliy valyutasida kredit tashkilotlaridan olingan kreditlar;
- mamlakat hukumati nomidan qimmatbaho qog'ozlarni chiqarish orqali amalga oshirilayotgan davlat zayomlari;
- davlat mulkiga tegishli bo'lgan mol-mulknini sotishdan olingan tushumlar;
- davlat zahiralari va rezervlari bo'yicha daromad-larning xarajatlardan o'sgan qismi summasi;
- byudjet mablag'larini hisobga oluvchi hisob varaqlaridagi mablag'lar qoldig'ining o'zgarishi;
- va boshqalar.

Byudjet defitsitini moliyalashtirishning tashqi manba-lari qatoriga quyidagilar kiradi:

- mamlakat hukumati nomidan qimmatbaho qog'ozlarni chiqarish orqali xorijiy valyutada amalga oshirilgan davlat zayomlari;
- xorijiy valyutada taqdim etilgan va mamlakat hukumati tomonidan jalb qilingan xorijiy davlatlar, banklar va firmalar, xalqaro moliyaviy tashkilotlarning kreditlari.

Yuridik va jismoniy shaxslar, xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar va xalqaro huquqning boshqa sub'ektlari oldidagi (davlat kafolatlari bo'yicha

²² Nima uchun?

majburiyatlarni qo‘shgan holda) mamlakat hukumatining qarz majburiyatlari hukumatning davlat qarzini vujudga keltiradi. Bu qarz davlat xazinasini tashkil etadigan davlat mulki bilan to‘liq va hech qanday shartsiz ta‘minlanishi kerak. Bunda davlat hokimiyati organlari mamlakat hukumatining qarz majburiyatlari va davlat qarzigacha xizmat qilish uchun respublika byudjetining daromadlarini shakllantirish bo‘yicha barcha vakolatlardan foydalanadilar.

Mamlakatning qarz majburiyatlari quyidagi shakllarda bo‘lishi mumkin:

- qarz oluvchi sifatida mamlakat hukumati nomidan kredit tashkilotlari, xorijiy davlatlar va xalqaro moliyaviy tashkilotlar bilan tuzilgan kredit bitimlari va shartnomalari;
- mamlakat hukumati nomidan qimmatbaho qog‘ozlarni chiqarish orqali amalga oshirilgan davlat zayomlari;
- mamlakat hukumati tomonidan davlat kafolatini berish to‘g‘risidagi shartnomalar;
- o‘tgan yillardagi mamlakatning qarz majburiyatlarini restrukturizatsiya qilish va muddatini o‘zgartirish to‘g‘risidagi mamlakat hukumati nomidan tuzilgan (shu jumladan, xalqaro) bitimlar va shartnomalar;
- va boshqalar.

Mamlakatning qarz majburiyatlari o‘zining muddatiga qarab qisqa muddatli (bir yilgacha), o‘rta muddatli (bir yildan ortiq va besh yilgacha) va uzoq muddatli (besh yildan yuqori) bo‘lishi mumkin. Ular zayomning konkret shartlariga muvofiq ravishda (zayom shartlarini, jumladan, to‘lov muddatlari, foiz to‘lovlarining miqdori, muomala muddatlarini o‘zgartir-masdan) qaytarilishi kerak.

Mamlakat hukumatining davlat ichki qarzlari quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin:

- hukumat davlat qimmatbaho qog‘ozlari bo‘yicha qarzining asosiy nominal summasi;
- hukumatga taqdim etilgan kreditlar bo‘yicha asosiy qarzning hajmi;
- mamlakat hukumati tomonidan berilgan kafolatlar bo‘yicha majburiyatlar hajmi;
- va boshqalar.

O‘z navbatida, hukumatning davlat tashqi qarzlari:

- xorijiy davlatlar hukumatlari, kredit tashkilotlari, firmalar va xalqaro moliyaviy tashkilotlarga mamlakat hukumati tomonidan taqdim etilgan davlat kafolatlari bo‘yicha majburiyatlar hajmi;
- xorijiy davlatlar hukumatlari, kredit tashkilotlari, firmalar va xalqaro moliyaviy tashkilotlardan hukumat olgan kreditlar bo‘yicha asosiy qarz hajmidan iborat bo‘ladi.

Byudjet defitsitini moliyalashtirish jarayonini quyida-gi yo‘llardan foydalangan holda boshqarish mumkin:

- moliyalashtirish manbalarining u yoki bu turlarini tanlash yordamida;
- davlat qimmatli qog‘ozlarini muomalaga chiqarish shartlari (hajmi, muomalada bo‘lish muddatlari, daromad-lilik darajasi va sh.k.) bilan manyovr qilish orqali;
- ichki va tashqi qarzlarning o‘zaro nisbatlaridan foydalangan holda;
- aholining ichki jamg‘armalarini saqlash uchun qulay sharoitlarni yaratish asosida;
- qimmatli qog‘ozlar va omonatlarni indeksatsiya qilish yo‘li bilan;
- davlat qarzlarga xizmat qilish bo‘yicha cheklovlarni o‘rnatish orqali;
- va boshqalar.

O‘z navbatida, byudjet defitsitini samarali boshqarish davlat xarajatlarini ishlab chiqarishni kengaytirish va aholi bandligini oshirish yo‘nalishlarida sarflanishini ko‘zda tutadi. Shunga muvofiq ravishda byudjet ajratmalari va kreditlar ma’lum bir samaraga erishiliga qarab va mablag‘larning qaytarilishi uchun kafolatlar etarli bo‘lgan taqdirda aniq dasturlar ostida ajratilmog‘i lozim. Ana shuni hisobga olgan holda, byudjet defitsitini moliya-lashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan operatsiyalar davlatning umumiy iqtisodiy, moliyaviy va byudjet siyosati bilan muvofiqlashtirilmog‘i maqsadga muvofiq. Bundan tashqari, xalqaro amaliyotda byudjet defitsitini kamaytirish uchun uning mamlakatga xorijiy kapitalni jalb qilish shaklidan ham foydalanish mumkinligi e‘tiborga olinmog‘i lozim.

Bu jarayonda deflyatsion tadbirlarning o‘ta murak-kabligi shunda namoyon bo‘ladiki, ularning amalga oshiri-lishi davlat xarajatlarining qisqarishini, kredit resurs-larining qimmatlashuvini, pul massasining kamayishini taqozo etadi. Bularning barchasi, o‘z navbatida, yalpi talabning kamayishiga, kapital quyilmalarning qisqarishiga va demak, ishbilarmonlik faolligining pasayishiga va ishsizlikning ortishiga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Va nihoyat, yuqoridagilar byudjet defitsiti muammosi pul muomalasi, byudjet siyosati, iqtisodiy faollik va sotsial sohadagi jarayonlarga davlat ta’sirchanligining samaradorligi bilan bog‘liq bo‘lgan murakkab muammolar bilan o‘zviy ravishda bog‘lanib ketganligidan darak beradi.

Shunday qilib, byudjet defitsitini kamaytirish byudjet siyosatining markaziy masalasi ekan, uni muvaffaqiyatli uddalamoq uchun, eng avvalo, yuqorida bayon etilganlarning har biriga, ya’ni a) byudjet defitsiti vujudga kelishining eng umumiy sabablariga; b) byudjet defitsiti vujudga kelganda unga nisbatan ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi lozim bo‘lgan strategik yondoshuvga; v) byudjet defitsitining

darajasini kamaytirish yoki unga barham berish borasidagi amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlarning eng asosiy yo'nalishlariga; g) byudjet defitsitini moliyalashtirish manbalarini aniqlashga jiddiy e'tibor bermoq lozim. Bularni to'liq va uzil-kesil hisobga olmagan holda ishlab chiqilgan va byudjet defitsitini kamaytirishga qaratilgan byudjet siyosati, o'z-o'zini aldash bilan barobar bo'lib, albatta, muvaffa-qiyatsizlikka uchraydi yoki kutilgan natijani bermaydi.

4. Byudjet defitsiti va byudjet siyosati muammolariga kontseptual yondoshuvlar

Hozirgi paytda iqtisod (moliya) ilmida va jahon amali-yotida byudjet defitsiti va byudjet siyosati muammolariga nisbatan bir necha kontseptual yondoshuvlar mavjud. Byudjet defitsitiga nisbatan byudjet siyosati ishlab chiqilayotgan paytda ularni hisobga olish yoki ularga e'tibor berish muhim ahamiyatga ega. Shu munosabat bilan quyida ularning ayrimlari xususida, qisqacha, to'xtalib o'tishga harakat qilamiz.

Byudjet defitsiti va unga daxldor bo'lgan byudjet siyosatining birinchi kontseptsiyasi ostida mamlakatning davlat byudjeti har yili balanslashtirilgan bo'lishi kerak, degan g'oya yotadi. O'z navbatida, bu g'oyaning amaliyotda muvaffaqiyatli amalga oshirilishi byudjet defitsiti va u bilan bog'liq bo'lgan muammolarning barchasini, tabiiyki, kun tartibidan olib tashlaydi. Shu munosabat bilan ta'kidlash joizki, bunday g'oya o'z-o'zidan yoki sun'iy ravishda paydo bo'lmagan. Chunki o'tgan XX asrning 30-yillaridagi (1929-1932 yillar) "Buyuk depressiya"ga qadar har yili balanslashtiriladigan byudjet davlat moliyasi va moliyaviy siyosatning istagan (ko'zda tutgan) maqsadi sifatida umume'tirof etilgan edi.

Biroq, bu muammo atroflicha ko'rib chiqilganda har yili balanslashtiriladigan byudjet antitsiklik, barqarorlash-tiruvchi yo'nalishga ega bo'lgan davlat fiskal siyosatining samaradorligini, asosan, yo'qqa chiqarishi yoki uning bu darajasini keskin kamaytirishi mumkinligi ma'lum bo'ladi. Buning ustiga, har yili balanslashtiriladigan byudjet, aslida, iqtisodiy tsiklning tebranishini chuqurlashtiradi ham. Bir tasavvur qilib ko'ring: iqtisodiyot ishsizlikning uzoq vaqt davom etishiga duch kelgan. Bunday sharoitda (vaziyatda) aholining daromadlari pasayadi, byudjetga borib tushuvchi soliq tushumlari esa, avtomatik tarzda, qisqaradi. Byudjet defitsiti va unga daxldor bo'lgan byudjet siyosati kontseptsiyasining ostida mamlakatning davlat byudjeti har yili balanslashtirilgan bo'lishi kerak, degan g'oya yotgan hukumat byudjetni tezda balanslashtirishga harakat qilib, yo mavjud soliqlarning stavkasini oshirishi, yo davlat xarajatlarini qisqartirish yoki bir vaqtning o'zida ana shu ikki variantning kombinatsiyasidan

foydalanishi kerak. Holbuki, bunday choralarning qo'llanishi, oxir-oqibatda, jami talabning yanada ko'proq qisqarishiga olib keladi.

Davlat byudjetini har yili balanslashtirishga urinish, pirovardida, inflyatsiyani ham rag'batlantirishi mumkin. Chunki inflyatsiya sharoitida aholining pul daromadlarini oshirish avtomatik tarzda soliq tushumlarini oshiradi. Buning natijasida byudjet daromadlari va xarajatlari o'rtasida musbat farq vujudga kelib, davlat byudjetini balanslashtirish uchun hukumat yana quyidagi choralarni qo'llashi lozim: yo amaldagi soliqlarning stavkasini pasaytirish, yo davlat xarajatlarining hajmini oshirish yoki ana shu ikki choraning kombinatsiyasidan foydalanish kerak. Bunday sharoitda byudjetni balanslashtirish maqsadida yuqoridagi choralarning qo'llanilishi iqtisodiyotdagi inflyatsion bosimni kuchaytiradi.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqadigan asosiy xulosa quyidagidan iborat: har yili balanslashtiriladigan byudjet iqtisodiy jihatdan xolis hisoblanmaydi. Ana shu va boshqa muammolarning mavjudligiga qaramasdan dunyoning juda ko'p mamlakatlarida byudjetni har yili balanslash-tirilgan bo'lishini ko'zda tutuvchi konstitutsion tuzatmani qabul qilish g'oyasini qo'llab-quvvatlovchilar mavjud²³.

Byudjet defitsiti va unga daxldor bo'lgan byudjet siyosati ikkinchi kontseptsiyasining asosiy yoki tub mazmunini mamlakatning davlat byudjeti har yili emas, balki iqtisodiy tsikl davomida balanslashtirilishi kerak, degan g'oya tashkil qiladi. Bu kontseptsiyaga ko'ra, mamlakat hukumati, bir tomondan, iqtisodiy jarayonlarga antitsiklik ta'sirni amalga oshirsa, ikkinchi tomondan, bir vaqtning o'zida, mamlakat byudjetini balanslashtirishga ham intiladi. Biroq, bu holda, yuqorida qayd etilganidek, byudjet har yili balanslashtirilmasligi mumkin. Aksincha, bunday vaziyatda iqtisodiy tsikl davomida byudjetning balanslashtirilganligiga erishishning o'zi etarli hisoblanadi.

Bu kontseptsiya ham o'zining mantiqiy asosiga ega. Uni oddiy, oqil va jozibador, deb hisoblash mumkin. Bularning sababi shundaki, bu kontseptsiyaga binoan ishlab chiqarishning qisqarishiga qarshi turish uchun hukumat, dastlab, bir tomondan, soliqlarni pasaytirishi va ikkinchi tomondan, davlat xarajatlarini oshirish evaziga ongli ravishda byudjet defitsitini vujudga keltirishi kerak. Navbatdagi inflyatsion yuksalish davrida esa aksincha, hukumat soliqlarni oshirishi va davlat xarajatlarini qisqar-tirishi lozim. Ana shu asosda vujudga keladigan byudjetning ijobiy qoldig'i iqtisodiy pasayish davrida vujudga kelgan davlat qarzlarini (byudjet defitsitini) qoplashga sarf qilinishi mumkin. Shunday qilib, yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, bunda mamlakat hukumati ijobiy (pozitiv)

²³ Bir tasavvur qilib ko'ringchi, buning sabablari nimalardan iborat ekan?

antitsiklik siyosatni amalga oshira borib, bir vaqtning o'zida, byudjetni ham balanslashtiradi. Faqat bunday balanslashtirish har yili emas, balki bir necha yil davom etgan davrda amalga oshiriladi.

O'zining bir necha ijobiy tomonlariga qaramasdan bu kontseptsiyada ham hisobga olinishi yoki hal etilishi kerak bo'lgan bir necha murakkab muammolar bor. Iqtisodiy tsikldagi pasayish va yuksalishning o'z chuqurliklari va davomiyligi jihatidan bir-birlaridan farq qilishi mumkinligi ana shunday muamolardan biridir. Masalan, amaliyotda ba'zi hollarda chuqur va uzoq davom etgan pasayish yuksalishning qisqa davri bilan ham xarak-terlanishi mumkin. Bunday vaziyatda iqtisodiy pasayish davrida vujudga kelgan katta miqdordagi defitsitni qisqa muddatda davom etgan yuksalish davridagi byudjetning ijobiy qoldig'i hisobidan qoplashning iloji bo'lmaydi va demak, bu erda tsiklik xarakterdagi byudjet defitsiti mavjud bo'lib qolaveradi.

Va nihoyat, byudjet defitsiti va unga daxldor bo'lgan byudjet siyosati uchinchi kontseptsiyasining negizida funktsi-onal moliya degan g'oya yotadi. Bu kontseptsiyaning g'oyasiga muvofiq byudjetni balanslashtirish to'g'risidagi masala – uni har yili balanslashtirish kerakmi yoki tsiklik asosda balanslashtirish zarurmi – bu printsiptial ahamiyatga ega emas. U ikkinchi darajali ahamiyatga molik bo'lgan masala. Chunki davlat moliyasining asosiy maqsadi byudjetni emas, balki eng avvalo, noinflyatsion to'liq bandlilikni ta'minlashdan, ya'ni iqtisodiyotni balanslashtirishdan iborat. Agar ana shu maqsadga erishish byudjet daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi barqaror ijobiy saldo yoki katta, o'sib boruvchi davlat qarzlari sharoitida amalga oshirilsa, mayli – oshirilaversin. Bu kontseptsiyaga muvofiq, Davlat byudjeti defitsiti yoki profitsiti bilan bog'liq bo'lgan muammo yuqori muqobil darajadagi uzoq davom etuvchi iqtisodiyotdagi pasayishlar yoki barqaror inflyatsiya bilan qiyoslaganda deyarli ahamiyatga ega emas. Chunki Davlat byudjeti, avvalo, makroiqtisodiy barqarorlikka erishish va uni qo'llab-quvvatlash instrumenti hisoblanadi. Ana shu maqsadga erishish uchun har qanday darajadagi byudjet defitsiti yoki profitsitiga borilishidan hukumat shubhaga tushmasligi lozim.

Byudjet defitsiti va unga daxldor bo'lgan byudjet siyosatining ikkinchi va uchinchi kontseptsiyalari byudjet defitsitiga yo'naltirilgan va mamlakat pul xo'jaligining salohiyatiga tayanadigan moliyaviy siyosatning asosida yotadi. Bunday siyosat quyidagilarning bo'lishini taqozo etadi:

- mamlakatning pul salohiyati doirasida moliyaviy tadbirlar aniq dasturining mavjudligi;
- byudjet defitsitining rivojlanishi ustidan nazorat va uni qoplash manbalarini qidirib topish;

- eng yuqori iqtisodiy samara beradigan tadbirlarga byudjet mablag‘larini ajratish.

Bu siyosatni egallash jamiyatga byudjet defitsitining optimal (oqilona) o‘lchamini topishga imkon beradi. Masalan, o‘tgan XX asrning 80-yillarida YaIMga nisbatan byudjet defitsiti Frantsiyada 9,6%ni, AQShda – 11,6%ni, Germaniyada – 14,0%ni, Yaponiyada – 15,6%ni, Belgiyada – 25,1%ni, Italiyada – 25,2%ni va Gretsiyada – 31,2%ni tashkil etgan. Bu ko‘rsatkichning darajasi 2009 yilda Rossiya Federatsiyasida – 9,4%, Ukrainada – 5,0%, Qozog‘istonda – 3,5%, Armanistonda – 8,1%ga teng bo‘lgan.

Biroq byudjet defitsiti bilan bog‘liq bo‘lgan siyosat, u qanchalik jozibador bo‘lmasin, nisbatan katta miqdordagi byudjet defitsitlari hatto iqtisodiy jihatdan “boy” sanalgan mamlakatlar uchun ham keskin salbiy oqibatlariga olib kelmoqda. Xususan, dunyoda eng kuchli iqtisodiyotga ega bo‘lgan AQSh iqtisodiyoti uzoq yillar davomida federal byudjetning barqaror defitsitli sharoitida faoliyat ko‘rsatib kelgan bo‘lishiga qaramasdan, o‘tgan asrning 90-yillari o‘rtalariga kelib, federal byudjet defitsiti shunday katta (yirik) darajaga etdiki, bu narsa unga qarshi kurashish uchun ta’sirchan vositalarni qidirib topishga AQSh hukumatini majbur etdi.

4-Mavzu. Zamonaviy soliq siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga tadbqiq etishning fundamental masalalari

Reja:

1. Soliqlar, soliq tizimi va soliq siyosatidagi vaziyat.
2. Soliqqa tortish nazariyasining eng dolzarb muammosi va soliq siyosati
3. Soliq tizimi, soliqqa tortish va soliq to‘g‘risidagi qonun hujjatlarining printsiplari, ularning soliq siyosati hayotiychanligiga ta’siri
4. Iqtisodiyotni tartibga solish instrumenti sifatida soliq va soliq siyosati
5. Soliq siyosati va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish masalalari
6. Soliqlarning undiriluvchanligini oshirish va soliq siyosati

1. Soliqlar, soliq tizimi va soliq siyosatidagi vaziyat.

Zamonaviy soliq siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga tadbqiq etishni uning fundamental masala (asos)larini aniqlab olishsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Buning uchun, eng avvalo, soliq, soliq tizimi va soliq siyosatiga tegishli bo‘lgan amaldagi vaziyatga aniqlik kiritish zarur. Ana shu vaziyat keyingi bir necha o‘n yillik davomida O‘zbekiston Respublikasining buyuk iqtisodiy eksperimentni o‘z boshidan kechirayotganligi, unga ko‘ra xalq xo‘jaligini rejali usulda boshqarishdan iqtisodiy taraqqiyotning bozor mexanizm-laridan foydalanishga o‘tilayotganligi bilan xarakterlanadi. Yangi iqtisodiy instrumentlar avvalgi iqtisodiy tizimning

qoldiq elementlari va iqtisodiy munosabatlar sub'ektlarning ongida mustahkam ildiz otgan an'analar bilan birgalikda yashamoqda. Bu jarayon o'tish davri iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakat bir vaqtning o'zida huquq, siyosat va iqtisodiyot sohalarida tegishli o'zgarishlarni parallel ravishda amalga oshirish zarur bo'lganligi uchun yanada murakkablashayotir. Iqtisodiyotni qayta qurish, ma'lum darajada, ishlab chiqarishning qisqarishiga, inflyatsiyaning o'sishiga, ishsizlikning vujudga kelishiga, davlat sektori-ning qisqarishiga olib kelmoqda. Bunday salbiy hodisalarga barham berish kerak. Shu munosabat bilan soliq siyosati va mamlakatimizdagi soliq organlari tizimining samarali isloh qilinishi iqtisodiyotimizni bozor iziga ko'chirishda muvaffaqiyatga erishishning asosiy omillaridan biri ekanligini hozirgi paytda deyarli hamma tan olayпти.

Soliqlar muammosi bizning mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar amaliyotidagi eng murakkab muammolardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda juda keskin tanqidga uchrayotgan, juda qaynoq munozaralarga sabab bo'layotgan, isloh qilish bo'yicha tahlil ob'ekti va qarama-qarshi g'oyalarga ega bo'layotgan soliqlardan bo'lak islohotlarning boshqa bir yo'nalishi yo'q. Boshqa bir tomondan esa, soliq tizimi bozor munosabatlarning eng muhim elementlaridan bo'lib, mamlakatdagi iqtisodiy o'zgarishlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan unga bog'liq. Shuning uchun ham hozirgi vaqtda yaratilgan soliq tizimini keskin (tubdan) qayta o'zgartirish to'g'risidagi takliflarga juda ehtiyotkorlik bilan yondoshish zarur. Bunday hollarda faqat bir daqiqalik samarani (qaytimni) hisobga olmasdan, balki bu takliflarning mamlakat iqtisodiyoti va moliya-sining barcha tomonlariga qay darajada ta'sir etishi, albatta, inobatga olinmog'i lozim.

Tabiiyki, ideal (benuqson) soliq tizimini jamiyatdagi iqtisodiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari, undagi yaratilgan ilmiy va ishlab chiqarish salohiyatini hisobga oluvchi muhim nazariy asos yordamidagina yaratish mumkin.

Soliq tizimi xo'jaliklardagi bozor munosabatlarini rivojlanishiga ta'sir qilishi, tadbirkorlikning taraqqiy etishiga yordam berishi va bir vaqtning o'zida aholining kam ta'minlangan qatlami turmush tarzining pasayib ketishiga to'sqinlik qilishi kerak.

Ana shunday sharoitda bozor iqtisodiyotida soliq tizimini tashkil qilishning asosiy printsiplari tariqasida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- yuridik va jismoniy shaxslarning daromadlari, ularning mulkiy ahvolini hisobga olish imkonini beruvchi soliq tizimi, ularning turlari, to'g'ri (bevosita) hamda egri (bilvosita) soliqlar nisbatining bozor iqtisodiyotining rivojlanishiga mos tarzda rivojlanishi;
- mulkchilik shakliga va uning tashkiliy-huquqiy shaklla-riga bog'liq bo'lmagan holda xo'jalik yuritishning samaradorligi uchun barcha soliq

to'lovchilarga nisbatan yagona talablarni o'rnatish maqsadida soliqqa tortish uslublarini universallashtirish;

- daromad olishning manbai, xo'jalik yuritish sohasi va iqtisodiyotning tarmog'iga bog'liq bo'lmagan holda soliq miqdorini hisoblashda bir xil yondoshish;

- soliqqa tortishning bir martalik tamoyilini ta'minlash va ikki martalik soliqqa tortishga yo'l qo'ymaslik;

- soliq to'lovchiga korxon va tashkilotning sog'lom rivojlanishini ta'minlaydigan, ishchi kuchini takror ishlab chiqarish imkonini beruvchi soliqqa tortishning hissasini (qismini) hamda soliq stavkasini belgilashning (o'rnatish-ning, aniqlashning) ilmiy jihatdan asoslanganligi;

- daromad darajasi yoki mol-mulkning qiymatiga va bir vaqtning o'zida xo'jalik yuritishning bozor asoslarini sog'lom rivojlanishiga sharoit yaratib berishiga qarab soliq stavkalarini tabaqalashtirish (differentatsiyalashtirish);

- uzoq vaqt davomida soliq stavkalarining barqaror-ligini, ularni hisoblashning oddiyligini ta'minlash;

- tadbirkorlik faoliyatiga mablag'larni investitsiya-lashtirish jarayonini real rag'batlantiradigan va bir vaqtning o'zida ijtimoiy adolat printsiplariga javob beradigan, fuqarolarga kun (hayot) kechirish minimumini kafolatlaydigan soliq imtiyozlari tizimini o'rnatish;

- soliq to'lovchilarning barcha toifalariga nisbatan soliq imtiyozlarining yagonaligi;

- kuchli, aniq ishlaydigan, texnik jihatdan yaxshi jihozlangan soliq xizmatini yaratish;

- davlat boshqaruv darajasi bo'yicha soliqlarning aniq taqsimlanishi²⁴.

Biroq mamlakatimizda amal qilib kelayotgan soliq tizimi yuqorida qayd etib o'tilgan printsiplarning barchasiga ham to'liq javob berayotgani yo'q. Boshqa bir tomondan, amaldagi soliq tizimi soliq to'lovchilarning ham (soliq yukining og'irligi, tadbirkorlar huquqini cheklanganligi, qonuniy va me'yoriy hujjatlarni (aktlarni) talqin qilishning murakkabligi, chigalligi, bir xil emasligi, qonunlarga va tegishli me'yoriy hujjatlarga tez-tez o'zgar-tirishlarning kiritib turilganligi va boshqalar), soliq xizmatining ham (soliq to'lashdan qochish imkoniyatlarining ko'pligi, turli xildagi imtiyozlarning mavjudligi soliq to'lovchilar o'rtasida notenglikni vujudga keltirayotganligi va mamlakat iqtisodiyotiga zarar etkazayotganligi, iqtisodiyotda qisqa muddatlarda faoliyat ko'rsatayotgan

²⁴ Bu va shunga o'xshash boshqa printsiplar xususida darsligimizning 4.3-paragrafida yana bir bor to'xtalamiz va ularga izoh berishga harakat qilamiz.

firmalarning mavjudligi, soliq xizmati huquqining cheklanganligi, soliq inspektori ishining xavfliligi, og'irligi, kam maoshligi va boshqalar) manfaatlariga to'liq darajada javob bermayapti.

Umumiy jihatdan olib qaraganda mamlakatimiz soliq tizimini isloh qilishning bir necha yo'llari mavjud bo'lib, ular quyidagicha bo'lishi mumkin:

- muvaffaqiyatli ravishda faoliyat ko'rsatayotgan va O'zbekiston sharoitiga yaqin bo'lgan g'arb mamlakatlaridan birining soliq tizimidan nusxa olish;
- o'tish davri iqtisodiyotiga moslashtirilgan soliq tizimlarining biridan foydalanish;
- iqtisodiy taraqqiyot yo'lidan muvaffaqiyatli ravishda ilgari borayotgan o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlar va rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasiga tayangan holda butunlay yangi soliq tizimini ishlab chiqish (yaratish).

O'zbekistonda hozirgi paytda amal qilib kelayotgan soliq tizimini tezda va tubdan o'zgartirishga qaratilgan har qanday tadbir, mamlakat iqtisodiyotiga tuzatib bo'lmaydigan zarar etkazishi mumkinligi, shubhasiz. Bu erda soliqlar va soliqqa tortishning rivojlanishi tarixi, iqtisodiy rivojlanish darajasi jihatidan turlicha bo'lgan mamlakatlardagi soliq tizimlarini o'rganish va tahlil qilish hamda olingan bilimlarni O'zbekiston sharoitiga muvofiqlashtirish (moslashtirish) asosida puxta o'ylab, hisob-kitob qilib yondashish maqsadga muvofiq.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining dastlabki bosqichlarida sotsialistik iqtisodiyotda hukm surgan soliq tizimi amaliyoti va uning tarkibiy tuzilishi O'zbekistonga ham «meros» bo'lib o'tdi. Undan keyingi davrlarda bo'lgan o'zgarishlarning sur'atlari va yo'nalishlarini belgilashda quyidagilar o'zining asosiy ta'sirini ko'rsatdi: davlatning iqtisodiyotga aralashuvi va yalpi ichki mahsulotda davlat sektori salmog'ining yuqori darajadali; «kelishuvli soliqlar»ning mavjudligi (bir xil vaziyatdagi ikki soliq to'lovchi bir-birining qancha soliq to'layotganligini bilmasligi); soliqlarning mavjud ekanligini aholidan yashirish va soliq intizomiga ixtiyoriy ravishda rioya qilish an'alarining yo'qligi; soliq organlarining rivojlanma-ganligi va aholining davlat institutlariga nisbatan ma'lum darajadagi ishonchsizligi va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasida amaldagi soliq tizimining qanday sharoitlarda vujudga kelganligini (paydo bo'lganligini) ham esdan chiqarmaslik kerak. Bozor toifasidagi iqtisodiyotda soliqlar va soliq tizimi bozorning eng asosiy instrumentlaridan hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat boshqaruvining barcha darajalarida olinadigan soliqlar byudjet jami daromadlarining 90,0-95,0%ini shakllantiradi. Ana shu munosabat bilan soliq tizimini shakllantirish,

solliqlarni to'plash va ulardan foydalanish mexanizmini yaratish alohida (birinchi darajali) ahamiyat kasb etadi.

1987-1990 yillarda joriy etilgan iqtisodiy normativ va limitlar tizimi, resurs to'lovlari, ularning markaziy hukumat tomonidan yuqoridan taqsimlanishi zaruriy (ko'zlangan) natijalarga olib kelmadi. Ular boshqaruvning rejali uslublaridan bo'lib, oqibat natijada, moliyaviy boqimandalikni tug'dirdi. Soliq tizimining asosiy maqsadi reja topshiriqlarini bajarishdan iborat bo'lgan korxonalarining faoliyat manfaatlariga bo'ysundirilgan edi.

Sobiq SSSR iqtisodiyotida soliqqa tortishning tarkibiy tuzilishini o'zining hajmi (o'lchami) bo'yicha bir-biriga teng bo'lmagan byudjetga borib tushuvchi ikki guruhdagi soliqlar tashkil etgan. Birinchi guruhga korxonalar foydasidan ajratmalar: fond haqi to'lovlari, qat'iy renta to'lovlari, keyinroq foyda solig'i bilan almashtirilgan byudjetga olinadigan foydaning ozod qoldig'i kabilar kirgan. Oborot solig'i va byudjetga sotsial (ijtimoiy) sug'urta badallari ham shu guruhga kiritilgan. Ana shulardan tarkib topgan birinchi guruh yordamida byudjet daromadlarining 70,0%gacha bo'lgan qismi shakllangan.

Ikkinchi guruhga aholidan olinadigan daromad solig'i, bo'ydoq va kam oilalilardan olinadigan soliq hamda qishloq xo'jaligi solig'i kiritilgan bo'lib, ular yordamida byudjet daromadlarining 7,0%igacha daromatlari tashkil topgan.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida amaldagi soliq tizimi bozor iqtisodiyotining jadallik bilan faoliyat ko'rsatishiga to'sqinlik qila boshladi va yangi soliq tizimiga asos solish zaruriyati paydo bo'ldi.

Mamlakat iqtisodiyotida vujudga kelgan real vaziyatni (inflyatsion jarayonlarning kuchayishi, tovarlar bozoridagi nomutanosiblik, ishlab chiqarishning qisqarishi, byudjet xarajatlarini moliyalashtirishning emissiya hisobidan amalga oshirilishi va boshqalar) inobatga olgan holda juda keskin choralarni ko'rish taqozo etildi va shunga mos ravishda amaliyotda ko'llanilib kelinayotgan soliq tizimi juda qisqa muddatda (3 oy ichida) ishlab chiqildi va mamlakatimiz iqtisodiyotiga joriy etildi. Dunyoda bunday qisqa muddatda yangi soliq tizimini qo'llash amaliyoti bo'lmagan. 1992 yildayoq davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishdagi asosiy og'irlikni ancha murakkab bo'lgan qo'shilgan qiymat solig'i o'z zimmasiga olgan edi.

Amaldagi yangi soliq tizimi tuzilish (qurilish) printsiplari va tarkibiy qismlariga ko'ra butun jahon amaliyotida keng tarqalgan soliq tizimini ham aks ettirgan. Hozirgi zamondagi barcha soliq tizimlari xuddi shunga o'xshash turli xildagi soliqlardan iborat.

Yangidan joriy etilgan qo'shilgan qiymat solig'i va aktsizlar bekor qilingan oborot solig'i va sotuvdan olinadigan soliq singari egri (bilvosita) soliqlar hisoblanib, ular o'zlarining mohiyatiga ko'ra iste'molga solinadigan soliqlardir.

Chunki bu soliqlar bilan iste'molchilar tomon yuz tutgan mahsulotlar va xizmatlar soliqqa tortiladi. Oxirgi iste'molchi bu erda faqat shaxs sifatida maydonga chiqmasdan, balki bu soliqlarni to'lovchilar bo'lib noishlab chiqarish sohasidagi iste'molchilar ham hisoblanadi.

Qo'shilgan qiymat solig'i va aksizlar bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan juda ko'p mamlakatlarda o'zlarini faqatgina byudjetning samarali fiskal instrumentlari sifatida namoyon etib qolmasdan, balki barcha tadbirkorlar uchun xo'jalik yuritishda teng sharoitlar yaratib beradigan vosita sifatida ham yaqqol ko'rindi.

Qo'shilgan qiymat solig'i oborot solig'idan soliq to'lovchilar kontingenti, faoliyat ko'rsatish sohasi, byudjetga olish uslubi, stavkalari soni va hisoblanishning oddiyligi bilan farq qiladi.

Oborot solig'i uchun qat'iy baholarning qattiq reglamentatsiya qilinganligi, soliq stavkalari keng to'plamining mavjudligi va soliqning faqat tayyor buyumlar bo'yicha olinishi xarakterlidir. Bu soliq, asosan, xalq iste'mol buyumlari bo'yicha olinib, qurilish, transport, aloqa, qishloq xo'jaligi, savdo, ta'minot, xizmat ko'rsatish sohasi va boshqa tarmoqlarga deyarli ta'sir ko'rsatmagan edi.

Qo'shilgan qiymat solig'i eng umumiy soliq bo'lib, ishlab chiqarish va texnikaviy maqsadlarga mo'ljallangan, xalq iste'mol tovarlari, bajarilgan ishlar va to'lovli (haqli) xizmatlar, ishlab chiqariladigan va realizatsiya qilinadigan moddiy ishlab chiqarishning barcha sohalarini o'z ichiga qamrab oladi. Bu soliq tovarlar, ishlar va xizmatlarni ishlab chiqarish jarayonlarining barcha bosqichlarida yaratiladigan qiymat o'sishining bir qismini byudjetga olish shakli bo'lib, u ularning realizatsiya qilinishiga (ortib jo'natilishiga) qarab byudjetga olinadi (o'tkaziladi).

Qo'shilgan qiymat solig'ining mohiyatini to'liq idrok etish uchun tarkibiga xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asosiy va qo'shimcha ish haqi (ijtimoiy ehtiyojlarga ajratmalar bilan birgalikda), asosiy fondlarning amortizatsiyasi va boshqa xarajatlarning qiymati kiruvchi ishlab chiqarish xarajatlarining elementlariga murojaat qilmoq zarur. Ko'rsatilgan moddiy xarajatlardan buyumlashgan mehnatni o'zida gavdalantirganlarning barcha elementlari boshqa korxonalarda ishlab chiqarilgandir. Asosiy va qo'shimcha ish haqi (ijtimoiy ehtiyojlarga hisoblashlar bilan birgalikda) esa jonli mehnat bilan shu korxonaning o'zida yaratiladi va ular qo'shilgan (o'stirilgan) qiymat hisoblanadi. Tabiiyki, mahsulotlar va tovarlar, ishlar va xizmatlar ishlab chiqarish xarajatlarini qoplaydigan va korxonaning foyda olishiga imkon beruvchi baholarda realizatsiya qilinadi va u ham shu korxonada ishchilarining mehnati bilan yaratiladi hamda qo'shilgan (o'stirilgan) qiymatga tegishli bo'ladi. Bu erda qo'shilgan yoki o'stirilgan qiymat o'zida qayta ishlash xarajatlarini va eng avvalo, mehnat haqi xarajatlarini gavdalantirishi ma'lum bo'ladi. Qo'shilgan qiymatning tarkibiga

yuqoridagilardan tashqari, amortizatsiya va ishlab chiqarish tsikli bilan bevosita bog'liq bo'lgan xarajatlarning boshqa elementlari ham kiradi.

Qo'shilgan qiymat solig'ining ustuvorlik roli uning umumiyliги bilan belgilanadi. Mulkchilik shakli va u qaysi yuqori tashkilotga itoat etishidan qat'i nazar deyarli barcha korxonalar bu soliqning to'lovchisi hisoblanadi (shu jumladan, xorijiy investitsiyali korxonalar ham).

Oborot solig'i va sotuvdan olinadigan soliq bekor qilinishi munosabati bilan ularning o'rniga joriy etilgan qo'shilgan qiymat solig'i barcha hollarda ham «tushib qolayotgan» byudjet daromadlarining hammasini to'ldirishi mumkin emas edi. Shuning uchun ham dastlabki paytlarda bu vazifani bajarish mas'uliyati aktsizlar zimmasiga yuklatildi.

Aksiz stavkalarining darajasi sotilish bahosiga (qo'shilgan qiymat solig'i chegirilgan) nisbatan foizlarda o'rnatilgan bo'lib, ular butun mamlakat hududi uchun yagona hisoblangan. Biroq bizning amaliyotimizda aktsizlar stavkasining foizlarda o'rnatish natijasida jahon amaliyotidan biroz chetga chiqildi. Chunki bu erda aktsizlar tovarlarning natural birligiga nisbatan qat'iy stavka-larda o'rnatiladi.

Moliyaviy va iqtisodiy vaziyatning nobarqarorligi, inflyatsiya sur'atlarining yuqoriligi sharoitida aktsiz stavkalarining mahsulot natural birligiga nisbatan qat'iy stavkalarda o'rnatilishi byudjet uchun doimiy ravishda juda katta miqdordagi daromadlarning olinmasligini anglatgan-ligi uchun aktsiz stavkalarini tovarni sotish bahosiga nisbatan foizlarda o'rnatish zaruriyatini keltirib chiqardi.

Bozorni tovarlar bilan to'ldirilishi, talab va taklifning muvozanatlashuvi, iqtisodiyotning barqarorla-shuvi va mamlakatda inflyatsion jarayonlar darajasining minimallasuvi pirovardida aktsiz stavkalarini umum-qabul qilingan uslubda, ya'ni mahsulot birligiga nisbatan qat'iy ravishda so'm va tiyinlarda o'rnatish imkonini beradi.

Amaliyotda qo'llanilgan soliqlarda maxsus ravishda inflyatsiya darajasining yuqori ekanligi hisobga olindi. Oy davomida baholarning 25,0-30,0%ga o'sishi sodir bo'lgan bir paytda faqat to'g'ri soliqlarning qo'llanilishi daromad-larga nisbatan xarajatlarning yuqori sur'atlarda o'sishi hisobidan byudjet daromadlarining 35,0-40,0% yo'qoti-lishiga olib keldi. Shuning uchun ham qo'shilgan qiymat solig'ining joriy etilishi bunday «samara»ni ikki barobarga kamaytirdi va egri soliqlarning har dekadada olinishiga o'tilishi bilan yuqoridagi salbiy oqibatlarga barham berildi.

Shunday bo'lishiga qaramasdan inflyatsion iqtisodiyot uchun amaldagi soliq tizimi etarli darajada moslashtirilgan edi. Qo'shilgan qiymat solig'i avtomatik ravishda tovar bahosining tarkibiga qo'shilar va iste'molchilarga o'tkazildi. Jismoniy shaxslar daromadi, mol-mulk va erga solingan soliqlar, minimal foydadan olinadigan soliqlar esa yuqori darajada bo'lgan. Lekin baribir o'sha davr

uchun soliqlarning yuqori darajadaligi, soliq stavkalarining o'sib borishi, yangidan-yangi soliqlarning joriy etilishi xarakterli bo'lsa-da, shunday bo'lishiga qaramasdan, davlat byudjetining daromadlarini shakllantirayotgan soliqlarning yalpi milliy mahsulotdagi salmog'i pasayib borgan va ayrim oylarda 8,0-9,0%ga teng bo'lgan. Bularning hammasi amaldagi soliq tizimini isloh qilish yo'llarini qidirib topishni zarur qilib qo'ydi.

O'tish davrida soliq islohotlarini amalga oshirish maqsadida bozor iqtisodiyoti sharoitidagi xorijiy mam-lakatlarning soliq tizimidan andoza olish tarzida yondashishni shartli ravishda «katta sakrash» deb atash mumkin. Biroq xorijiy mamlakatlar soliq tizimlaridan nusxa olishning maqsadga muvofiq emasligini ko'rsatuvchi bir necha sabablar mavjud.

Xorijiy mamlakatlardagi soliq tizimlarining hamma-sini ham takomillashgan va hozirgi kunning talablariga to'liq javob beradi, deb bo'lmaydi. Shuning uchun ham bu mamlakatlarning soliq tizimlarini sistematik ravishda isloh qilib turilishi bejiz emas. Albatta, o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlar rivojlangan g'arb mamlakatlarining soliq tizimlaridan avtomatik ravishda nusxa olmasdan, ularning xatolaridan tegishli saboq olishlari kerak. Rivojlangan mamlakatlarning soliqqa tortish amaliyoti va ularning tajribasini tadqiq qilish bir necha xulosalarga olib keldiki, ular bizning mamlakatimiz uchun ma'lum darajada amaliy ahamiyatga egadir.

2. Soliqqa tortish nazariyasining eng dolzarb muammosi va soliq siyosati

Ishlab chiqilayotgan va hayotga tatbiq etilayotgan soliq siyosatining asl mohiyatini soliqqa tortish nazariyasining eng dolzarb muammosisiz to'g'ri idrok etib bo'lmaydi. Shu munosabat bilan ta'kidlash lozimki, soliqqa tortish nazariyasi tarixida eng dolzarb muammo sifatida quyidagi savolning javobini izlab topish sanaladi: byudjet daromadlarini shakllantirishda sof fiskal uslublardan foydalanish maqsadga muvofiqmi yoki soliqlarni pasay-tirish orqali tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish va soliqqa tortish bazasini kengaytirish kerakmi? Bularning qaysi biri afzal? Qaysi biri maqsadga muvofiq?

Albatta, bizning sharoitimizda hamma ham (hatto shu sohaning mutaxassislari ham) bu savolga qat'iy qilib bir xil tarzda javob beraolmaydi. Lekin sirdan qaralganda bu savolning javobi uncha murakkab ko'rinmaydi. Chunki savolning o'zida uning javobi mavjud. Faqat uning murakkabligi shundaki, savolning ikki xil javobi berilgan. Birinchi javobga ko'ra byudjet daromadlarini shakllan-tirishda faqat sof fiskal uslublardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ikkinchi javobga ko'ra esa, byudjet daromadlarini shakllantirishda soliqlarni pasaytirish orqali tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish va soliqqa tortish bazasini kengaytirish afzaldir. Shunday bo'lishga qaramasdan har ikki javobning qay biri tanlanishidan

qat'i nazar, undan so'ng «Nima uchun aynan shu variantni tanladingiz?», - degan navbatdagi savolning kun tartibiga qo'yilishi, tabiiydir. Bu savolga javob berish esa ancha murakkab hisoblanadi.

Quyida keltirilgan fikrlar muammoning asl mohiyatini to'g'ri idrok etishga va to'g'ri javobni tanlashga yordam beradi deb o'ylaymiz:

1. Soliq yukini real pasaytirish hukmdorning xohish-istagiga emas, balki mustahkam iqtisodiy asosga tayanadi. Aks holda bu narsa butunlay teskari natijalarga olib kelishi mumkin²⁵.

2. Ikkinchi jahon urushidan keyingi Germaniyaning davlat arbobi, professor L.Erxardning fikricha, barcha fuqarolar va xo'jalik yurituvchi toifalarning soliq yukini pasay-tirishga yo'naltirilgan istaklarini adolatli deb tan olmoq lozim. Bir vaqtning o'zida u, maqsadga erishishning vositalarini ham ko'rsatib beradi: xarajatlarning talab qilingan barqarorligiga va unumdorlikning rivojlanishini belgilangan sur'atlarda amalga oshirilishiga erishilsa, soliqlarni qanday pasaytirish imkoniyatini hisoblab topish va tasavvur qilish mumkin. Faqat shu yo'l bilangina bizning hammamizni ezib kelayotgan soliq muammosini haqqoniy va realistik tarzda echishga erishishimiz mumkin.

Ta'kidlash joizki, L.Erxardning Germaniya xo'jalik vaziri, so'ngra esa kantsleri bo'lgan davrlarida uning tashabbusi yordamida qabul qilingan tadbirlar orasida uning soliq siyosati urushdan keyin Germaniya iqtisodiyotini ko'tarishda hal qiluvchi rolni o'ynadi.

3. XX asrning 70-80-yillarida G'arb mamlakatlarida Amerika iqtisodchisi A. Lafferning byudjet kontseptsiyasi tan olindi. Uning fikricha, soliq tushumlari ikki asosiy omilning mahsulidir: 1. Soliq stavkasi. 2. Soliq bazasi.

Soliq yukining og'irlashuvi (o'sishi) faqat ma'lum bir chegaraga etgunga qadar davlat daromadlarining ko'payishiga (oshishiga) olib kelishi mumkin. Bu chegara milliy ishlab chiqarish soliqqa tortiladigan qismining qisqarishi bilan boshlanadi. Agar ana shu chegaradan bosib o'tilsa, soliq stavkasining o'sishi byudjet daromadlarining o'sishiga emas balki, aksincha, qisqarishiga olib keladi.

A.Laffer egri chizig'i davlat byudjeti daromadlarining soliq stavkasi darajasiga (o'lchamiga) bog'liqligini ko'rsatadi. Undan soliq stavkalarining o'sishi ma'lum bir kritik (maksimal) nuqtaga etgunga qadar davlat byudjeti daromadlarining o'sishiga (ortishiga) olib kelishi mumkin-ligini aniqlash qiyin emas. Ana shu kritik (maksimal) nuqtadan so'ng soliq stavkalarining yana oshirilishi (ko'tarilishi) teskari natijalarga olib keladi: korxonalar olingan foydani qanday qilib bo'lsa ham soliqdan «qochirish», uni yashirib qolish yo'llarini qidira

²⁵ Bu tasdiqning to'g'ri ekanligini isbot qilaolasizmi?

boshlaydilar (afsuski, bu «yo‘llar»ni qidirib topadilar ham), ishlab chiqarish va investitsiyalar hajmi qisqaradi. A.Lefferning fikricha, soliq stavkalari maksimal darajasining (kritik nuqtasidagisining) pasaytirilishi (kamaytirilishi) tadbirkorlikni (jumladan, xususiy tadbirkorlikni ham) rivojlanishi uchun yaxshi, qulay vaziyatni vujudga keltiradi. Bu, o‘z navbatida, ishlab chiqarishning rivojlanishiga, investitsiyalarning o‘shishiga, bandlikka erishishga, daromadlarning ko‘payishiga va nihoyat davlat byudjetiga soliq tushumlarining ortishiga olib keladi. Bu pirovardida byudjet defitsitining qisqarishi va inflyatsion jarayonlarning susayishi demakdir.

Shunday ekan, tadbirkorlik faoliyatini jonlantirish vazifasini soliq «zulmi»ni engillatish orqali hal qilish lozim. Soliqqa tortish stavkasining pasaytirilishi ishlab chiqarishning o‘shishiga va bu esa, o‘z navbatida, kelajakda soliq tushumlarining vaqtinchalik kamayishini kompensatsiya qilinishiga (qayta tiklanishiga) olib keladi. Inflyatsiyasiz ishlab chiqarishning o‘shishiga, eng avvalo, soliq stavkalari, soliq imtiyozlari va soliqqa tortishning progressivligini oqilona manipulyatsiya qilish hisobiga erishiladi²⁶.

XX asr 80-yillarning ikkinchi yarmi va 90-yillarning boshlarida dunyoning AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Frantsiya, Yaponiya, Shvetsiya va boshqa bir qator etakchi mamlakatlari kapital jamg‘arilishini tezlashtirishga va ishbilarmonlik faolligini rag‘batlantirishga yo‘naltirilgan soliq islohotlarini amalga oshirdilar. Ana shu maqsadlar uchun korporatsiyalar foydasidan olinadigan soliqning stavkasi birmuncha pasaytirildi. Masalan, AQShda korporatsion soliqning stavkasi 46,0%dan 34,0%gacha pasaytirildi; Buyuk Britaniyada – 45,0%dan 35,0%gacha, so‘ng esa 33,0%gacha, Frantsiyada - 1986 yilda 50,0%dan 45,0%gacha, 1991 yilda 42,0%gacha, so‘ng esa 34,0% foizgacha; Yaponiyada - 1989 yilda 42,0%dan 40,0%gacha (prefektura va mahalliy soliqlarni hisobga olgan holda). 1994 yilda Daniyada soliq islohotini sekin-astalik bilan amalga oshirish boshlandi. Parallel ravishda bu mamlakatlarda jismoniy shaxslar shaxsiy daromadlarini soliqqa tortishning yuqori darajasi pasaytirildi va soliqqa tortilmaydigan daromadning intervallari kengaytirildi.

To‘g‘ri soliqlarning kamaytirilishi qo‘shilgan qiymat solig‘i va sotuvdan olinadigan soliq singari egri soliqlarning oshirilishni taqozo etganligini qayd etib o‘tishimiz kerak. Masalan, 90-yillarning o‘rtalarida Germaniyada qo‘shilgan qiymat solig‘ining umumiy stavkasi 14% dan 15% ga, Yaponiyada esa sotuvdan olinadigan soliqning stavkasi 3% dan 5% ga ko‘tarildi. Shveytsariyada ham

²⁶ Amaliyotda haqiqatan shularga erishildimi? A.Laffer byudjet kontseptsiyasining “taqdiri” nima bo‘ldi? Bu to‘g‘rida batafsilroq bilimga ega bo‘lishni istaysizmi? Unda darsligimiz 7-bobining 3-paragrafiga qarang.

qo‘shilgan qiymat solig‘i joriy etildi. Ba‘zi bir mamlakatlarda er solig‘ining ortib borayotganligi kuzatilmoqda²⁷.

Soliq sohasida iqtisodiy islohotlarning amalga oshirilishida tartibbuzar yuridik va jismoniy shaxslarga nisbatan soliq qonunchiligiga rioya qilish ustidan nazoratning kuchaytirilayotganligi va iqtisodiy hamda ma‘muriy jazolarning og‘irlashayotganligi ham xarakterlidir.

3. Soliq tizimi, soliqqa tortish va soliq to‘g‘risidagi qonun hujjatlarining printsiplari, ularning soliq siyosati hayotiychanligiga ta‘siri

Soliq siyosati hayotiychanligining²⁸ negizida uning barqaror (samarali, natijali)ligi yotadi. O‘z navbatida, uning hayotiychanlik darajasi bunday siyosatning negizini tashkil etuvchi soliq tizimi va soliqqa tortishning printsiplariga borib taqaladi. Shu munosabat bilan, dastlab, soliq tizimining (soliqqa tortishning)²⁹ asosiy printsiplari to‘g‘risida to‘xtalib o‘tish maqsadga muvofiq. Fikrimizcha, bu masalaning kun tartibiga qo‘yilishi, eng avvalo, hayotga tatbiq etilayotgan soliq siyosatining asl mohiyatini to‘g‘ri tushunishga ham yordam beradi. Shu bilan birga alohida ta‘kidlash kerakki, mamlakatimiz soliq tizimiga asos solinayotgan paytda bu printsiplarga ma‘lum darajada rioya qilingan bo‘lsa-da, ayrim sabablarga ko‘ra ularning asl mohiyati hanuzgacha soliq to‘lovchilarga to‘liq etib bormagan. Buning natijasida soliq to‘lovchilarimiz soliqlarga nisbatan o‘z munosabatlarini bildirayotgan paytda ma‘lum noaniqlikka, noob‘ektivlikka yo‘l qo‘yayotirlar. Soliq tizimi (soliqqa tortish) printsiplarining tub mohiyatini to‘g‘ri idrok etmasdan turib, soliq Kodeksining asl mazmunini ham to‘laqonli tarzda tushunish mumkin emas. Negaki, bu holatlar printsiptial ahamiyatga molik bo‘lgan masala bo‘lib, undan har bir soliq to‘lovchi o‘z vaqtida ogoh bo‘lmog‘i lozim.

Soliq tizimi (soliqqa tortish) asosiy printsiplarining birinchisi **soliqlarning (soliqqa tortishning) haddan ziyod og‘ir bo‘lmasligidir**.

Biz bu o‘rinda soliq to‘lovchilarimizning «Soliqlar (soliqqa tortish) haddan ziyod og‘ir bo‘lmasligi kerak» degan har bir so‘zga va so‘zlar birikmasiga, ularning ma‘nosiga alohida-alohida e‘tibor berishlarini istardik. Ana shunda bu erda soliqlarning soliq to‘lovchilar uchun og‘ir bo‘lishini tan olinayotganligini ko‘rishimiz, o‘rni kelganda soliqlar-ning «ziyod og‘ir» bo‘lishi ham taqozo

²⁷ Buni qanday tushunish kerak? Bular A.Laffer nazariyasining asosiy g‘oyasiga zid emasmi? Nega bunday qilinmoqda?

²⁸ Bu o‘rinda “Soliq siyosatining hayotiychanligi” deyilayotganda bunday siyosatning barcha fuqarolar, xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar va davlat manfaatlariga oqilona mos kelishi hamda uning yordamida maksimal ijobiy natijalarga erishilishi nazarda tutilayapti.

²⁹ Soliq tizimi va soliqqa tortish printsiplari o‘rtasida, tarkibiy jihatdan, ma‘lum bir farqlar bo‘lib, ular munozarali xarakterga ega bo‘lsa-da, bu o‘rinlarda, eng avvalo, ularning har ikkisi uchun umumiy bo‘lgan printsiplarni ko‘rib chiqishga harakat qilindi va shu munosabat bilan ular birgalikda bayon qilinmoqda.

etilayotir va bu narsa tabiiy narsadek qaralmog‘i lozim. Soliq to‘lovchilarimiz, eng avvalo, bundan ogoh bo‘lmoqlari va bunga ko‘nikishlari kerak bo‘ladi.

Albatta, shu o‘rinda «To‘lanadigan soliqlarning summasi nechaga teng bo‘lganda soliqlar (soliqqa tortish) haddan ziyod og‘ir bo‘lishi yoki bo‘lmasligi mumkin?», - degan savolning tug‘ilishi tabiiydir. Bu savolga raqamlar bilan javob berish ma‘no bildirmasligini birdaniga aytib qo‘ya qolaylik. Chunki gap aslida, soliq (soliqqa tortish), faoliyatning u yoki bu turini rag‘batlantirishi yoki rag‘batlantirmasligi to‘g‘risida ketayotir. Agar soliq (soliqqa tortish) og‘ir bo‘lib, faoliyatning u yoki bu turining rivojlanishiga keskin to‘sqinlik qilsa, u holda bunday soliqni (soliqqa tortishni) haddan ziyod og‘ir deb qabul qilish mumkin va aksincha. Lekin shu bilan birga ajablanarli tomoni shundaki, bizning soliq to‘lovchi-larimizda har qanday soliq summasi (soliqqa tortish) faoliyatning u yoki bu turining rivojlanishiga doim to‘sqinlik qiladi³⁰, degan fikr mustahkam o‘rnashib qolgan. Nazarimizda, bunday fikr yuritishlarga barham berish vaqti etib keldi va soliq to‘lovchilar ham bu masalaga nisbatan oqilona munosabatda bo‘lmoqlari darkor.

Mazkur muammoni ikkinchi tomoni ham borligini qayd etib o‘tmoq lozim. Gap shundaki, soliqlarni (soliqqa tortishni) haddan ziyod og‘irlik darajasini faqat soliq to‘lovchilargina emas, balki bu narsani mamlakatimiz doirasida soliq siyosatini ishlab chiqaruvchilar va hayotga tatbiq etuvchilar ham aniq idrok etmoqlari kerak. Chunki soliqlarning (soliq tortishning) haddan ziyod og‘ir ekanligi muvaffaqiyatli soliq siyosati yurgizilayotganligidan dalo-lat bermaydi va bunday soliq siyosatini yurgizish bilan qo‘zlangan maqsadlarga erishib bo‘lmaydi. Buning to‘g‘ri ekanligini jahon tajribasi yaqqol tasdiqlab turibdi.

Soliqlarning (soliqqa tortishning) soliq to‘lovchilarga tushunarli bo‘lishi mazkur tizimda (jarayonda) asos sifatida olinishi lozim bo‘lgan ikkinchi printsiptir. Boshqacha aytganda, har bir soliq to‘lovchi u yoki bu soliq turini nima uchun to‘layotganligini aniq bilishi kerak. Soliq to‘lovchi soliqni to‘lasa-yu, lekin nima uchun aynan shu soliqni to‘laganligining sababini bilmasa yoki uning mohiyatini tushunmasa, buni ayanchli hol deb baholash mumkin, xolos. Chunki bunday vaziyatda soliqning to‘lanishi, bir tomondan, soliq to‘lovchilarning bilimlilik darajasi pastligi bilan izohlansa, ikkinchi tomondan, soliq siyosatini yurgizuvchilar va uni hayotga tatbiq etuvchilarning o‘z vazifalarini sidqidildan bajarmayotganliklarini ko‘rsatadi.

Soliqlar (soliqqa tortish) soliq to‘lovchilarga tushunarli bo‘lmog‘i lozim ekan, xo‘sh, bu printsiptga rioya qilish nimalarga bog‘liq? Fikrimizcha, bu printsiptning bajarilishi, eng avvalo, soliq to‘lovchilarning o‘zlariga bevosita bog‘liq. Chunki

³⁰ Bu fikr qanchalik to‘g‘ri hisoblanadi? Unga qo‘shilasizmi yoki uni rad etasizmi? Nima uchun?

har bir soliq to'lovchi o'zi to'laydigan soliqlarga (soliqqa tortish jarayonlariga) va ularning summalariga befarq qaramasligi kerak. Bozor iqtisodiyotining tegishli qonun-qoidalari xuddi shu narsani taqozo etadi. Soliq to'lovchilar soliqlar nima uchun to'lanayotganligini aniq bilganlari taqdiridagina soliqlarga (soliqqa tortishga) nisbatan xolisona munosabatda bo'lishlari mumkin³¹. Aks holda asossiz noroziliklarning cheki bo'lmaydi. Bir vaqtning o'zida soliqlarning (soliqqa tortishning) soliq to'lovchilarga tushunarli bo'lishi, ko'p jihatdan, soliq tizimida faoliyat ko'rsatayotgan xodimlarning xatti-harakatlariga ham bog'liq. Bu erda gap xodimlarning soliq to'lovchilarga soliqlarning (soliqqa tortishning) tushunarli bo'lishi borasida olib borayotgan yoki olib borishi lozim bo'lgan ishlari to'g'risida ketayotir³². Afsuski, bu boradagi bizning amaliyotimizda olib borilayotgan ishlarni etarli darajada deb bo'lmaydi. Bu masalalar vaqtli matbuot sahifalarida ommabop, oddiy soliq to'lovchilar tushunadigan tilda etarli darajada yoritilmayotir. «Soliqlar haqida saboqlar» rukni ostida berilgan teleko'rsatuvda esa ular ko'pincha nazardan chetda qoldi. Yana shunisi achinarliki, ayrim hollarda soliqlarning (soliqqa tortishning) soliq to'lovchilarga tushunarli bo'lishini targ'ib qilayotgan ba'zi bir «mutaxassis» larning o'zlari ham nihoyatda sayoz bilimga ega ekanliklari vaqtli matbuot organlari, televidenie va radio orqali «chiqish»larda sezilib qolmoqda.

Soliq tizimining (soliqqa tortishning) oldiga qo'yilgan uchinchi printsipga ko'ra **har bir soliq to'lovchi necha so'm, qachon va nima uchun soliq to'lashi lozimligini bilmog'i kerak.**

Nazarimizda, soliq to'lovchilarning bu narsalardan ogoh bo'lishlari ham ko'p jihatdan soliq siyosatini ishlab chiqaruvchilar va uni hayotga tatbiq etuvchilarning faoliyatlari bilan bevosita bog'liq. Chunki ular tomonidan tayyorlangan tegishli qonun va yo'riqnomalarda yuqorida qayd etilgan holatlar aniq va sodda ravishda o'z ifodasini topmog'i lozim. Ammo, ming afsuski, ayrim hollarda tegishli me'yoriy hujjatlarda shunday iboralar uchraydi-ki, ularni o'qigan har bir soliq to'lovchida ularga nisbatan bir necha o'nlab savollar tug'iladi va ularning aniq javobini topish amri maholdir. Ayni paytda, o'sha hujjatga izoh berishni so'rab soliq tizimi mutaxassislariga murojaat qilgan tomonning (odatda soliq to'lovchilarning) talabi qondirilmayotir yoki o'sha hujjatning tegishli moddasi turli mutaxassislar tomonidan bir necha variantda talqin qilinayotir.

Yana bir narsaga alohida to'xtalmoqchimiz. Gap shundaki, hukumat tomonidan amalga oshirilayotgan soliq siyosatini hayotga tatbiq etuvchilar - soliq tizimi xodimlari, fikrimizcha, bu borada ma'lum darajada sustkashlikka yo'l qo'ymoqdalar. Garchi keyingi yillarda ular tomonidan shu sohada ancha-muncha

³¹ Soliq to'lovchilar soliqlar nima uchun to'lanayotganligini aniq biladilarmi? Bilmasalar, bilish uchun nima qilish kerak?

³² Bu narsa ularning vazifalariga kiradimi yoki yo'qmi? Kirishi kerakmi o'zi yoki yo'qmi?

ishlar qilingan bo'lsa-da, ularni hali etarli darajada deb bo'lmaydi. To'g'ri, shu mavzuga bag'ishlab turli seminarlar o'tkazilayotir, radio va televidenielerde chiqishlar qilinayotir, vaqtli matbuot sahifalarida tegishli maqolalar e'lon qilinayotir va hokazo. Lekin hanuzgacha biror-bir soliq tizimi xodimining mehnat jamoasiga borib, har bir soliq to'lovchi necha so'm, qachon va nima uchun soliq to'lashi lozimligi to'g'risida kuyib-pishib gapirayotgani yoki tushuntirayotganligiga guvoh bo'layotir-mizmi?³³

Shu o'rinda yana bir savol tug'iladi: qanday ish tutilsa, ko'zlangan maqsadga iloji boricha to'liqroq va tezroq erishiladi? Nazorat qilingandami yoki tegishli tushuntirish ishlari olib borilgandami? Bu savollarga javob berish jarayonida byudjet daromadlarini shakllantirishning hozirgi ahvolini inobatga olsak, u holda birinchi variantni qo'llash orqali ko'zlangan maqsadga erishish ancha og'ir kechayotganligiga shohid bo'lamiz. Balki tegishli tushuntirish ishlarini oldindan olib borish ko'zda tutilgan maqsadlarga erishishni biroz osonlashtirar. Agar masalaga vaqt nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, ikkinchi variant anchagina afzalliklarga egadir. Chunki boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda bu variant daromadlarning byudjetga o'z vaqtida tushib turishini ta'minlaydi hamda soliq siyosatiga nisbatan asossiz norozilik kayfiyati vujudga kelishining oldi olinadi.

Ayrim ommaviy axborot vositalarining xodimlari har bir soliq to'lovchi necha so'm, qachon va nima uchun soliq to'lashi lozimligi masalasini soliq to'lovchilarga tushuntirib berish niyatida turli iqtisodchilarga, tegishli sohaning mutaxassislariga murojaat etib, reportajlar, munozaralar va mulohazalar e'lon qilayotirlar va hokazo. Achinarli joyi shundaki, ularning bu xayrli ishlarida ishtirok etayotgan ayrim iqtisodchilar va tegishli mutaxassislar ko'zda tutilayotgan vazifani ko'ngildagidek bajarishni uddasidan chiqa olmayotirlar, masalani ayrim hollarda esa noto'g'ri talqin ham etayotirlar³⁴.

Soliqlarning (soliqqa tortishning) adolatli bo'lishi va teng sharoitlarda turli soliq to'lovchilar bir xil soliqlarni to'lashi lozimligi soliq tizimining (soliqqa tortishning) oldiga qo'yilgan to'rtinchi printsipdir.

4. Iqtisodiyotni tartibga solish instrumenti sifatida soliqlar va soliq siyosati

Soliq siyosatida soliqlarning iqtisodiyotni tartibga solish instrumenti ekanligi ham o'z aksini yaqqol topishi lozim. Chunki sof fiskal funktsiyadan tashqari soliqlar va yig'imlar tizimi ijtimoiy ishlab chiqarishga, uning tarkibiy tuzilishiga va dinamikasiga, joylashishiga, ilmiy-texnika taraqqiyotini jadallashtirishga iqtisodiy ta'sir ko'rsa-tuvchi mexanizm bo'lib ham xizmat qiladi. Soliqlar yordamida

³³ Bu fikr o'rinlimi yoki yo'qmi? Balki juda keskin tarzda aytilayotgandir? Yoki...?

³⁴ Bunga misollar keltiraolasizmi?

tadbirkorlar faolligini ragʻbatlantirish yoki aksincha, cheklab qoʻyish va demak, tadbirkorlik faoliyatining u yoki bu tarmogʻi rivojlanishiga taʼsir koʻrsatish mumkin. Soliqlar korxonalarda ishlab chiqarish va muomala xarajatlarini qisqartirish, jahon bozorida milliy korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish uchun shart-sharoitlar yaratib beradi. Soliqlar orqali proteksionistik iqtisodiy siyosatni yurgizish yoki tovarlar bozorining erkinligini taʼminlash mumkin. Soliqlar davlat va mahalliy byudjetlar daromadlarining asosiy qismini tashkil etib, byudjetning xarajatlar qismi orqali iqtisodiyotga moliyaviy taʼsir koʻrsatish imkonini beradi.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayoniga davlatning moliya-byudjet mexanizmi taʼsirining asosiy yoʻnalishlari quyidagilardan iborat:

- byudjetdan subsidiyalashtirish, masalan, qishloq xoʻjaligi mahsulotlarining ortiqchasini sotib olishga, chakana baholarni bir xil darajada ushlab turishga va h.k.;
- iqtisodiyotga davlat investitsiyalari;
- dotatsiya yoki qaytariladigan ssuda koʻrinishida korxonalarni toʻgʻridan-toʻgʻri subsidiyalashtirish, kredit siyosati. Davlat kreditlarining olinishi riskdan qutulishga va kompaniya mablagʻlarining ozod boʻlishiga olib keladi;
- zaruriyat tugʻilgan hollarda pul-kredit cheklanishlarini joriy etish. Bular qatoriga baholarni tartibga solish, isteʼmol kreditining shartlari, kreditni cheklash, valyuta nazorati kabilar kiradi³⁵;
- litsenziyalashtirish;
- xususiy savdo toʻgʻrisidagi qonunchilik: mahsulotlarni standartizatsiyalashtirish, davlat arbitraji, trestlarga qarshi qonunchilik;
- ilmiy-tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlarini moliyalashtirish;
- soliq siyosati.

Yuqoridagilardan tashqari, ortiqcha ishlab chiqarish tanazzuli sharoitida davlat restriksionistik siyosat yurgizadiki, uning mohiyati tovarlar ishlab chiqarishni cheklashdan iboratdir. Bir vaqtning oʻzida davlat bunday sharoitda ijtimoiy ishlarni amalga oshirishni, subsidiyalar va arzon kreditlar berishni, sotib olishni koʻpaytirishni oʻz zimmasiga oladi.

Iqtisodiyotni boshqarishda iqtisodiy dasturlash-tirishdan foydalanish xoʻjalik vazifalarini kun tartibiga qoʻyishni va ularni echish boʻyicha tadbirlar tizimini ishlab chiqishni taqozo etadi. Buning asosiy maqsadi davlat tadbirlarini: investitsiyalarni tartibga solish; kreditlarni taqsimlash; byudjetning yoʻnalishini aniqlash; foiz stavkasini va kreditlashtirish tartibi (qoidasi)ni oʻzgartirish orqali pul

³⁵ Bularning maʼno-mazmunini sharhlab beraolasizmi?

bozorini boshqarish; ish haqi va ijtimoiy ehtiyojlar sohasidagi siyosat va boshqalarni muvofiqlashtirishdir. Milliy iqtisodiyotni topshirilgan yo‘nalishdan biror bir tarzda o‘zgartirish davlatning investitsion siyosatga aralashuvisiz sodir bo‘lmaydi. Moliyaviy imtiyozlarning shartlari davlat tomonidan belgilangani uchun bu narsa unga alohida tarmoqlarning rivojlanishini yoki birinchi darajali vazifalarni hal etishga yo‘naltirish imkonini beradi.

Iqtisodiyotni tartibga solishga mahalliy boshqaruv organlari ham faol jalb qilinmoqda ³⁶. 80-yillarda AQShdagi 326 yirik shaharlarning hokimlari so‘rovnomada ishtirok etib, ularning 90,0%ga yaqini eng muhim muammolar orasida iqtisodiy rivojlanish va fuqarolar xavfsiz-ligini ta‘minlashni alohida ko‘rsatganlar. Bir vaqtning o‘zida har to‘rtinchi hokim o‘zining ahamiyati va muhimligi jihatidan aholi bandlik darajasini oshirishni 1-o‘ringa qo‘yishgan bo‘lsa, ularning 70,0%i bu masalani birinchi darajali uch vazifaning biri sifatida qayd etgan.

Ana shu so‘rov natijalarini inobatga oladigan bo‘lsak, u holda ustuvor yo‘nalishlar quyidagi ko‘rinishni oladi:

- shaharlar (tumanlar) daromad bazasining o‘sishi (soliq bazasining mustahkamlanishi nazarda tutilayapti);
- amaldagi korxonalar va bor bo‘lgan ish joylarini saqlab qolish;
- iqtisodiyotning mutanosibli sifat o‘shishiga erishish;
- sanoat va tijorat bazasining rivojlanishi;
- xaroba va vayronalarni yo‘q qilish;
- qoloq (kambag‘al) tumanlarga yordam berish.

Mahalliy boshqaruv organlari o‘zlarining hududlariga xususiy kapitalni jalb etishdan manfaatdor bo‘lib, ular investorlarga bilvosita yordam berishga har doim tayyordirlar. Bular er maydonlari va binolar sotib yoki ijaraga olinayotganda sotuv bahosi yoki ijara haqiga nisbatan chegirmalarning berilishida, zayomlar bilan ta‘minlashda kafolatli fondlarda ishtirok etishda, sanoat zonalarini yaratishda namoyon bo‘ladi. Sanoat zonalarida hududlar va binolar korxonalariga qulay moliyaviy sharoitlarda taqdim etiladi. Ayrim hollarda mahalliy hokimiyat organlari hisobidan maxsus ravishda xo‘jalik yuritishning yangi turlarini rivojlantirishga imkon beradigan ishlab chiqarish inshootlarini qurish amalga oshiriladi. Va, albatta, rag‘batlantiruvchi choralarga ularning doimiy ravishda yoki vaqtinchalik mahalliy soliqlardan ozod etilishi ham kiradi.

Davlat va mahalliy hokimiyat organlari tomonidan iqtisodiy infrastrukturaga kapital qo‘yilmalar foyda olishga mo‘ljallanmagan bo‘lsa-da, ular pirovard natijada xususiy kapital foydasining oshishiga olib keladi. Eng avvalo, bu transport

³⁶ Bizning sharoitimizda bu nimalarda o‘z aksini topmoqda?

kommunikatsiyasi, aloqa liniyalari, sanoat, suv ta'minoti, tozalash inshootlari, er maydonlarini sanoat qurilishiga tayyorlash tizimlarini qurish va ularni saqlash xarajatlaridan iboratdir.

Bir necha mamlakatlarda alohida mintaqalardagi hududlarda investitsiyalarning joylashtirilishi o'ziga xos tarzda rag'batlantirilib kelinmoqda. Masalan, shahar chetidagi tumanlarda investitsiyalar joylashtirilishining rag'batlantirilishi bunga misol bo'la oladi. Iqtisodiy jihatdan qoloq bo'lgan tumanlarda esa ishlab chiqarishni qayta qurish va modernizatsiya qilishga mo'ljallangan investitsiyalarning rag'batlantirilishi maqsadga muvofiq-dir³⁷. Jumladan, byudjetdan kapital qo'yilmalarga to'g'ridan-to'g'ri subsidiyalar ajratilishi mumkin. Bunday tartib, masalan, Germaniyada keng qo'llanilmoqda.

XX asr 80-yillarining ikkinchi yarmidan boshlab juda ko'p mamlakatlarda yangi, yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni yaratishni rag'batlantirish uslublaridan foydalanilmoqda. Eski sanoat tumanlari ko'pchilik hollarda xo'jalikning eskirgan industrial tarkibiy tuzilishiga egadir. Albatta, oldingi yillarda bu tumanlar yuqori darajada rivojlangan yoki taraqqiy etgan tumanlar qatoriga kirgan bo'lsa-da, keyinchalik ilmiy-texnika revolyutsiyasining ta'siri ostida boshqa tumanlardan ortda qolgan va ular o'z mintaqalarining iqtisodiy o'sishini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lmay qoldilar.

Masalan, Buyuk Britaniyada bunday mintaqalar qatoriga Uels, Shotlandiya, Angliyaning Shimoliy rayoni, Shimoliy Irlandiya, Kornuell, Mersisaydlarni kiritish mumkin. Belgiyada - bu toshko'mir va metallurgiya sanoat rayonlari bo'lsa, AQShda esa to'qimachilik sanoati kuchli rivojlangan mamlakat shimoli-sharqidagi bir necha shtatlarini ko'rsatsa bo'ladi. XX asrning ikkinchi yarmida bu rayonlar oldida sanoatni, yangi ilg'or ishlab chiqarishni rivojlantirishga, infrastrukturani modernizatsiya qilishga va ishchi kuchini qayta tayyorlashga yo'naltirilgan tarzda qaytadan o'zgartirish vazifasi ko'ndalang bo'lib qoladi. Ushbu vazifani bu jarayonlarga faqatgina davlatning faol ishtirok etishi, u tomonidan turli soliq imtiyozlari va ta'sir etishning boshqa moliyaviy uslublarini qo'llash evaziga bajarish mumkin edi.

Shuning uchun ham Buyuk Britaniya, Frantsiya, Italiya, Niderlandiya, Norvegiya kabi mamlakatlarning rivojlanishi lozim bo'lgan rayonlarida davlat investitsiyalaridan, subsidiya va maqsadli zayomlardan foydalanildi, o'sha rayonlarda milliylashtirilgan tarmoqlarning korxonalari joylashtirildi, keng maqsadlarga mo'ljallangan ishlab chiqarish binolari qurildiki, ular oqibat natijada tadbirkorlarga ijaraga berildi yoki ularga qulay moliyaviy shartlar va mulk solig'idan vaqtinchalik ozod qilingan holda sotildi.

³⁷ O'z amaliyotimizdan bunga misollar keltiraolasizmi?

Hozirgi paytda Germaniyada sharqiy erlarda kapitalni investitsiya qilayotgan firmalar yirik soliq imtiyozlarini olayпти. Po‘lat quyish sanoati joylashgan Rur viloyati ham soliq imtiyozlari bilan qo‘llab-quvvatlanib turibdi. Qishloq joylarida sanoatning zamonaviy tarmoqlarini rivojlantirish rag‘batlantirilmoqda. Lyubek shahrining qadimiy kvartallari ta‘mirlash ishlari bilan shug‘ul-lanuvchi firmalarning yirik soliq imtiyozlarini olish evaziga saqlab qolindi.

Gretsiyada Frakiya viloyati, materikning chegara viloyat-lari va orollaridagi investitsiyalar soliq imtiyozlari bilan rag‘batlantirilmoqda.

Iqtisodiy faoliyatni jonlantirish uchun moliyaviy ta‘sir ko‘rsatishning sanoatda kapital qo‘yilmalarni subsidiyalashtirish, alohida tumanlar uchun suv va elektro-energiya haqining imtiyozli tariflari, kreditlashtirishning imtiyozli shartlari (past foizli zayomlar, uzoq muddatli zayomlar, kreditlar bo‘yicha dotatsiyalar) kabi shakllaridan foydalanilmoqda.

Ba‘zi bir mamlakatlarda, masalan, Germaniya va Frantsiyada ayrim munitsipalitetlar hududida har bir yangidan yaratilgan ish joyi uchun soliq imtiyozlari bilan birgalikda maxsus byudjet ustamolari joriy etilgan. Mahalliy boshqaruv organlari xo‘jalikning yangi tarmoqlari uchun ishchi kuchini tayyorlash bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlarning kattagina qismini o‘z zimmasiga olayпти. Bundan tashqari ishchi, xizmatchi va mutaxassislarni tayyorlash hamda qayta tayyorlashni tashkil etishni mustaqil ravishda o‘z zimmasiga olgan korxonalar soliq imtiyozlariga egadirlar.

Iqtisodiyotning rivojlanish darajasiga moliyaviy ta‘sir ko‘rsatish faqat rag‘batlantiruvchi xarakterga ega bo‘lmasdan, balki to‘xtatib turuvchi yoki ta‘qiqlovchi xarakterga ham egadir. Bunday zaruriyat, eng avvalo, ishlab chiqarish va aholi konsentratsiyasi yuqori bo‘lgan rayonlarning rivojlanishini tartibga solish uchun vujudga keladi. Aholi va xo‘jalik faolligining haddan ziyod konsentratsiyalashuvi atrof-muhit, aholishunoslik, resurs-lar bilan ta‘minlash va boshqalarda mavjud muammolarning yanada keskinlashuviga olib keladi. Ta‘kidlash joizki, cheklab yoki ta‘qiqlab qo‘yish vazifasi, eng avvalo, Buyuk Britaniya va Frantsiyada paydo bo‘ldi. Bu erda monotsentrik tarkibiy tuzilish o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi, shaharlar va aglomeratsiyalar ierarxiyasida yagona shahar hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldi. Yaponiyaning Tokaydo rayonida aholi juda ko‘p joylashgan bo‘lib, u erda uchta eng yirik munitsipalitet - Tokio, Nagoya, Osaka joylashgan.

Davlat va mahalliy boshqaruv organlari tomonidan to‘xtatib turuvchi, ta‘qiqlovchi yoki to‘sqinlik qiluvchi choralar asosida tadbirkorlik faoliyatini qo‘shimcha ravishda soliqqa tortish va litsenziyalashtirish yotadi. Ana shu maqsadlar uchun qo‘shimcha ravishda soliqqa tortish amaliyoti Niderlandiya va

Yaponiyada qoʻllanilmoqda. Barqarorlashtiruvchi (stabiliza-tsiya) soliqlar Germaniyada ham mavjuddir.

Buyuk Britaniya, Frantsiya va Italiyada litsenziyalash-tirishga alohida eʼtibor qaratilgan. Bu oʻrinda litsenziyalashtirishni ham qoʻshimcha mahalliy soliq - litsenziya yigʻimi sifatida qaramoq kerak. Yaponiyada bu muammo, asosan, er soligʻi stavkasini manipulyatsiya qilish evaziga hal qilinadi.

U yoki bu shaklda soliqlarni oshirish “qaynoq” konʻyunk-turani ushlab turishning (toʻxtatib turishning) eng samarali va ishonchli vositasidir. Bunday usullardan yana biri soliq imtiyozlarini bekor qilishdir.

5. Soliq siyosati va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish masalalari

Zamonaviy soliq siyosatida xorijiy investitsiyalarni jalb qilish masalalariga ham keng oʻrin berilmogʻi lozim. Chunki mustaqil respublikamizning jahon iqtisodiy xoʻja-ligi integratsiyalashuviga intilishi xorijiy kapitalning bizning mamlakatimizda ham erkin harakatlanishini taqozo etadi. Shuning uchun ham hozirgi vaziyatda, jumladan, soliq siyosatidan foydalangan holda, xorijiy kapitalni oʻz mamlakatimizga jalb etish muammosi oʻta dolzarb boʻlib turibdi. Vatanimiz sanoatining bir necha tarmoqlari investitsion «ochlik»ni his etmaqdaki, ularga oʻzimizning ham va ayniqsa, xorijiy kapitalning ham oqib kelishi bu tarmoqlarning tanazzuldan tezroq chiqib ketishiga kuchli turtki berib, ichki bozorda ishbilarmonlik faoliyatining faollashuvini ragʻbatlantirar hamda jahon bozorida esa Oʻzbekiston tovarlarining raqobatbardoshligini oshirar edi.

Xorijiy tadbirkorlar Oʻzbekiston iqtisodiyotiga katta qiziqish bilan qarayaptilar. Chunki Vatanimiz tabiiy qazilma boyliklarga boy, qiyosan arzon energetika resurslariga ega. Bu erda nisbatan arzon ishchi kuchi qiymatiga ega boʻlgan malakali mehnat resurslari va chuqur ichki bozor mavjud. Maʼlumotlarga koʻra, xorijiy investorlar uchun eng qulay va maqbul regionlar qatoriga Toshkent shahri, Fargʻona vodiysi, Navoiy va Samarqand viloyatlarini koʻrsatish mumkin.

Haqiqatdan ham, hozirgi paytda Oʻzbekistonda bir necha ming xorijiy investitsiyali qoʻshma korxonalar faoliyat koʻrsatyapti. Bir necha yuzlab xorijiy firmalar oʻzlarining vakolatxonalariga, filiallariga va boʻlimlariga egadir-lar. Yana bir guruh xorijiy kompaniyalar oʻzlarining doimiy vakolatxonalariga ega boʻlishmasa-da, ular ham Vatanimizda ish yuritishmoqda.

Ayniqsa, qurilish kompaniyalari yuqori darajada faollik koʻrsatishyapti. Oʻzbekistondagi qurilish ishlarini Turkiya, Yugoslaviya, Italiya, Germaniya, Rossiya va boshqa mamlakatlarning firmalari amalga oshiryapti.

Shunday boʻlishiga qaramasdan, hozirgi paytga qadar bizning mamlakatimizda xorijiy investitsiyalarning koʻlamini (masshtabini) koʻngildagidek deb boʻlmaydi. Shuning uchun ham shu oʻrinda «Xorijiy investitsiyalarni yanada

faolroq jalb etishga nimalar to'sqinlik qilyapti?», - degan savolning tug'ilishi tabiiydir.

Qisqacha tarzda to'sqinlik qiluvchi omillar deb quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- amaldagi soliq tizimining (soliqqa tortishning) etarli darajada mukammal emasligi;
- bojlar bo'yicha tartibga solishdagi muammolar;
- moliyalashtirish manbalariga yo'l topishdagi muammo-lar, kredit olish bo'yicha qiyinchiliklar;
- mamlakatning ayrim mintaqalarida malakali mehnat resurslarining etarli emasligi;
- transport bilan bog'liq bo'lgan muammolar;
- telekommunikatsiya va aloqa bo'yicha muammolar;
- ijtimoiy infrastrukturaning etarli darajada rivojlanmaganligi bilan bog'liq bo'lgan muammolar;
- erkin harakatlanish hamda konsullik xizmatini ko'rsatishdagi muammolar va boshqalar.

Ko'rinib turibdiki, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishdagi salbiy omillar orasida soliq qonunchiligining takomillashmaganligi 1-o'rinda turgan bo'lsa, boj qonunchiligining kamchiliklari 2-o'rinni egallab turibdi. Demak, 1 va 2-o'rinlarni egallab turgan omillar soliqlar, yig'imlar va boj to'lovlari bilan bevosita bog'liqdir. Agar o'z mamlakatlarida nisbatan ancha yuqori soliqlarni to'lashga allaqachon ko'nikib qolgan xorijiy investorlarni aynan nima qo'rqitayotganligi to'g'risida salgina o'ylasak, bu narsa har holda soliqqa tortishning darajasi emasligi ma'lum bo'ladi. Soliq tizimining nobarqarorligi, teskari kuchga ega bo'lgan qonunlarning qabul qilinishi, soliq qonunlari ayrim moddalarining etarli darajada aniq emasligi va ayrimlarining qarama-qarshi xarakterda ekanligi, soliq qonunchiligining salgina buzilishi natijasida juda og'ir moliyaviy jazolarning qo'llanilishi xorijiy investorlarning juda ehtiyotkorlik bilan ish tutishlariga majbur etmoqda.

Ikki marta soliqqa tortish riskining mavjud ekanligi ham soliqlar bo'yicha bu sohadagi eng muhim muammolardan yana biridir. Bu muammo xalqaro soliqqa tortish amaliyotidagi eng asosiy muammodir.

Davlatlar o'rtasidagi savdo-sotiq ishlari amalga oshirilayotgan paytda har ikkala savdolashayotgan tomonlarning hukumatlari ana shu savdodan kelayotgan daromaddan soliq olishni istashadi. Ikki marta soliqqa tortish potentsial ravishda shuning uchun ham vujudga keladiki, bir mamlakat soliq to'lovchining yashash faktiga asoslangan holda soliqqa tortish huquqini da'vo qilsa, ikkinchi mamlakat esa daromadning olinish joyini hisobga olgan holda xuddi shu narsaga da'vo

qiladi. Ikki marta soliqqa tortish har ikkala mamlakat soliq to'lovchi uning rezidenti yoki daromad aynan shu mamlakatda olingan deb e'lon qilgan yoki tasdiqlagan paytda ham vujudga kelishi mumkin.

Ana shunday sharoitda, bizning fikrimizcha, xolisona xalqaro soliqqa tortish kontseptsiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu kontseptsiya uch asosiy qoidani o'z ichiga oladi:

- kapitalni eksport qilishga nisbatan xolisonalik. Agar soliq to'lovchining o'z mamlakatiga yoki xorijiy mamlakatga investitsiyalashtirishdagi tanloviga soliqqa tortish masalasi o'z ta'sirini ko'rsatmasa soliq tizimi yuqoridagi qoidaga mos keladi. Bunday sharoitda korporatsiya investitsiyalashtirish to'g'risidagi qarorni soliq omili asosida emas, balki tadbirkorlik omili asosida qabul qiladi. Ideal raqobat sharoitida kapitalni eksport qilishga nisbatan xolisonalik kapitalni samarali taqsimlanishiga va undan oqilona foydalanishga olib keladi;
- kapitalni import qilishga nisbatan xolisonalik. Agar bozorda faoliyat ko'rsatayotgan barcha korporatsiyalar yagona soliq stavkasi asosida soliqqa tortilsa, bu qoidani bajarilgan deb hisoblash mumkin;
- milliy xolisonalik. Bu qoidaga ko'ra soliq to'lovchi va byudjet o'rtasida taqsimlanadigan kapitaldan olinadigan umumiy foyda kapitalning qaerda (o'z mamlakatidami yoki xorijiy mamlakatdami) investitsiya qilinganligiga bog'liq bo'lmagan holda bir xil bo'lmog'i lozim.

O'zbekiston ikki marta soliqqa tortish hollarini bekor qilish to'g'risida bir necha hukumatlararo bitimlarni imzolagan. Soliqlarni undirish bo'yicha hukumatlararo bitimlar O'zbekiston Respublikasining soliq qonunlariga nisbatan ustuvor mavqega egadir. Hukumatlararo bitimlar bo'lmaganda xorijiy firmalar va kompaniyalar O'zbekiston Respublikasining qonunlari bo'yicha soliqqa tortiladi. Bunda xorijiy yuridik shaxs foydasining O'zbekistonda tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan qismigina soliqqa tortilishi mumkin.

6. Soliqlarning undiriluvchanligini oshirish va soliq siyosati

Soliq siyosatida soliqlarning undiriluvchanlik dara-jasini ³⁸ oshirish masalalari ham, o'ziga xos tarzda, o'z aksini topmog'i lozim. Bu muammo doimiylik xarakteriga ega bo'lib, uni hal qilishni orqaga surish (kechiktirish) maqsadga muvofiq emas. Hozirgi iqtisodiy vaziyatda, haqiqatdan ham,

³⁸ Ayrim hollarda iqtisodiy adabiyotlarda "soliqlarning undiriluvchanligi" iborasining o'rniga "soliqlarning yig'iluvchanligi" iborasi ham ishlatiladi. Garchi bu iboralar ularda sinonim iboralar tarzida ishlatilayotgan bo'lishiga qaramasdan, bizning fikrimizcha, aslida bu jarayonni "soliqlarning undiriluvchanligi" iborasi o'zida to'liqroq ifoda etadi.

solliqlarning undiriluvchanlik darajasini oshirish mum-kinmi? Buning uchun, avvalo, nimalarga e'tibor berish kerak?

Jahon ilg'or tajribasining ko'rsatishicha, quyidagi muammolarning muvaffaqiyatli hal etilishi solliqlarning undiriluvchanligini oshirishga xizmat qilishi mumkin:

1. Tadbirkorlik sub'ektini (faoliyatini) ro'yxatdan o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan muammolarni hal qilish;

Haqiqatdan ham tadbirkorlik faoliyati yangi sub'ektni (korxonani) ro'yxatdan o'tkazish bilan boshlanadi. Ana shu jarayonning o'zida soliqni to'lashdan ongli ravishda bosh tortmoqchi bo'lganlar uchun "tashikcha" mavjud. O'rnatilgan qoidaga ko'ra, tadbirkorlik sub'ektini ro'yxatdan o'tkazish uning joylashgan joyiga muvofiq amalga oshirilishi kerak. Shunday bo'lishiga qaramasdan, ularni davlat ro'yxatidan o'tkazish "huquqiy manzil" deb ataluvchi manzilda amalga oshirilishi mumkin. O'z navbatida, "huquqiy manzil" tovarga aylanib, u ayrim tashkilotlar va tijoriy tuzilmalarga o'z manzilini taqdim etgan xususiy fuqarolar uchun daromadga ega bo'lish predmetiga aylanmoqda. Odatda, bunday tadbirkorlik sub'ektlari amalda ro'yxatdan o'tgan manzilda mavjud bo'lmasdan, bu narsa soliq idoralari tomonidan ular faoliyatining nazorat qilinishini murak-kablashtirmoqda. Ro'yxatdan o'tishning bunday qalbaki manzillarini amalda ko'plab uchratish mumkin.

Buning ustiga, ba'zi bir tadbirkorlik sub'ektlari uy manzillari bo'yicha ro'yxatdan o'tgan. Albatta, soliq inspektori qonunga muvofiq ravishda u erga kirib borishi va tegishli nazorat ishlarini amalga oshirishi mumkin. Lekin buning psixologik jihatdan o'ziga xos bo'lgan murakkab-liklari mavjud.

Amaliyotda boshqa shaharlardagi tadbirkorlik sub'ekt-larining ro'yxatdan o'tganligini tasdiqlovchi holatlar ko'plab uchrab turibdi. Bu qonun bilan ta'qiqlanmagan bo'lsa-da, soliqqa tortish nuqtai-nazaridan esa, maqsadga muvofiq emas. Ta'sischisi aslida bir jismoniy shaxs bo'lgan ko'plab korxonalarining davlat ro'yxatidan o'tkazilganligini ko'rsa-tuvchi dalillar ham mavjud. Juda ko'p korxonalarni, shu jumladan, oziq-ovqat ishlab chiqarish, umumiy ovqatlanish va shunga o'xshash korxonalarni hech qanday kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lmagan shaxslar vujudga keltirib, davlat ro'yxatidan o'tkazishmoqda. Holbuki, bunday tadbirkorlik "erkinligi"ga bozor iqtisodiyoti rivojlangan hech bir mamlakatda yo'l qo'yilmaydi va h.k.

Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish borasida bunday muammolarning mavjudligi tufayli ularning ma'lum bir qismi balans hisobotlarini topshirmayaptilar va solliqlarni qisman yoki umuman to'lamayaptilar. Soliq inspeksiylari tomonidan izlana-yotgan tadbirkorlik sub'ektlarining soni ham anchagina.

Vaziyat ana shunday bo‘lib turganda, bu muammoni hal qilishning yo‘li bormi? Bor. U uncha murakkab ham emas. Buning uchun tadbirkorlik sub’ektlarini ro‘yxatdan o‘tkazishni faqat uning boshqaruv organlari joylashgan joyiga muvofiq amalga oshirmoq lozim. Bu, o‘z navbatida, tadbirkorlik sub’ektini davlat ro‘yxatidan o‘tkazishning aniqligi uchun soliq to‘lovchi ma‘muriy va moliyaviy javobgar bo‘lgan aloqa manzili bo‘yicha amalga oshirilishi kerakligini anglatadi. Ro‘yxatdan o‘tkazuvchi organ va soliq inspeksiyasi shu korxonalar rahbari va bosh buxgalterining, ya‘ni soliq qonunchiligining so‘zsiz bajarilishi uchun mas‘ul bo‘lgan mansabdor shaxslarning qaerda joylashganligini aniq bilishi kerak. Tajribaning ko‘rsatishicha, bunday vaziyatda balans hisobotlarini topshirmaydigan korxonalarlarning 25-30%ini qidirishga hojat qolmaydi. Ular soliqqa tortilishga jalb qilinadi yoki faoliyatlarini to‘xtatishga majbur qilinadi. Bu, aytishga arzigulik qo‘shimcha urinishlarsiz, byudjet daromadlari va soliq bazasining deyarli avtomatik tarzda oshishiga olib keladi. Bu choraning ko‘rilishi (tartibning o‘rnatilishi) faqat ongli ravishda soliqlarni to‘lamayotganlarga o‘zining sezilarli ta‘sirini ko‘rsatadi. Aksincha, qonunga itoatkor soliq to‘lovchilar va ularning manfaatlari bundan chetda qoladi.

Soliqlarning undiriluvchanligini ta‘minlashda soliq to‘lovchi identifikatsion raqamining (STIRning) joriy etilganligi muhim rol o‘ynamoqda. Biroq, hozirgi paytda mamlakatning butun hududi bo‘yicha fuqarolik aylanmasining ishtirokchilari bo‘lgan yuridik va jismoniy shaxslar uchun yagona raqamni (nomerni) joriy etish alohida ahamiyat kasb etadi. Bu raqam (nomer) soliq to‘lovchining, sug‘urta badallari yoki boshqa to‘lovlarni to‘lovchilarning, hisobga olinuvchi birlik sifatida jismoniy shaxsning raqami (nomeri) bo‘lmasdan, balki shaxsning tug‘ilishidan to‘ uning umri oxirigacha barcha idoralarda fuqarolik-huquqiy munosabatlarning sub’ekti sifatidagi jismoniy shaxsning raqami (nomeri) bo‘lishi kerak. Albatta, bunday raqamning (nomerning) joriy etilishi jismoniy shaxslardan undirilishi lozim bo‘lgan soliqlarning undiriluvchanligini yaxshilaydi. Buning ustiga, fuqaro o‘ziga tegishli bo‘lgan ma‘lumotlarning to‘liqligidan o‘zi ham bevosita manfa‘atdor bo‘ladi. Chunki ana shu ma‘lumotlarning to‘liqligi unga tegishli bo‘lishi mumkin bo‘lgan pensiya va boshqa nafaqalarlarning ko‘lamini (o‘lchamini) belgilab beradi.

2. Kredit muassasasida tadbirkorlik sub’ektining hisob-kitob schyotini ochish tartibi bilan bog‘liq bo‘lgan muammolarni echish;

Gap bu erda bir tadbirkorlik sub’ektiga tegishli bo‘lgan hisob-kitob schyotining soni, uning bir yoki bir necha kredit muassasasida bo‘lishi yoki bo‘lmasligi, schyotlarning moliyaviy resurslarni jamg‘arishga mo‘ljallangan “strategik” va har kunlik operatsiyalarni amalga oshirishni nazarda tutuvchi “taktik” schyotlarga bo‘linishi yoki bo‘linmasligi, ularning qanday ko‘rinishlarga

(so‘mlik yoki valyuta) ega bo‘lishi xususida ketayapti. Kredit muassasasi har bir yangidan ochilgan schyot xususida soliq inspeksiyasiga xabar berishiga qaramasdan, ularga nisbatan ma‘lum bir cheklovlar o‘rnatilmasa, bu narsa soliqlarni to‘lashdan ongli ravishda bosh tortuvchilar uchun yana bir silliqqina yo‘lni ochib berishi mumkin. Shu munosabat bilan bir soliq to‘lovchi tadbirkorlik sub’ektida bir necha turli schyotlarning bo‘lishi maqsadga muvofiq emas. Bunday holatning mavjudligini tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishning zaruriy sharti yoki qulayligi bilan izohlashning iloji yo‘q. Aksincha, schyotlar ko‘p bo‘lgan holda uning, hech bo‘lmaganda, bittasini soliq inspeksiyasining e‘tiboridan chetda qoldirish ehtimoli mavjud bo‘ladi³⁹.

Soliqlarning undiriluvchanligiga salbiy ta‘sir etuvchi bunday “teshik”larni “yopish” uchun asosiy faoliyat bo‘yicha operatsiyalarni amalga oshirishda tadbirkorlik sub’ekt-larida bittadan so‘mlik va valyuta schyotlarining bo‘lishiga erishmoq lozim. Albatta, bunday chora – tadbirkorlik sub’ektlarining manfaatlariga “moydek” yoqadigan (mos keladigan) chora emas. Lekin mamlakatdagi haqiqiy iqtisodiy vaziyat va to‘lov intizomining ahvoli shuni taqozo etishi mumkin. Aytganday, bunday keskin chora ko‘rilishini biroz “yumshatish” va qonunga itoatkor soliq to‘lovchilar uchun soliq inspeksiyasi bilan muvofiqlashtirilgan holda ikki yoki uch schyotdan foydalanishga ruxsat ham bersa bo‘ladi. Biroq, soliqlarning undiriluvchanligini keskin oshirishga so‘zda emas, balki amalda harakat qilinayotgan bo‘lsa, bu borada etarli darajada keskin bo‘lgan cheklovlarni joriy qilish, albatta, kerak.

3. Soliqqa tortish faqat litsenzion yig‘imlarni olish yoki patent uchun to‘lovlarni amalga oshirish orqali sodir etiladigan yuridik va jismoniy shaxslarning faoliyat turlari ro‘yxatini aniqlash borasidagi muammolarga barham berish;

Bunday fikr bildirilganda, eng avvalo, mayda chakana savdo, fuqarolarga transport, maishiy xizmat ko‘rsatish va x.k.lar nazarda tutilayapti. Haqiqatdan ham, ana shu ko‘rsatilgan va boshqa faoliyat turlari bo‘yicha daromad va xarajatlarning haqqoniyligini aniqlash juda murakkab. Buning ustiga, soliq to‘lovchilarning bu toifaga kiruvchilari deklaratsiya taqdim etmaydilar yoki unda haqiqatdagiga mos bo‘lgan daromadlarni ko‘rsatmaydilar. Shu munosabat bilan, patent asosida faoliyat ko‘rsatayotgan va unchalik katta bo‘lmagan daromadga ega bo‘lganlarning faoliyatlarini kelajakda, albatta, majburiy tanlab olib tekshirishga o‘tkazish kerak.

³⁹ Amaliyotda bunday holatlarning mavjudligini xarakterlovchi ko‘plab misollarni keltirish mumkin. Ularning ko‘pchiligida og‘ir moliyaviy holat, debitorlarning mas‘uliyatsizligi yoki insofsizligi, davlat buyurtmasi bo‘yicha mablag‘larning byudjetdan o‘z vaqtida kelib tushmaganligi va h.k.lar soliqlarni to‘lanmaganligi rukach qilib ko‘rsatiladi. Unga nisbatan soliq inspeksiyasi qat‘iy va ta‘sirchan choralar ko‘rib, boqimanda summalarini undirish qarzdorning mol-mulkiga qaratilsa va unga erishishga harakat qilinsa, boqimanda summalarini to‘lash uchun mablag‘ topiladi. Aybdorning bir necha schyotlari va ularning orasida esa soliq inspeksiyasiga ma‘lum bo‘lmagan schyotlarning ham borligi ma‘lum bo‘ladi.

Soliqqa tortish, hisob va hisobotning soddalash-tirilgan tizimi kichik korxonalar va mikrofirmalarni yagona soliq to'lovini to'lashga va hisobning soddalash-tirilgan tizimiga o'tishini ko'zda tutadi. Biroq, amaliyotning ko'rsatishicha, bunday jozibador ko'rinishga ega bo'lgan shaklga o'tishga ular shoshilayotgani yo'q. Buning sababi shundaki, soliqqa tortishning an'anaviy tizimida ham kichik biznes sub'ektlari uchun imtiyozlar kam emas. Ular avans to'lovlarini amalga oshirmaydilar va har chorakda bir marta hisob-kitob qiladilar. Bu narsa ular uchun inflyatsiya sharoitida juda foydali. Ularning moslashuvchanligi va o'zgaruvchanligi, naqd pullarning keng aylanishi bilan qo'shib hisoblaganda, haqiqiy daromadlarini etarli darajada muvaffaqiyat bilan yashirishga imkon berayapti. Buning natijasida ularning choraklik o'rtacha to'lovlari soliqqa tortishning haqiqiy bazasiga to'g'ri kelmayapti. Shu sababli, ob'ektiv iqtisodiy tahlil natijasida aniqlangan patent uchun to'lovning summasi shu summadan keskin yuqori bo'lgan summada olinishi kerak. Buning natijasida soliq organlari minglab buxgalteriya hisobotlarini qabul qilish va ularni tekshirishdan ozod bo'lib, bir vaqtning o'zida boshqa soliq to'lovchilar ustidan nazoratni kuchaytirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

4. Soliqqa tortish ob'ektlarining faqat buxgalteriya hisobi qoidalari bo'yicha (tovarlar, ishlar va xizmatlarni realizatsiya qilish bo'yicha tushum, balans foyda va h.k.) shakllantirishni qonuniy tarzda ko'zda tutish, soliqqa tortish maqsadlari uchun esa aniq qonuniy aktlar asosida o'zgartirish bilan bog'liq bo'lgan masalalarni ijobiy hal etish;

Buxgalteriya va soliq hisobida iqtisodiy ko'rsatkich-larni hisoblashdagi turli yondoshuvlar soliq to'lovchilar-ning byudjet oldidagi majburiyatlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan ishlarini keskin murakkablashtiradi, katta miqdordagi moliyaviy jazolarga olib keluvchi ko'psonli "texnik" xatolar uchun sharoit yaratadi. Bu esa, o'z navbatida, amaldagi soliqqa tortish tizimining nojozibadorligini kuchaytiradi.

Soliqlarning undiriluvchanligini oshirish va shu maqsadlarda soliq nazoratining ta'sirini kuchaytirish uchun shunday tartibni o'rnatish maqsadga muvofiqki, unga ko'ra hujjatli tekshiruvni amalga oshirish jarayonida soliq to'lovchi tomonidan soliq organining xodimiga o'rnatilgan tartibga ko'ra taqdim etilmagan birlamchi hisob hujjatlari va boshqa hujjatlar soliq to'lovchi tomonidan soliq organi xatti-harakatining noqonuniyligi xususida arbitrajlik sudiga da'vo qilinib, taqdim etilganda inobatga olinmasligi lozim. Taklif etilayotgan bunday tartib joriy etilganda, hujjatli tekshiruv tugatilib, moliyaviy jazolar qo'llash to'g'risida tegishli qarorlar qabul qilinganidan so'ng soliq to'lovchilar tomonidan soliqqa tortish ob'ektlarini yashirganligi va soliqlarni to'lamaganligi xususida

guvohlik beruvchi hujjatlarning mazmunini o'zgartirish bilan bog'liq bo'lgan vaziyatlardan qochib qutilishga imkon bergan bo'lur edi.

Qanday bo'lishidan qat'iy nazar, bizning mamlakatimizda ham, boshqa mamlakatlardagi singari, alkogol mahsulotlari va pivo ishlab chiqarish, ularni ulgurji va chakana savdo qilish iqtisodiyotimizning etarli darajadagi yirik sektori hisoblanadi. Spirtli ichimliklar uchun aktsizlar bugungi kunda ham har qanday mamlakatning soliq tizimida muhim rolni o'ynamoqda. Biroq, bu sektorga xususiy kapitalning kirib kelishi bilan, katta miqdordagi daromadlar ularning qo'liga o'tib qolmoqda. Spirtli ichimliklarni ishlab chiqarish va ular bilan savdo qilish ustidan nazorat susaydi. Bunday mahsulotlar savdosida aktsizlarni to'lashdan bo'yin tovlash soliq holatlari kuchaydi. Aktsiz va undan so'ng esa maxsus markalarning joriy etilishi, ularni qalbakilashtirish juda oson bo'lganligi va farqlovchi apparatlarning mavjud emasligi uchun, vaziyatni o'nglamayapti. Shuning uchun vino-arog mahsulotlarini ishlab chiqarishga davlat monopoliyasini to'liq tiklash zarur. Bu bilan bog'liq bo'lgan choralar tugallanmaganlik xarakteriga ega bo'lmasligi lozim. Agar spirtli mahsulotlarni ishlab chiqarish va ularning savdosiga nisbatan davlat monopo-liyasi to'liq joriy etiladigan bo'lsa, qisqa muddatlarda davlat xazinasiga borib tushuvchi pul mablag'larining tushumini ancha oshirish mumkin.

7. Ilmiy munozara: “soliq yig'iluvchanligi”mi yoki “soliqlar undiriluvchanligi”

Mustaqillik yillarida, barcha sohalarda bo'lgani kabi, o'zbek iqtisodiyot ilmi ham juda katta yutuqlarga erishgani hech kimga sir emas. Bu to'g'rida qancha gapirsak, shuncha arziydi. Biroq, bu jarayon ba'zi hollarda ayrim nuqsonlardan xoli bo'lmayotir. Jumladan, ilmiy aylanma (oborot)ga bilib-bilmasdan, sezib-sezmasdan yoki oxir-oqibatini puxta o'ylamasdan yangi so'z yoki iboralarning kiritilayotganligi va afsuski, buning odat tusiga kirib qolayotganligi ana shunday salbiy holatlardan biri hisoblanadi. Bu masalada, ayrim hollarda, “Har kallada – har xayol” yoki “Mulla bilganini o'qiydi” kabi printsiplar ustuvorlik qilmoqda. Shuningdek, mustaqilligimiz keng yo'l ochib bergan fikrlar xilma-xilligi ham o'rinsiz su'istemol qilinmoqda. Eng ajablanarlisi shundaki, ba'zi joylarda, ilmiy aylanmaga yangi so'z yoki iborani kiritib yuborganidan “muallif janoblari”ning o'zi ham bexabar?!

“Nega bu narsa bunday deb ataldi? Buning sabablari nimalardan iborat? Uning shunday atalishiga xizmat qiluvchi qanday asoslaringiz bor?”, degan o'rinli savollarga argumentimiz, “he” yo'q, “be” yo'q, “Bizningcha, shunday bo'lishi kerak!”dan nariga o'tolmayapmiz. Zo'rg'a (deyarli ovoz chiqarmasdan) shu fikrni aytib, “taqa-taq” to'xtab qolayapmiz. Va hatto, “Bunday atalmasa, unda qanday

atalishi kerak?”, degan savolga savol bilan javob berishdan ham o‘zimizni tiyib tura olmayapmiz.

Ilmiy aylanmaga ixtiyoriy ravishda ishlatilayotgan so‘z yoki ibora tegishli jarayon yoki hodisani ifodalashga arziydimi yoki yo‘qmi, buni o‘ylab ham ko‘rayotganimiz yo‘q. O‘zgalar u yoqda tursin, hatto otamiz o‘zbek tili va adabiyoti bo‘yicha mutaxassis bo‘lib, filologiya fanlari doktori ilmiy darajasiga va professor ilmiy unvoniga ega bo‘lsa-da, ul zotdan “Men mana shu jarayonni o‘zbek tilida shunday deb atadim. Shu to‘g‘rimi?”, deb so‘rashni o‘zimizga ep bilmayapmiz. Bu masalada otamizga ham, o‘ziga xos tarzda, “dars” berayapmiz.

Yuqoridagi tartibda “kuyib-pishish”imizning sababi shundaki, keyingi paytlarda soliqlar va soliqqa tortish masalalariga bag‘ishlangan kitoblar, maqolalar, avtreferatlar, dissertatsiya ishlari va h.k.larda, jumladan, “soliq yig‘iluvchanligi” iborasi tez-tez ishlatila boshlandi. Talabalarga o‘qilayotgan ma‘ruzalarda ham shu iborani qo‘llash odatiy (ommaviy) tus olmoqda. Shunisi ajablanarliki, bu iboraning negizida, odatda, nima yotishi mumkinligini, u ishlatilayotgan paytda aslida nima nazarda tutilayotganligini uni qo‘llovchilar zig‘ircha ham o‘ylab ko‘rayotganlari yo‘q.

Hech narsani o‘ylamasdan, go‘yo o‘z-o‘zidan shunday bo‘lishi kerakdek, elementar tartib-qoidalarni e‘tiborga olmasdan, ilmiy mas’uliyat va javobgarlikni his etmasdan tomdan tarasha tushgandek (bulardan-da kuchliroq, ta’sirchanroq va “tarsaki” xarakteriga ega bo‘lgan so‘zlarni ishlatishdan o‘zimizni zo‘rg‘a tiyib turibmiz) bu iboraning o‘zbek iqtisodiy adabiyotida kim tomonidan ilmiy aylanmaga birinchi marta qo‘llanganligi va kimlar unga “hamdard” bo‘layotganligini aytmay turaylik-u (bu o‘rinda o‘zbekchilik qilayotgan bo‘lsak-da, gap, albatta, o‘z egalarini topishiga ishonchimiz komil), lekin uning keyingi ayrim “ilm shaydolari” tomonidan o‘rinsiz ravishda “bayroq” qilib ko‘tarilayotganligi, bizningcha, tashvishli holdir. Chunki ilm daryosi, aslida, oddiy (tabiiy) daryolardan farqli o‘laroq, faqat toza, zilol suvlardan iborat bo‘lib, bulg‘anmasligi lozim. Aks holda, undan “zaharlanish” epidemiya tusini olganligi uchun, uni davolash oson kechmaydi. Bundan tashqari fanimiz taraqqiyoti taqdiriga befarq qarash huquqiga ega emasligimiz, bu masalada oddiy “tomoshabin” bo‘lib o‘tirish-ning bizga to‘g‘ri kelmasligi, bu borada “Sen menga tegma, men senga tegmayman” printsiplining tabiatimizga mutlaqo zidligi va uning o‘ta xavfli ekanligi, o‘z vaqtida munosabat bildirmasak, o‘zgalarga sherik bo‘lib, o‘zimizning ham “gunoh-u azim”ga qolishimizning tayinligi va h.k.lar bizning ushbu “qadam”ni tashlashga undadi.

Soliq to‘lovchilar (bu erda ularning qanday, ya’ni yuridik yoki jismoniy shaxs ekanligi printsiplial ahamiyatga ega emas) ixtiyoridan soliq summalarini byudjetga (bu o‘rinda byudjet tizimining qaysi bo‘g‘ini to‘g‘risida gap

ketayotganligi masalaning mohiyatiga mutlaqo ta'sir ko'rsatmaydi) o'tkazilishi yoki olinishi bilan bog'liq bo'lgan jarayon Ona tilimizda – o'zbek tilida – nima deb atalishi kerak? Bu o'rinda qaysi ibora jarayonning ma'no-mazmuni va mohiyatini o'zida to'g'ri va to'liq aks ettiradi? “Soliq yig'iluvchanligi”mi yoki “soliqlar undiriluvchanligi”? Nahotki, “soliqchi”ning bu boradagi xatti-harakati “bog'cha opa”ning xatti-harakati bilan bir xil bo'lsa? Axir soliqlar xonada sochilib yotgan o'yinchoqlar emaski, yig'ishtirilib, uning savatchasiga solib qo'yilsa?!

Ortiqcha hech narsaga e'tibor bermay yuqoridagi jarayonni ifodalash uchun asossiz ravishda ayrim mualliflar tomonidan ishlatilgan va hanuz ishlatilayotgan “soliq yig'iluvchanligi” iborasi Ona tilimizning e'tirof etilgan qoidalariga rioya qilib va gap ketayotgan iqtisodiy jarayonning mazmun-mohiyatini to'g'ri idrok etgan holda tahlil qilinsa, bizningcha, undan quyidagi xulosalarning kelib chiqishi, tabiiy:

1. Soliq to'lovchilar ixtiyoridan soliqlarning (bitta soliqni emas!) summalarini byudjetga olish (o'tkazish) bilan bog'liq bo'lgan jarayonni o'zbekcha ifodalashda “soliq yig'iluvchanligi” iborasi to'g'ri ishlatilgan deb sun'iy ravishda qabul qilinganda ham uni asosli deb bo'lmaydi. Chunki “soliq yig'iluvchanligi” iborasi ishlatilayotgan paytda ham aslida gap bitta soliqning yig'iluvchanligi xususida ketayotgani yo'q va aksincha, barcha soliqlar yig'iluvchanligi to'g'risida ketmoqda. Shu bois oddiygina, yuzaki va hatto sirdan qarasangiz ham “soliq yig'iluvchanligi” bilan “soliqlar yig'iluvchanligi” iboralari o'rtasida barobarlik belgisini qo'yib bo'lmaydi. Sababi: birinchi ibora birlikda bo'lsa, ikkinchi ibora ko'plikdadir;

2. Iqtisodiy adabiyotlarimizda “soliq yig'iluvchanligi” iborasi ishlatilganligining o'zi, aniqlilik nuqtai-nazaridan, noto'g'ri. Chunki u, ma'lum ma'noda, mavhum hisoblanadi va bu erda gapning aniq ravishda nima to'g'risida ketayotganligini aniqlab bo'lmaydi. Bu o'rinda “Gap soliq to'g'risida ketayaptiku?!” deyish o'zining ma'nosiga ega emas. Chunki gap bu variantda, odatda, aniq bir soliq to'g'risida ketishi lozim. Shu bois yuqoridagi tarzda e'tiroz bildirilganda “Gap qaysi soliq to'g'risida ketayapti?”, degan savolning qo'yilishi, tabiiy. Agar gap u yoki bu konkret soliqning yig'iluvchanligi xususida ketayotgan bo'lsa, uni, ustozimiz va ustozimizning ustozlari aytganidek, o'z nomi bilan atash zarur. Bu ibora to'g'ri deb hisoblangan taqdirda ham (aslida esa bunday bo'lishi mumkin emas) u faqat va faqat alohida olingan soliq turlariga nisbatan alohida tarzda emas, balki birgalikda ishlatilishi mumkin. Masalan, “daromad solig'i yig'iluvchanligi”, “qo'shilgan qiymat solig'i yig'iluvchanligi”, “aktsiz solig'i yig'iluvchanligi”, “er solig'i yig'iluvchanligi”, “mol-mulk solig'i yig'iluvchanligi” va h.k. tarzida. Agar gap barcha soliqlarning yig'iluvchanligi xususida ketayotgan bo'lsa (yuqoridagi variantda buning aynan shunday ekanligi mutlaqo aniq), u holda hech bo'lmaganda

“solliq yig‘iluvchanligi” iborasi emas, balki “solliqlar yig‘iluvchanligi” iborasi ishlatilishi darkor;

3. O‘zbek tilidagi “yig‘iluvchanlik” va “undiriluvchanlik” so‘zlari sinonim so‘zlar sifatida e‘tirof etilganda ham bu erda bir so‘zning o‘rniga ikkinchisini ishlatishning iloji yo‘q. Bu erda muammoni hal etish borasida “Unday desak ham, bunday desak ham bo‘laveradi” tarzida ish tutishni ilmiy fojea sifatida qaramoq lozim. Aslida bu o‘rinda, “yig‘iluvchanlik” va “undiriluvchanlik” so‘zlarini har qanday joyda ham ishlatilishi mumkin bo‘lgan bir xil ma‘nodagi so‘zlar sifatida qarovchilar “O‘zbek tilida nega bir xil ma‘noni anglatuvchi turli ko‘rinishdagi sinonim so‘zlar ishlatiladi? Buning sabablari nimalardan iborat?” va shunga o‘xshash h.k. savollarga javob topib, undan so‘ng ularni ishlatilsalar maqsadga muvofiq bo‘lur edi. Nima demoqchi ekanligimiz o‘quvchiga tushunarli bo‘lishi uchun birgina misol keltiraylik: “yuz”, “bet”, “aft”, “bashara”, “chehra” kabi so‘zlar sinonim so‘zlar hisoblanib, ular faqat jonli predmetlarga (masalan, insonlarga) nisbatan ishlatilishi mumkin. Agar gap kitob to‘g‘risida ketayotgan bo‘lsa, yuqoridagi so‘zlardan faqat bittasini, ya‘ni “bet”ni ishlatish o‘rinli. Masalan, kitobning 41-beti. Bu o‘rinda “kitobning 41-yuzi”, “kitobning 41-afti”, “kitobning 41-basharasi” va “kitobning 41-chehrasi” degan iboralarni ishlatish, ko‘rib turganingizdek, o‘ziga xos tarzidagi savodsizlik alomatidir;

4. Solliqlarga nisbatan “solliq yig‘iluvchanligi” ibora-sining o‘rniga “solliqlar undiriluvchanligi” iborasini ishlatishning maqsadga muvofiqligini isbotlovchi yana bir boshqa oddiygina dalil mavjud. O‘zbek tilida biror bir narsani yig‘ishtirib olish to‘g‘risida gap ketganda gapning nima to‘g‘risida ketayotganligi va joyiga qarab uning shakli o‘zgarib boradi. Masalan, etishtirilgan paxta hosilini yig‘ib olish to‘g‘risida gap ketganda – “Paxta terib olindi”; ishkomdagi uzum, polizdagi qovun-tarvuz yig‘ishtirib olinganda – “Uzum, qovun-tarvuz uzildi”; yong‘oq daraxtidagi yong‘oq yig‘ishtirilganda esa – “Yong‘oq qoqildi”; erdagi kartoshka yig‘ishtirilganda – “Kartoshka qazib olindi” deyiladi. Hech bo‘lmaganda, mana shu oddiy holatdan kelib chiqilganda, solliqlarning summalari yig‘ishtiriladigan bo‘lsa (solliqlarning o‘zi yig‘ishtirilmaydi), unda bu jarayonning nomi nima deb atalishi kerak? Axir solliq summalari dasturxon ustida sochilib yotgan qand-qurs yoki tovuqlar katagidagi tuxumlar emaski, yig‘ishtirib olinsa?!;

5. Solliq to‘lovchilardan solliq summalarini “yig‘ishti-rib” olish masalasida ham Ona tilimizning nihoyatda boyligi o‘z aksini topgan. Bu jarayonni ifodalovchi so‘z Ona tilimizda mavjud. Solliq to‘lovchilardan solliq summalari ko‘rinishidagi mablag‘larning byudjetga olinishi (o‘tkazilishi) bilan bog‘liq bo‘lgan jarayon solliq summalarini undirish deyiladi. Shuni hisobga olgan holda tegishli joylarda “solliq yig‘iluvchanligi” deb emas, balki “solliqlar undiriluvchanligi” iborasini ishlatish kerak;

6. “Soliq yig‘iluvchanligi” iborasini ilmiy aylanmaga kiritishda “jonbozlik” ko‘rsatgan ilm ahlining ayrim vakillari bunday xulosaga kelishda, eng avvalo, rus tilidagi “sobiraemost nalogov” iborasiga e’tibor berganliklari va uni o‘z qarichlarini hisobga olib (buni o‘zlarining bilimlilik darajasidan kelib chiqqan holda deb o‘qing) tarjima qilganliklari aniq. Shunday bo‘lishiga qaramasdan, afsuski, bu iborani o‘zbek tiliga tarjima qilishning uddasidan ham chiqoilmaganliklari yaqqol ko‘rinib turibdi. Rus tilidagi “sobiraemost nalogov” degan ibora o‘zbek tilida “soliq yig‘iluvchanligi” deb tarjima qilinmaydi. Sizningcha bo‘lgan taqdirda ham bu iborani “soliq yig‘iluvchanligi” deb emas, balki “soliqlar yig‘iluvchanligi” deb tarjima qilish lozim edi. Yoki, Sizning nazaringizda, “sobiraemost nalogov” bilan “sobiraemost naloga” iboralari o‘rtasida farq yo‘qmi? Undan tashqari, rus tilida “sobiraemost naloga” degan ibora o‘zini “Savodliman”, deb hurmat qiluvchilar tomonidan ishlatilmaydi. Uning o‘rniga gap alohida olingan qaysi soliq haqida ketayotganligiga qarab, masalan, “sobiramost podoxodnogo naloga”, “sobiraemost naloga na dobavlenneyu stoimost”, “sobiraemost aktsiznogo naloga” va h.k. shakllarda ishlatiladi;

7. O‘zbek tilida “soliq yig‘iluvchanligi” iborasining ilmiy aylanmaga kirib kelishida yuqorida qayd etilgan “ilm shaydolari” tomonidan rus tilidagi “sbor nalogov” jumlasiga e’tibor berilganligi ham sir emas. Afsuski, ular o‘ylaganlaridek bu jumla ham o‘zbek tilida, ma’no-mazmun va mohiyat jihatidan (so‘zma-so‘z emas), “soliq yig‘ish” yoki “soliqlarni yig‘ish” deb emas, balki “soliqlarni undirish” shaklida tarjima qilinadi;

5-mavzu: Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning zamonaviy nazariyalari va ularning byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqishdagi roli.

Reja:

- 1. Soliq yuklamalarining vujudga kelishi tarixi, , maqsadi va vazifalari**
- 2. Soliq yuklamasining zamonaviy nazariyalari**
- 3. Soliq yuklamalarining byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqishdagi roli**

Soliq bo‘yicha imtiyoz berilishi ko‘zda tutilganda soliq to‘lovchilar, birinchi navbatda, soliq stavkasining pasaytirilishini xohlaydilar. Ularning shu xohish-istaklari inobatga olindi-yu, soliqning belgilangan stavkasi 5 punktga pasaytirildi va uning stavkasi 30%ning o‘rniga 25%ni tashkil etsin, deylik. U holda, o‘z-o‘zidan ma’lumki, boshqa sharoitlar o‘zgarmagan taqdirda, soliqning summasi

0,25 mln. soʻmni tashkil etib, 1,0 mln. soʻmlik soliqqa tortiladigan obʻektning 0,75 mln. soʻmi soliq toʻlovchining ixtiyoriga qoldiriladi. Buning natijasida soliq toʻlovchi qoʻshimcha ravishda 0,05 mln. soʻmlik mablagʻga ega boʻlsa, byudjet xuddi shu miqdordagi mablagʻdan mahrum boʻlayotir. Bu ikkinchi variantda vujudga kelgan holat soliq va imtiyoz oʻrtasidagi dialektik bogʻlanishning buzilgan-ligidan dalolat berib, bunday oʻzgarishni amalga oshirish mumkin emasligini koʻrsatayotir. Imtiyoz olishdan umidvor boʻlgan soliq toʻlovchilar bu dialektikadan ogoh boʻlmoqlari lozim. Aks holda, ularning xuddi shu tartibda soliq boʻyicha imtiyoz olishga harakat qilishlari xomxayollikdan oʻzga narsa emas. Shuning uchun ham ularning bu sohadagi harakatlari zoe ketaveradi, orzu-istaklari esa xomxayoligicha qolaveradi. Bu amalga oshishi mumkin boʻlmagan orzu-umiddir.

Bordi-yu, maʼlum sabablarga koʻra soliq toʻlovchi shunday imtiyozga ega boʻlib qolsa, u oʻzining maʼlum maʼnoda oʻzgaralar hisobidan yashayotganligini xolisona tan olmogʻi lozim. Bir vaqtning oʻzida u soliq va imtiyoz oʻrtasidagi dialektik bogʻliqlikning ongli ravishda buzayotganligini ham boʻyniga olishi kerak. Yana shunisi muhimki, soliq boʻyicha imtiyoz olish natijasida ikkinchi variantdagi vaziyatni vujudga keltirgan hamda soliq va imtiyoz dialektikasini buzishga olib kelganlarning xatti-harakati natijasida, boshqa sharoitlar teng boʻlgan taqdirda, davlatning moliyaviy ahvoli zaiflashadi, byudjet taqchilligi vujudga keladi, mavjud boʻlgan uning darajasi yanada kattalashadi, davlatning obroʻsiga putur etadi, ayrim masalalarni hal etishda yoki ularni moliyalashtirishda uning qoʻli kaltalik qilib qoladi. Ikkinchi variantdagi vaziyat ana shunday noxush oqibatlariga olib kelishi mumkinligini ham soliq toʻlovchilarimiz bilib qoʻyishlari kerak.

Shu variantdagi vaziyatning vujudga kelishi soliq boʻyicha imtiyoz oʻz vazifasini bajarmaganidan, oʻz maqsadiga erish-maganidan, maqsadsiz, befoyda imtiyoz berilganligidan dalolat berayotir. Bu imtiyozni berish natijasida bunday vaziyatning vujudga kelishi bilan soliqlar iqtisodiy (ragʻbatlantiruvchi) funktsiyani bajaradi, degan fikrimiz bir-biriga mos tushmayotganligini koʻrsatayotir.

Jadvalda keltirilgan uchinchi variantdagi raqamlarga nazar tashlaylik va ularni mulohaza qilaylik. Uchinchi variantda ham soliq toʻlovchi birinchi variantdagiga nisbatan 5 punkt kam boʻlgan soliq stavkasiga ega va u ikkinchi variantdagi soliq stavkasiga tengdir. Shunday foizli soliq stavkasiga ega boʻlganidan soʻng u ikkinchi variantdagi soliq toʻlovchiga oʻxshab qoʻlini qovushtirib, jonini koyitmasdan oʻtirgani yoʻq. U oʻz faoliyatini maʼlum darajada faollashtirdi, jonlantirdi. Natijada esa 1,2 mln. soʻmlik daromad yoki foydaga (soliqqa tortiladigan obʻektga) ega boʻlgan. Uning 0,3 mln. soʻmi ($1,2 \times 0,25 = 0,3$) soliq tariqasida byudjetga olinayotir, 0,9 mln. soʻmi esa ($1,2 - 0,3 = 0,9$), soliq toʻlovchi ixtiyoriga qoldirilmoqda.

Uchinchi variantni vujudga keltirgan soliq to'lovchi faoliyatining diqqatga sazovor joylari quyidagilardan iboratdir:

1. Birinchi va ikkinchi variantlardagidan farqli o'la-roq uchinchi variantni vujudga keltirgan soliq to'lovchi 1,2 mln. so'mlik soliqqa tortish ob'ektini yaratgan. Bu ko'rsatkich oldingi har ikki variantning har biriga nisbatan 0,2 mln. so'mga ko'pdir;

2. Birinchi variantdagiga nisbatan 5 punkt past soliq stavkasiga ega bo'lishiga (25%) qaramasdan 30%li stavka bo'yicha qancha soliq to'langan bo'lsa (0,3 mln. so'm) shuncha summani byudjetga o'tkazishga muvofiq bo'layotir. Bunday holda, albatta, byudjet manfaatlariga zid yo'l tutil-mayotganligi aniqdir;

3. Ikkinchi variantdagi bilan bir xildagi soliq stavkasiga ega bo'lsa-da, shunga qaramasdan unga nisbatan 0,05 mln. so'mlik mablag'ni ko'proq byudjetga o'tkazish imkoniyatini yaratayotir;

4. Soliq to'lovchining o'z ixtiyorida qolgan summa dastlabki har ikki variantdagilarga nisbatan ko'proqdir (mos ravishda 0,2 mln.so'm va 0,15 mln. so'm).

Keltirilgan xulosalardan ko'rinayotirki, uchinchi variantni vujudga keltirgan soliq to'lovchi soliq bo'yicha imtiyozning asl mohiyatini mumkin qadar to'g'ri tushunishga harakat qilgan va shunga mos ravishda o'z faoliyatini amalga oshirgan. Imtiyoz bu erda o'z kuchini ko'rsatgan, xo'jalik yurituvchi sub'ektning ishlab chiqarish natijalaridan manfaatdorligini real ravishda yuqori pog'onaga ko'targan. Bu erda soliq bo'yicha imtiyoz berish o'z ma'nosiga egadir.

Biroq, shunday bo'lishiga qaramasdan, uchinchi variant natijasida vujudga kelgan vaziyat e'tiborga loyiq bo'lsada, bizning fikrimizcha, u hanuzgacha soliq va imtiyoz o'rtasidagi dialektikaning asl mohiyatini to'la-to'kis ochib berishga etarli emasdir. Chunki uchinchi variantda vujudga kelgan vaziyat bir tomonlamalik xarakterga ega. Demoqchimizki, qo'lga kiritilgan natija soliq bo'yicha imtiyoz olgan tomonninggina manfaatlariga to'liq mos kelayotir. To'g'ri, yuqorida ta'kidlaganimizdek, uchinchi variantning natija-lari byudjet manfaatlariga zid kelayotgani yo'q. Lekin uning birinchi variant natijalaridan farq qil-mayotganligi ham ko'rinib turibdi. Holbuki, soliq va imtiyoz o'rtasidagi dialektika bir vaqtning o'zida ham imtiyoz olgan tomonning, ham imtiyoz bergan tomonning manfaatlariga mos kelishini taqozo etadi.

Ana shu tarzda muvozanat jadvalimizdagi to'rtinchi variantda vujudga kelgan bo'lib, u uchinchi variant ega bo'lgan hamma afzalliklarga egadir. Ega bo'lganda ham afzalliklar oddiygina takrorlanib qolmasdan, balki ular yanada yuqoriroq pog'onaga ko'tarilgandir. Eng e'tiborga loyiq va boshqa variantlardagi vaziyatlardan tubdan farq qiladigan joyi shundaki, to'rtinchi variantda imtiyozdan faqat imtiyozga ega bo'lgan tomon qo'shimcha manfaat ko'rmasdan, balki

imtiyozni bergan tomon (davlat, davlat byudjeti) ham qo‘shimcha manfaat ko‘rayotir. E‘tibor bering-a? Soliq stavkasi 5 punktga kamaytirilganligidan maksimal ra-vishda foydalanish evaziga soliq to‘lovchi hech qo‘rqmasdan 1,4 mln. so‘mlik soliqqa tortiladigan ob‘ektni yaratdi. Uning 0,35 mln. so‘mi byudjetga soliq sifatida to‘landi. Buning evaziga byudjet soliq stavkasining pasaytirilishiga qaramasdan oldingi variantdagilarga nisbatan eng kamida 0,05 mln. co‘mlik qo‘shimcha mablag‘ga ega bo‘ldi.

Demak, to‘rtinchi variantdagi vaziyat soliq bo‘yicha imtiyozning asl mohiyatini ham imtiyozga ega bo‘luvchi, ham imtiyozni beruvchi tomonlar to‘g‘ri tushungan paytlaridagina vujudga kelishi mumkin. Bu variant natijalari manfaatlar mushtarakligiga erishilganligidan dalolat berayotir. Soliq va imtiyoz dialektikasining tub mohiyati, asl mazmuni ham ana shundan iboratdir.

Shu o‘rinda yana bir narsani alohida ta’kidlamoqchimiz: aslida soliq va imtiyoz dialektikasi xalqimiz orasida azaldan qo‘llanilib kelayotgan “six ham kuymasin, kabob ham”, “qars ikki qo‘ldan chiqadi”, “sizdan ugina, bizdan bugina” kabi aqidalarga asoslangandir. Buning hech ajablanadigan joyi yo‘q. Soliq bo‘yicha imtiyozdan umidvor bo‘lganlar xalqimizda bu kabi aqidalar bekordan-bekorga paydo bo‘lmaganligiga va ularning naqadar to‘g‘ri ekanligini hayotning o‘zi har qadamda tasdiqlab turganligiga yana bir marta e‘tibor bersalar va ularga rioya qilsalar ayni muddao bo‘lur edi.

Soliq va imtiyoz dialektikasini bilmasdan turib soliq bo‘yicha imtiyozni istab qolganlar diqqat-e‘tiborini yana bir marta jadvalga qaratishlarini va quyidagi savolga javob berishlarini istardik: hozirgi bizning sharoitimizda soliq bo‘yicha imtiyoz berilganda jadvaldagi variantlarning qaysi biridagi vaziyat vujudga kelish ehtimoli ko‘proq? Agar xolisona javob beradigan bo‘lsak, vujudga kelish ehtimoli ko‘p bo‘ladigan vaziyat ikkinchi variantdagi vaziyatdir. Chunki soliq to‘lovchilarimizning aksariyati xuddi shu ikkinchi variantdagidek bo‘lishni xohlaydilar. Ularning nazarida imtiyozning asl mazmuni ham xuddi shundan iboratdir. Bu tarzda fikr yurituvchi soliq to‘lovchilarimizga qarata: “Bizni ma‘zur tutasiz, siz soliq bo‘yicha imtiyozdan umid qilmasangiz ham bo‘ladi. Sizga imtiyoz berish o‘z ma‘nosiga ega emas, befoydadir! “,- degimiz keladi.

Jadvaldagi uchinchi variantda mavjud bo‘lgan vaziyat ham vujudga kelish ehtimoliga ega ekanligini tan olaylik. Bu ehtimollik ikkinchi variantdagiga nisbatan ancha oz bo‘lsa-da, soliq to‘lovchilarimizning ma‘lum bir qismi soliq va imtiyoz o‘rtasidagi dialektik bog‘liqlikning biz bayon etgan mazmunini to‘g‘ri tushunayotirlar. “Imtiyozga ega bo‘ldik. Yaxshiroq faoliyat ko‘rsataylik. Hech bo‘lmaganda oldin qancha soliq to‘lasak, shu miqdordagi soliq to‘lashni uddasidan chiqaylik. O‘zimiz boyiylik, davlatimiz esa ziyon ko‘rmasin!” -degan fikrga boruvchi soliq to‘lovchilarimiz ham oramizda yo‘q emas. Ularning bu xatti-

harakatini imtiyoz bergan tomonga o'ziga xos tarzda minnatdorchilik bildirish belgisi sifatida qabul qilish mumkin. Lekin bu minnatdorchilikning sidqidildan ekanligini isbotlash, uni amalda ko'rsatish bunday mulohaza qiluvchilarning ma'lum ma'noda jon kuydirishlarini, tinib-tinchimasliklarini, kuyib-yonishlarini, uyquni harom qilishlarini taqozo etadi. Albatta, bularning hech biri osonlik bilan amalga oshmaydi. Ayrim soliq to'lovchilarimiz bunga bardosh bera olmaydilar. Ayrimlari "Jon kuydirib nima qildim, byudjet baribir oldingi miqdordagi solig'ini olayotir-ku!",- degan xulosaga ham keladilar. Lekin byudjetga 0,3 mln. so'mlik soliq to'lab, o'z ixtiyoriga 0,7 mln. so'mni emas, balki 0,9 mln. so'mni qoldirganlar, o'zlarining shunga qodir ekanliklariga ishonch hosil qiladilar, 0,9 mln. so'mlik mablag'ga real ega bo'lish imkoniyatiga ega bo'lganlarida 0,7 mln. so'm bilan cheklanib qolmaydilar. Biz soliq to'lovchilarimizning ana shunday bo'lishlarining tarafdorimiz. Axir, bu holda, hech bo'lmaganda, soliq to'lovchilarimizning moliyaviy ahvoli yaxshilanayotir-ku! Shuning uchun ham, albatta, bunday xatti-harakatni qo'llab-quvvatlamq zarur.

Aslini olganda biz to'rtinchi variantdagi vaziyatning vujudga kelishini va uning ehtimoli eng yuqori darajada bo'lishini juda-juda istardik. Chunki bu vaziyatning vujudga kelishi soliq to'lovchilarimizning soliq va imtiyoz dialektikasi masalasini qay tarzda to'g'ri idrok etganliklarini ko'rsatardi. Bu murakkab masala. Lekin uni muvaffaqiyat bilan hal etishning mumkin ekanligini jahon tajribasi va amaliyoti uzil-kesil ko'rsatib turibdi.

Shunday qilib, biz ushbu bob doirasida soliq va imtiyoz o'rtasidagi dialektik bog'liqlikning asl mohiyatini oddiygina tarzda bayon etdik. Undagi fikrlarni har kim o'z o'lchovi bilan o'lchasa-da, ochiq-oydin aytib qo'yaylik: ushbu fikrlar bilan biz donolikni da'vo qilayotganimiz yo'q, Amerikani ham kashf etmadik, yangidan velosiped ham ixtiro qilmadik. Aksincha, e'tiborga olinmayotgan real bir holatni e'tiborga olinishini ta'kidladik. Esdan chiqqan narsani esga tushirdik. Bu narsadan bexabarlardan xabardor bo'lishlarini so'radik. Ushbu fikrlar bilan tanishgandan so'ng ayrim iqtisodchilar va iqtisodchi-olimlar tomonidan iqtisodiyotimizdagi muammolarni hal etishga qaratilgan va, afsuski, etarli darajada o'ylamasdan berilayotgan "tayyor retsept"lar soni keskin kamayadi, deya umid qilib qolamiz.

Soliq imtiyozlarining salbiy jihatlari. Soliq imtiyozlari taraqqiyotni ta'minlashda va moddiy manfaatdorlikni oshirishda alohida ahamiyatga ega. Davlat soliq imtiyozlarini taqdim etib, tegishli jarayonlarga o'z ta'sirini o'tkazishi, ularni jadallashtirishi mumkin. Shu munosabat bilan soliq imtiyozlarining ijobiy jihatlari xususida qancha gapirilsa, shuncha arziydi. Iqtisodiy manbalarda ularning faqat ana shu jihatlarga urg'u berilayotganligi, qandayligidan qat'iy nazar mavjud muammolarni hal etishda soliq imtiyozlarining "sehrli tayoqcha" darajasigacha

ko'tarilayotganligi bejiz emas, albatta. Lekin keyingi paytlarda masala shu darajagacha borib etdiki, hatto "Talabalarning ilmga chanqoqligini ta'minlash uchun nima qilish kerak?",- deya savol berilsa, bittamiz hech ikkilanmasdan va ichki ishonch bilan "Ilmga chanqoq bo'lmagan talabalarning stipendiyalaridan soliq olish tartibini joriy etish lozim. Ana shunda ular harakatga tushib qoladi",- degan fikrni aytishdan o'zimizni to'xtata olmayapmiz. Yoki, eng umumiy tarzda, "Muammoni hal qilish uchun endi nima qildik?",- qabilidagi savol bilan bosh ko'tarilsa yoki tevarak-atrofga nazar solinsa, uning qandayligini sira e'tiborga olmasdan "Soliqlar bo'yicha imtiyozlar berish kerak!",- degan an'anaviy javobga ega bo'lib qolayapmiz va muammoning echimi topildi deb, xotirjamlikka berilayapmiz.

Masalaning boshqa bir muhim tomoni ham bor: iqtisod ilmi sohasi bo'yicha qaysi ixtisoslik (iqtisodiy nazariya; makroiqtisodiyot; mikroiqtisodiyot; menejment; marketing; agrosanoat majmui iqtisodiyoti; moliya, pul muomalasi va kredit; buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit; statistika va ekonometrika; iqtisodiyotda matematik metodlar va modellashtirish va h.k.) bo'lishiga qaramasdan undagi ayrim "igna bilan quduq qazuvchilar" tomonidan "ishlab chiqilgan" va "ilmiy-amaliy jihatdan asoslangan" "taklif-tavsiyalar"ning ma'lum bir qismi, tomdan tarasha tushgandek, "soliqlar bo'yicha imtiyoz berish"ga borib taqalayapti.

Ustiga-ustak, iqtisodiy muammolarni muhokama qilish va ularni hal etish yo'llariga bag'ishlangan davra suhbatlari, ilmiy-amaliy konferentsiyalar, seminarlar, eshittirishlar, ko'rsatuvlar va h.k.lar shaklida amalga oshirilayotgan ayrim tadbirlarning "Takliflar" yoki "Tavsiyalar" qismida ham "soliq imtiyozlarini berish"ga kattagina o'rin berilayapti.

Qayd etilganlarning barchasi, yana bir marta, soliq imtiyozlarining bizning turmush tarzimizda qanday rol o'ynayotganligini yaqqol ko'rsatayapti.

Bizning fikrimizcha, yuqoridagi holatlarning vujudga kelishi, eng avvalo, soliq imtiyozlarini sun'iy ravishda ideallashtirishga (barcha muammolarni muvaffaqiyatli hal etuvchi vositaga aylantirishga) borib taqaladi. Holbuki, soliq imtiyozlari, ba'zi-birovlar o'ylaganidek, faqat farishta emas. Ularning nuqsonlari va salbiy jihatlari ham mavjud. Ularda ham tabiat va jamiyat taraqqiyotining (markscha-lenincha falsafaning emas) asosiy qonunlaridan biri bo'lgan qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni o'zini namoyon etadi. Shuning uchun soliq imtiyozlarining faqat ijobiy tomonlarini ko'rib, unga sajda qilayotganlar va uni "sehrli tayoqcha" darajasigacha ko'tarib, e'tirof etayotganlar ularning salbiy jihatlari ogoh bo'lsalar, foydadan xoli bo'lmas. Shu munosabat bilan quyida aynan shunday ekanligini jahon ilg'or tajribasi uzil-kesil tasdiqlagan va soliq

imtiyozlariga xos bo'lgan ayrim salbiy jihatlar xususida to'xtalamiz. Ularning eng muhimlari quyidagilardan iborat:

- soliq imtiyozlari natijasida amalda hech qachon ular berilayotgan chog'ida ko'zda tutilgan maqsadlarga erishil-magan. Ularning samaradorligi esa muayyan bir xarajat-larni yoki dasturlarni byudjetdan bevosita maqsadli (ochiq-oydin va engil, oson boshqariladigan) moliyalashtirish orqali erishiladigan natijalar bilan taqqoslaganda sezilarli darajada past bo'lgan;

- soliq imtiyozlari iqtisodiy agentlarning teng raqobat qila olish printsiptini buzadi, bu esa iqtisodiyotning raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi;

- soliq imtiyozlariga ega bo'lgan kompaniyalar rivojlanishga bo'lgan intilishni yo'qotadilar va o'zlarining imtiyozli mavqeini saqlab qolishga harakat qilishadi, imtiyozlar bekor qilinganda esa ular faoliyat yuritishdan to'xtaydilar;

- imtiyozga ega bo'lmagan kompaniyalar har qanday yo'l bilan bo'lsa-da, uni qo'lga kiritishga harakat qiladilar;

- soliq imtiyozlari texnik taraqqiyot jarayonini sekin-lashtiradi va korrupsiyaga imkon yaratadi;

- bir vaqtlar berilgan soliq imtiyozlarini amalda bekor qilish juda murakkab hisoblanadi.

Sog'lom fikrlaydigan oddiy bir fuqaro sifatida endi yuqoridagi tasdiqlarga xolisona ozroq e'tibor beraylikchi, ularda "jon" bormikan? Hayotga qarab (xayol surib emas) mushohada yuritishga qodir bo'lgan har bir shaxs ularning bejizga aytilmaganligi xususida ijobiy xulosa chiqarishiga bizda shubha yo'q. Shunday bo'lishiga qaramasdan, shu o'rinda soliq imtiyozlariga tegishli bo'lgan salbiy jihatlarning yuqoridagi ko'rinishlari g'oyibdan paydo bo'lmaganligini, u yoki bu muallif (jumladan, ushbu qo'llanma muallifining ham) fantaziyasi yoki ijodining mahsuli emasligini, yana bir marta, alohida qayd etib o'tmoqchimiz. Soliq imtiyozlariga xos bo'lgan salbiy jihatlarning aynan yuqoridagi ko'rinish-larini ob'ektiv reallik yoki iqtisodiy hayot yuzaga chiqargan. Ularni ko'rib - ko'rmaslik, sezib - sezmaslik, bilib - bilmaslik Ciz bilan bizning to'g'ri yo'lda ekanligimizdan dalolat bermaydi. Shuning uchun ularni rad etishga shoshilmasdan, uning o'rniga soliq imtiyozlarining yuqorida keltirilgan salbiy jihatlari qanday savollarni kun tartibiga qo'yishi mumkinligi to'g'risida bir o'ylab ko'raylikchi, manzara (vaziyat) qanday bo'lar ekan?

Bizning nazarimizda, soliq imtiyozlarining yuqoridagi salbiy jihatlari bilan tanishgan va o'zini iqtisodiy bilimga egaman deb ozgina hurmat qiluvchi har bir mulohazali o'quvchi ularning har bir guruhi bo'yicha quyidagi savollarni o'rta tashlashi turgan gap:

- agar soliq imtiyozlarini berish natijasida ko'zlangan maqsadlarga erishilmagan bo'lsa, u holda ularni berish kerakmi yoki yo'qmi? Soliq

imtiyozlarining samaradorligi muayyan bir xarajatlarni yoki dasturlarni byudjetdan bevosita maqsadli moliyalashtirish orqali erishiladigan natijalar bilan taqqoslaganda sezilarli darajada past bo'lgan bo'lsa, bozor iqtisodiyotining haqiqiy talablaridan kelib chiqib qaysi variant tanlanishi kerak? Bu o'rinda muammoni soliq imtiyozlarini berib hal qilish kerakmi yoki uni byudjetdan moliyalashtirish orqali hal etish lozimmi? Hozirgi paytda tegishli muammolarni hal etishda, jumladan, soliq imtiyozlariga alohida o'rin berilayotganligining sabablari nimalardan iborat?

- soliq imtiyozlari iqtisodiy agentlarning teng raqobat qila olish printsiptini buzsa, iqtisodiyotning raqobatbar-doshligiga salbiy ta'sir ko'rsatsa, bular soliq imtiyoz-larini berish yoki bermaslik masalasining taqdirini hal etishda inobatga olinishi kerakmi yoki yo'qmi? Bozor iqtisodiyoti sharoitida haqiqiy taraqqiyotni faqat raqobat ta'minlay olishi aksioma sifatida e'tirof etilgan bir paytda buni qanday tushunish kerak? Bu o'z oyog'iga bolta urish bilan barobar emasmi? Yoki...?

- soliq imtiyozlariga ega bo'lgan kompaniyalar rivojlanishga bo'lgan intilishni yo'qotsalar va o'zlarining imtiyozli mavqeini saqlab qolishga harakat qilsalar, imtiyozlar bekor qilinganda esa ular faoliyat yuritishdan to'xtasalar, shu umidda ularga soliq imtiyozlari berilgan edimi? Bu narsa soliq imtiyozlari "teplichnie usloviya»ni yaratish, choyni ichib, shammasini chaynab, oyoqni uzatib yotish, toqqa chiqmasdan do'lonaga, jon kuydirmasdan jononaga ega bo'lish maqsadida berilganligini anglatmaydimi? Bular-ning barchasi bozor iqtisodiyotining talablariga zid emasmi? Vujudga kelishi mumkin bo'lgan bunday vaziyatni o'zbekona qanday baholash mumkin? Bu o'ziga xos tarzda "Tuzini eb, tuzliqqa tupurish" emasmi?

- imtiyozga ega bo'lmagan kompaniyalar har qanday yo'l bilan bo'lsa-da, uni qo'lga kiritishga harakat qilsalar, bu qip-qizil g'irromlik-ku!? G'irromlik esa, o'z navbatida, halol raqobatning kushandasiga aylanmaydimi? Buning oqibatida ayshni nodon surib, kulfatni dono tortmaydimi? Uning shunday bo'lmasligiga kim kafolat beradi?

- har qanday davlat yoki jamiyat o'z oldidagi muammolarni muvaffaqiyatli hal etishda, jumladan, texnik taraqqiyotning jadallashuviga va korrupsiyaning oldini olishga ham tayanadi, shundaymi? Davlatning qo'lidagi muhim moliyaviy dastaklardan biri bo'lgan soliq imtiyozlari texnik taraqqiyot jarayonini sekinlashtirsa va korrupsiyaga imkon yaratsa, u holda bunday dastakdan foydalanish masalasiga nisbatan davlatning munosabati (pozitsiyasi) qanday bo'lishi kerak? Munosabat (pozitsiya) "Soliq imtiyozlari texnik taraqqiyot jarayonini sekinlashtirsa, sekinlashtiraversin va korrupsiyaga imkon yaratsa,

yarataversin hamda bularga bog‘liq bo‘lmagan holda soliq imtiyozlari berilaversin” tarzida bo‘lishi kerakmi yoki...?

- bugun berilgan soliq imtiyozlarini ertaga bekor qilishning iloji yo‘q, to‘g‘rimi? Buning ustiga, bugun soliq imtiyozini berib, uni ertaga bekor qiladigan bo‘lsak, uni bugun berib nima qildik? Undan ko‘ra, bir vaqtlar berilgan soliq imtiyozlarini amalda bekor qilishning juda murak-kabligini hisobga olib, bu masalada “etti o‘lchab, bir kesish” maqsadga muvofiq emasmikan? Va h.k.

Endi masalaning quyidagi tomoniga e‘tibor bering: keltirilgan savollar oddiy savollar emas. Bu savollar kishi yuragini orqaga tortirib yuborishi, o‘zini esa “nokdaun” va hatto “nokaut” holatiga tushirib qo‘yishi ham hech gap emas.

Yuqoridagi mulohazalarimizdan ko‘rinib turibdiki, soliq imtiyozlarining talaygina salbiy jihatlari mavjud bo‘lib, ular kun tartibiga bir qancha hayotiy savollarni qo‘yadiki, ularning javoblarini hisobga olmasdan turib qabul qilingan qarorlar Siz bilan bizni ko‘zlangan maqsad sari ildam etaklamaydi. Daryoga g‘arq bo‘layotgan odamning o‘zini qutqarish maqsadida xasga ilinish sari qilayotgan harakati besamar bo‘lganidek, soliq imtiyozlarining faqat ijobiy tomonlariga qarab, ularning salbiy jihatlari inobatga olmaslik yoki ularni nazar-pisand qilmasdan esdan chiqarish oqibati puxta o‘ylanmagan moliyaviy qarorning qabul qilinishiga olib keladi. Holbuki, bizningcha, bu masalada etti o‘lchab, bir kesishning o‘zi kamlik qiladi. Bu erda etti o‘lchab emas, balki etmish o‘lchab bir kesish kerak. O‘shanda soliq imtiyozlari har qanday muammolarni hal etishda “sehrli tayoqcha”ga aylanmaydi.

Soliqlarni to‘lash – qullik emas, hurlik belgisi.

«Shunga erishmog‘imiz kerakki, har bir soliq to‘lovchi, u xoh jismoniy, xoh yuridik shaxs bo‘lsin, soliq to‘lashdan bo‘yin tovlamasdan, daromadlarini yashirishga urinmasdan, aksincha, o‘z ishlab chiqarishini rivojlantirish va daromadini oshirishga intilsin»⁴⁰.

Sirtidan qaralganda, oddiygina gaplardan iborat bo‘lgan fikr. Lekin uni o‘qish yoki unga e‘tibor berish jarayonida salgina diqqat qilinsa, uning tagida ko‘pchilikning e‘tiboridan hamon chetda qolib kelinayotgan, hamon nazar-pisand qilinmayotgan oddiy hayotiy haqiqat yotganligini aniqlashimiz mumkin.

Gap bu erda, oddiygina tarzda, har bir soliq to‘lovchining ishlab chiqarishni rivojlantirishga yoki daro-madini oshirishga intilishi kerakligi to‘g‘risida ketayotgani yo‘q. O‘zini «Tadbirkorman!»,- deguvchilarning har biri o‘z ishlab chiqarishini rivojlantirishga yoki daromadini oshirishga intilishi, tabiiy. Buni hammamiz bilamiz.

⁴⁰ Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir // Xalq so‘zi, 2005 yil 29 yanvar.

E'tibor bering, bu erda gap har bir soliq to'lovchining soliq to'lashdan bo'yin tovlamasdan, daromadlarini yashirishga urinmasdan o'z ishlab chiqarishini rivojlan-tirishi va daromadini oshirishga intilishi zarurligi xususida ketayapti.

Demak, yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarishni rivojlantirish va daromadlarni oshirishga intilishning ikki yo'li bor. Birinchisi, soliqlarni to'lashdan bo'yin tovlab va olingan daromadlarning bir qismini yashirish orqali bo'lsa, ikkinchisi, aksincha, soliqlarni to'lashdan bo'yin tovlamasdan, daromadlarni yashirishga urinmasdan ishlab chiqarishni rivojlantirish va daromadlarni oshirishga intilishdir.

Bu erda soliqlarni to'lashdan bo'yin tovlab va olingan daromadlarning bir qismini yashirish orqali ishlab chiqarishni rivojlantirish va daromadlarni oshirishga intilish yo'li biz uchun maqbul bo'lmagan yo'l ekanligi ta'kidlanayapti. Bu yo'lning O'zbekiston xalqi va davlatining manfaatlariga zid ekanligi, ko'pning haqqiga xiyonat qilish va boshi berk ko'chaga olib kirish yo'li ekanligi baralla aytilayapti. Nima uchun? Chunki bu yo'l Siz bilan bizni, hammamizni, o'zbek xalqini va o'zbekistonliklarni iqtisodiy taraqqiyotning yuqori bosqichiga olib chiqaolmaydi, biz uchun zarur bo'lgan mustahkam barqarorlikni (iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy va h.k.) va tinchlikni ta'minlamaydi, taraqqiy etgan davlatlar qatoriga qo'shilishimizga, shak-shubhasiz, to'g'anoq bo'lib turaveradi, orzu-havaslarimizni ro'yobga chiqarmaydi.

Shuning uchun ham ayrim o'zidan besh qadam narini ko'raolmayotgan «tadbirkor»larimiz «Soliqdan qochmasak, daromadlarimizni yashirmasak, ishlab chiqarishimizni rivojlantirishning va daromadlarimizni ko'paytirishning sira iloji yo'q», - deb o'ziga o'xshagan «tadbirkor»larning ko'ngliga moydek yoqib tushayotgan gaplarni tarqatayotgan bir paytda masala bugungi kunda aynan shu tarzda qo'yilayapti. Buning boisi ham shundan iborat. Shuning uchun ham mamlakat rahbari ana shu xususda bong urayapti va uni biz butun vujudimiz quloqqa aylanib eshitishimiz va undan tegishli to'g'ri xulosani chiqarishimiz kerak.

O'zining jismoniy yoki yuridik shaxs ekanligidan qat'iy nazar barcha soliq to'lovchilar soliq to'lashdan bo'yin tovlamasdan, daromadlarini yashirishga urinmasdan, aksincha, o'z ishlab chiqarishini rivojlantirish va daro-madini oshirishga intilishi zarur ekan bugungi kunda ularda ana shunday hissiyotni, ana shunday ongni shakllantirish, bizning nazarimizda, alohida ahamiyat kasb etadi. Soliq to'lovchilarda ana shunday hissiyot, ana shunday ong va, boringki, ana shunday kayfiyatni shakllantirmas ekanmiz oldimizga qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli hal etaolmaymiz. Nazoratni kuchaytirish, tekshir-tekshirlar orqali ham ko'zlangan maqsadlarga o'z vaqtida etib borishimiz amri-mahol. Chunki nazorat qilish va tekshi-ruvlar o'tkazish ma'lum bir darajaga etgunga qadar

o‘zining ijobiy samarasini berib turishi mumkin. O‘sha darajadan o‘tgandan so‘ng ular teskari (salbiy) samara beradi. Bu ham to‘g‘riligini isbot talab etmaydigan hayot qonuni. Uni hisobga olmaslikning ham iloji yo‘q.

Soliq to‘lovchilarda soliqlarni o‘z vaqtida va belgi-langani summalarda to‘lab turishga nisbatan ongli munosabat, hissiyot va kayfiyat shakllanar ekan, ishonchingiz komil bo‘lsin, nazoratni kuchaytirishga, tekshir-tekshirlarning sonini ko‘paytirishga va tadbirkorlarning faoliyatiga aralashuvga ham hojat qolmaydi. Chunki soliq to‘lovchi tadbirkor belgilangan soliq summalarini o‘z vaqtida to‘lab tursa, olgan daromadini yashirmasa, xalqi, davlati va jamiyati oldidagi majburiyatini o‘z vaqtida to‘liq bajarib tursa, uning faoliyatini nazorat qilishdan maqsad nima? Uning faoliyati nima uchun bo‘lar-bo‘lmasga tekshir-tekshir qilinishi kerak? Buning mantig‘i yo‘q, to‘g‘rimi?

Bir vaqtning o‘zida hozirgi kunda «tadbirkor»larning orasida «Men solig‘ini o‘z vaqtida va belgilangan summalarda to‘lamayapman. Butun hiylanayranglarimni, «mahorat»imni va «yo‘li»ni ishga solib, olgan daromadlarimning bir qismini yashirib qolayapman. Buni davlat ham bilib turibdi. Shuning uchun nazorat qilish kuchayayapti. Tekshir-tekshirlarning adog‘i ko‘rinmayapti», - deydi mard yo‘q. Yoki «Soliq to‘lovchi, tadbirkor yoki shu Vatanning farzandi sifatida men belgilangan solig‘ini to‘lamasdan uning manfaatlariga xiyonat qilayotgan, Vatanim va xalqim oldidagi o‘z majburiyatimni ixtiyoriy ravishda bajar-mayotgan bo‘lsam, davlat qo‘lini qovushtirib, indamasdan o‘tirishi kerakmi? Bunday sharoitda davlat tomonidan ularga yo‘l qo‘ymaslik uchun, albatta, nazorat kuchaytiriladi, tekshir-tekshirlarning soni ko‘payadi-da», - deyayotgan vatanparvar ham topilmayapti.

Ana shunday sharoitda, yuqorida ta’kidlanganidek, barcha soliq to‘lovchilarda soliq to‘lashdan bo‘yin tovla-masdan, daromadlarini yashirishga urinmasdan o‘z ishlab chiqarishini rivojlantirish va daromadini oshirishga intilish hissiyotini, ana shunday ongni shakllantirish o‘ta dolzarb ahamiyat kasb etishi⁴¹, shubhasiz.

Xo‘sh, soliq to‘lovchilarda bunday ongli munosabat, hissiyot va kayfiyatni qanday qilib shakllantirish mumkin? Unga erishishning yo‘li qanday? Buning uchun nima qilishimiz kerak? Agar siz bilan biz orzu qilayotgan ayrim mamlakat-

⁴¹ Bunday ongni shakllantirishda, shubhasiz, mamlakat soliq tizimida faoliyat ko‘rsatayotgan xodimlarning egallagan pozitsiyasi printsiplial ahamiyat kasb etadi. Shu munosabat bilan, bizning fikrimizcha, o‘tgan asrning 80-yillarida soliq boshqarmasi xodimining quyidagi aytgan so‘zlari muhim ahamiyatga ega: “Dunyoda soliqdan bo‘yin tovlashdan kattaroq jinoyat bo‘lmasa kerak deb hisoblayman. Men hatto xotinimning ham xiyonatini kechirishim mumkin, ammo soliq to‘lashdan o‘z daromadini yashirganlarni hech qachon!”. (“Bank axborotnomasi” gazetasi, 2002 yilning 7-13 noyabr soni). Soliq tizimida faoliyat ko‘rsatgan bu xodimning fikrlarini Siz qanday izohlaysiz? Xulosa chiqarishga shoshilmang! Bu erdagi asosiy g‘oya nimadan iborat? U bizning sharoitimizda qanday yangi ko‘rinish va mazmun olishi kerak? (Bu fikrdan qo‘llanmamizning tegishli, keyingi qismida yana bir marta foydalanamiz).

larning fuqarolari (tadbirkorlari)da ana shu narsalar shakllangan bo'lsa, ular bunga qanday qilib erishdi ekan? Nega ular «Soliqlarni o'z vaqtida va belgilangan summa-larda to'lash kerak!», - deb qat'iy ishonib, unga amal qiladilar- u⁴², bizda vaziyat boshqacha?

Oldindan aytib qo'yaqolaylik, bu savollarning javobini izlab yangidan velosiped ixtiro qilish yoki Amerikani kashf qilishga sira hojat yo'q. «Retsept» izlash ham kerak emas. «Soliqlarni to'lash kerak!», - deb qat'iy ishonuvchilar (soliq to'lovchilar) o'zlarining bu harakatlarini birgina «Biz nima uchun to'layotganimizni yaxshi bilamiz!», - degan jumla bilan izohlashadi.

Demak, ko'rinib turibdiki, hech qanday muammolarsiz soliqlarning byudjetga o'z vaqtida va belgilangan summa-larda tushib turishini ta'minlashimiz kerak ekan, buning uchun, eng avvalo, o'zimizning soliq to'lovchilarimizda ham «Biz nima uchun to'layotganimizni yaxshi bilamiz!», - degan ongli munosabatni, hissiyotni va kayfiyatni shakllanti-rishimiz zarur.

O'z navbatida, buning uchun nima qilishimiz kerak? Axir, yuqoridagi so'zlarni qayta-qayta takrorlaganimiz bilan soliq to'lovchilarda biz istagan ongli munosabat, hissiyot va kayfiyat o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi-ku!

Buning uchun, haqiqatdan ham, soliq to'lovchilardan undirilgan soliqlarning «qayoqqa ketganligi»ni, ularning nima maqsadlar uchun sarflanganligini, o'sha sarfla-nishning aynan maqsadga muvofiqligini va ularning qanday samara (iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy va h.k) berganligini solig'ini to'lab qo'ygan soliq to'lovchilarimizga ishonarli qilib tushuntirib berishimiz kerak.

Xo'sh, endi ayting: tushuntirib berayapmizmi? Bu ishning uddasidan chiqaolayapmizmi? Bu ishlarni kim qilishi kerak? Bu kimlarning vazifasiga kiradi? Bunga faqat soliqchilar mas'ulmi, yoki ...?

Shu vazifani «Men bajarayapman!», - deyayotgan ayrim «shovvoz»larning tayyorgarlik darajasi qanday? U o'zining aytayotgan gaplariga o'zi ishonayaptimi? O'zi tomonidan aytilayotgan fikrlarga o'zi ishonmasa, shubha bilan qarayotgan bo'lsa, o'zgalarni qanday qilib ishontirsin? Ayrimlarimiz soliqlarning qayoqqa ketayotganligini tushuntirib berishni o'zimizning «tirikchilik manbai»miz deb qaramayapmizmi?

Soliq to'lovchilarimizda «Biz nima uchun to'layotgani-mizni yaxshi bilamiz!», - degan ongli munosabatni, hissiyot va kayfiyatni shakllantirish uchun etarli va ishonarli bo'lgan informatsion materiallarga egamizmi? Ulardan qanday foydalanish kerak?

⁴² Biroq, bu mamlakatlarda ham soliqlarni o'z vaqtida va belgilangan summalarda to'lash kerakligiga rioya etish darajasini 100% deb bo'lmaydi. Soliqlarning undiriluvchanligi eng yuqori bo'lgan mamlakat Shvetsiyada uning darajasi 98,5%ga teng. Shunday bo'lishiga qaramasdan, bu mamlakatdagi ko'rsatkichning darajasi va boshqa taraqqiy etgan mamlakatlardagi shunga yaqin bo'lgan ko'rsatkichlar bizning yuqoridagidek xulosa chiqarishimizga asos bo'laoladi.

Umuman olganda, to‘langan soliq summalarining qayoqqa ketayotganligi to‘g‘risida har bir soliq to‘lovchida ishonarli va to‘g‘ri tasavvurni shakllantirish uchun ishni nimadan boshlash va nimalarni qilishimiz kerak?

Bu ishni, bizning fikrimizcha, har kim o‘z oilasidan boshlashi lozim. O‘zimizning peshona terimiz bilan topilgan boyligimiz haddan ziyod ortib ketgan bo‘lishiga qaramasdan agar oilamizga davlatning qandaydir shaklda (ularning qandayligi bu erda printsipial ahamiyatga ega emas) zig‘irchalik nafi tegayotgan bo‘lsa ham ularning barchasi soliq to‘lovchilar tomonidan to‘langan soliqlar hisobidan moliyalashtirilayotganligini aziz farzandlarimizning qulo-g‘iga quyishimiz shart. Bu ishni qilayapmizmi?...

Farzandlarimiz byudjet hisobidan moliyalashtirila-yotgan maktabgacha tarbiya muassasalarida tarbiyalana-yotganda «bog‘cha-opalar» «Mana shu bino, undagi inventarlar, turli-tuman o‘yinchoqlar, ovqatlar va hokazolar soliqlar hisobidan bizning ixtiyorimizga berilgan. Ularni qadriga etishimiz kerak. Katta bo‘lganimizda hammamiz soliqlarni o‘z vaqtida to‘lab qo‘yishimiz shart, to‘g‘rimi, bolajonlar?», - deyishsa, ular ham mavjud muammoning echilishiga o‘zlarining munosib hissalarini qo‘shardilar-ku! Qo‘shayap-mizmi? ...

Maktab, akademik litsey, kollej va oliy o‘quv yurtlarining faoliyati, asosan, nima hisobidan moliya-lashtirilayapti? Ularda ta‘lim-tarbiya olayotganlarga ana shularning hammasi, asosan, soliqlar hisobidan ta‘minlanayotganligi, bu soliqlarni soliq to‘lovchilar bo‘lgan ularning ota-onalari to‘layotganligi tushuntirilsa, balki shu muassasalar mulkiga bo‘lgan munosabat o‘z uyimizdagi mol-mulkka bo‘lgan munosabat singari o‘zgararmidi? Maorif sohasidagi muassalarning kelgusi-dagi ahvoli bugun shu muassasalarda tahsil olayotganlarning tartibli soliq to‘lovchi bo‘lib etishishlariga ko‘p jihatdan bog‘liq ekanligi uqtirilsa va shunga erishilsa, ayni muddao bo‘lur edi-ku! Uqtirayapmizmi? Yoki...

Sog‘liqni saqlash muassasalarida ajal bilan urishib yotgan yoki bir umrga nogiron bo‘lish xavfi bo‘lgan va umuman, barcha bemorlarga ular davolanib «otdek» bo‘lib chiqqanlaridan so‘ng tibbiyot xodimlari baralla ovozda «Bugungi kunda hayotga qaytganingning yoki toychoqdek gijinglab yurganingning asosiy sabablaridan biri soliq to‘lovchilarimizning soliqlarni o‘z vaqtida to‘laganlaridir. Maskanimiz soliq to‘lovchilar to‘lagan soliqlar hisobidan tegishli dori-darmonlar va asbob-uskunalarni o‘z vaqtida olmaganida edi, o‘zingni allaqachon arshi-a‘loda ko‘rar eding», - deb aytaolsalar va aytsalar, soliqlarni to‘lashdan bo‘yin tovlash keskin kamayarmidi!? Bu ishni qilayapmizmi? Afsus...

Madaniyat va sport, ommaviy axborot vositalari nima hisobidan moliyalashtirilayapti? Fan rivoji va funda-mental tadqiqotlar uchun mablag‘ qaerdan olinayapti? Ijtimoiy ta‘minot bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar nima hisobidan echilayapti? Mamlakatimiz aholisining aksariyat qismi uchun ijtimoiy

ahamiyat kasb etgan xizmatlar narxidagi farq nima hisobidan qoplanayapti? Ko'p bolali oilalarga va kam ta'minlangan oilalarga nafaqalar nima hisobidan to'lanayapti? Iqtisodiyotga xarajatlar va markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish nima hisobidan amalga oshirilayapti?

Bu savollarning javobi bitta: SOLIQLAR.

Yurtimizda tinchlik-osoyishtalik hukm surayapti. Oilalarda – xotirjamlik. Tinchgina uxlayapmiz. Farzand-larimiz chopqillab yurishibdi. Ular o'g'irlanib, ota-onalar qon qaqshatilmayapti. «Buyurtmali o'lim» nima ekanligini issiq tanamizga sinab ko'rganimiz yo'q. Uddaburon tadbirkorlarimiz o'z ostonalarida otib ketilmayapti. «Reketchi»lar har daqiqada yo'limizni to'sib turgani yo'q. Mol-mulkimiz talon-taroj etilmayapti. Sarhadlarimiz dahlsiz. Har qanday nokas tumshug'ini tiqib kirib kelib bilgan noma'qulchiligini qilayotgani yo'q. Tinchligimizni buzish, yurtimizdagi osoyishtalikka rahna solish niyatida bo'lganlar o'z vaqtida ta'zirini olayapti.

Ana shunday «Tinchlik!», - degan ulug' ne'matga erishish o'z-o'zidan bo'lmayotgandir? Unga erishish uchun ter to'kishning o'zi etishmaydi. Mablag' ham sarflash kerak. Mablag' qaerdan olinayapti? Solig'ini o'z vaqtida to'lab turgan soliq to'lovchilarning soliqlaridan. Ishoning: buning boshqa manbai yo'q. Uning yakkayu-yagona manbai – soliqlar.

Soliqlarni o'z vaqtida to'lab turishning bunday xosiyati bor ekanligini ommaga kim tushuntirib beradi? «Siz to'layotgan soliqlar sizning tinchligingizni ta'minlashga ham xizmat qilayapti!», - deb kim jar solishi kerak? Bularsiz soliq to'lovchilarda soliqlarni o'z vaqtida to'lab turishning zarurligi to'g'risidagi ongli munosabatni, hissiyotni va kayfiyatni qanday qilib shakllantiramiz? Bu sohada qanday ishlar qilinayapti? Qilinayaptimi o'zi?...

...Dunyoning turli burchaklarida erkin qushdek uchib yurgan beli baquvvat davlatlarning fuqarolarini ko'rib havasimiz keladi. Beli baquvvat davlatlarning fuqarolari bo'lganligi uchun ham ular o'zlarini erkin qushdek his qilishadi. Chunki ular beli baquvvat davlatning panohida, himoyasida. O'sha davlatlarning belini baquvvat qilgan narsa nima ekan? Soliqlar! Solig'ini to'lab davlatining belini baquvvat qilgan fuqarosini davlat ozod qushdek yurishini, hurligini ta'minlamasdan nima qilsin? O'z fuqarolarining hech kimdan kam bo'lmasligini ta'minlash niyatida bo'lgan O'zbekiston deb atalmish davlatning ham beli baquvvat va qo'li uzun bo'lishini hammamiz istaymiz-ku! Istasak, harakatimiz istagimizga mos bo'lsin-da!

Zero, soliqlarni o'z vaqtida to'lash qullik emas, ozodlik belgisidir. Bu ham hayotda allaqachon o'z tasdig'ini topgan aksioma. Unga shubha bilan qaramasdan, qat'iy ishonish, o'rni kelganda sajda qilgandek ish tutish soliq siyosati muvaffaqiyatining tasavvur etib bo'lmaydigan garovidir.

Maxsus ilmiy munozara: “stimul”mi yoki “rag‘bat”?

Byudjet-soliq siyosati va uning tarkibiy qismi sifatida soliq siyosati ta’sirchanligini ta’minlash va uni oshirishda stimul(lar)ning azal-azaldan hech qanday narsa bilan almashtirilishi mumkin bo‘lmagan alohida o‘rni bor. “Stimul(lar)siz ham soliq siyosati ta’sirchanligini ta’minlash va uning darajasini oshirish mumkin!”, deguvchilar, adashurlar. Obrazli qilib aytganda, u(lar)siz bu siyosat ta’sirchanligi “g‘arib”ga aylanadi, “kambag‘al-qashshoq”lashadi, uning “bag‘ri butun” bo‘la olmaydi. Ayrim hollarda, tom ma’noda stimul(lar)siz yurgizilayotgan soliq siyosati iqtisodiyot sub’ektlariga “chivin chaqqanchalik” ta’sir qilmasligi mumkin. Aksincha, boshqa hollarda esa, soliq siyosatining har tomonlama muvaffaqiyatli “parvozi”, ko‘p jihatdan, stimul(lar)ga borib taqaladi. Buning aynan shundayligini to‘la-to‘kis e’tirof etmaslik, bilmaslik, tushunmaslik, qabul qilmaslik, e’tiborga olmaslik, hech bo‘lmaganda – yaxshilik alomati emas.

Ammo, afsuski, amaliyotda, ilmiy doiralarda va hatto, o‘zaro munosabatlarimizda ham “stimul(lar)” o‘z o‘rnini “rag‘bat(lar)”ga osongina bo‘shatib bermoqda. “Negadir”, bu so‘z o‘zbek tiliga Davlat tili maqomi berilishi munosabati bilan, ayniqsa, “kamnamo” bo‘lib qoldi. Ayrim hollarda, bu so‘zga o‘gay ko‘z bilan qarayapmiz. Uni “shtik”da qarshi olib, sun’iy ravishda, ishlatmaslikka harakat qilayapmiz: maqolalarimizda bu so‘zni ishlatishdan qochayapmiz; monogra-fiyalarimizda bu so‘zdan foydalanishga o‘rin bermayapmiz; ma’ruzalarimizda bu so‘zni ishlatishni o‘zimizga ep ko‘rmayapmiz. Ishlatayotganlarga esa “Ona tilimizda unga teng kuchli bo‘lgan “rag‘bat” degan so‘z turganda “stimul”ni ishlatishga ne hojat?,- qabilida e’tiroz ham bildirayapmiz. Go‘yo bu bilan Ona tilimizning “sofligi”ni ta’minlashga o‘zimizning “munosib” hissamizni qo‘shayapmiz va h.k.

Holbuki, “stimul” Ona tilimizda aynan shu tarz (shakl va mazmun)da ishlatilishi mumkin bo‘lgan so‘z hisoblanadi. Buning shunday ekanligi tegishli mutaxassislar tomonidan allaqachon e’tirof etilgan. Shu sababli “stimul” so‘zi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da Ona tilimizda ishlatilishi mumkin bo‘lgan 80 000 dan ortiq so‘zlardan biri sifatida o‘z o‘rnini egallagan. Bu so‘zdan, eng avvalo, iqtisodiyot ilmi va amaliyoti sohasida faoliyat ko‘rsatayotganlar foydalanish-lari lozim bo‘lgan bir paytda, bu vazifani yozuvchilarimiz, shoirlarimiz, muxbirlarimiz, adabiyotshunos va tilchi olimlarimiz bajarishmoqda.

Ushbu paragraf doirasida bizning bu xususda “kuyib-pishish”imizning boisi nimada? Buning sababi shundaki, agar biz soliq siyosatini takomillashtirishning zamonaviy dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida uning ta’sirchan-ligini oshirish ekanligini e’tirof etsak (bundan o‘zgacha tarzda ish tutishimizning esa sira iloji yo‘q), u holda, eng avvalo, bu maqsadga erishish yo‘lida qo‘llashimiz mumkin bo‘lgan vosita (dastak)larga aniqlik kiritib olishimiz kerak. “Stimul” va

“rag‘bat”ning “bir narsa” emasligini aniqlash uchun, birinchi navbatda, bu so‘zlarning lug‘aviy ma’nosiga e’tibor berish lozim.

Shu munosabat bilan, dastlab, hozirgi paytda “stimul”ning o‘rniga “gumbirlatib” ishlatilayotgan “rag‘bat” so‘zining ma’no-mazmuniga e’tibor beraylik. “Rag‘bat” arabcha so‘z bo‘lib, eng umumiy ko‘rinishda, xohish, yaxshi niyat, istak ma’nolarini anglatadi. U 1) biror ishga bo‘lgan xohish, istak, mayl, ra’y; 2) qiziqtiruvchi, qo‘zg‘atuvchi omil, sabab; manfaat keltiruvchi (beruvchi) narsa; 3) inson his-tuyg‘ulari, ruhiy holatlarini rivojlantiruvchi, uni faollikka undovchi ruhiy (psixologik) ta’sir ma’no-mazmunida ishlatilishi mumkin (Qarang: O‘zbek tilining izohli lug‘ati. J. III. – B. 361-362).

“Stimul” esa lotincha “stimulus” so‘zidan olingan bo‘lib, so‘zma-so‘z, eng avvalo, “hayvonlarni haydash uchun belgilangan uchli tayoq”ni bildiradi. Shuningdek, unga “biror ishga qiziqish tug‘diradigan, rag‘batlantiradigan, **undaydigan** (kursiv – bizniki) narsa, omil” sifatida ham qaraladi. (Qarang: O‘sha manba. J. III. – B. 571).

Endi, boshqa mavhum va “10-darajali” narsalarni e’tiborga olmasdan, fantaziyaga berilmasdan, folbinlik qilmasdan, har kim o‘z qarichi bilan o‘lchamasdan (axir ilmning o‘lchanadigan o‘z qarichlari bor!) yuqoridagi har ikki bandeda keltirilgan dalillarga e’tibor beraylikchi, nahotki ular “stimul” bilan “rag‘bat” o‘rtasida “he” yo‘q, “be” yo‘q “tenglik” belgisini qo‘yishga asos bo‘lsa?!

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, “stimul” so‘zi lug‘aviy jihatdan, aslida, “uchli tayoq” ma’nosida ishlatilishi va shuni anglatishi lozim. Uchli tayoqning esa “qiziqish tug‘diradigan” va “rag‘batlantiradigan” jihatlari-dan ko‘ra boshqa jihatlari ham bor. Xususan, eng avvalo, uning “boshni silash”ga mo‘ljallanmaganligini hammamiz aniq bilamiz. Zero, “uchli tayoq” – oddiy tayoq emas. Aynan uchli tayoq bo‘lganligi uchun ham uning “qiziqish tug‘diradigan” va “rag‘batlantiradigan” jihatlardan ko‘ra “undaydigan” yoki “majbur qiladigan” jihatlari ancha ustunroqdir. Harqalay “uchli tayoq”ning “qiziqtirishi” yoki “rag‘batlantirishi”dan ko‘ra uning ko‘proq “majbur qilish” salohiyatiga ega ekanligiga aminmiz.

To‘g‘ri, ehtimoli kamroq bo‘lsa-da, hayvonlarni qiziqti-rish va rag‘batlantirish yo‘li bilan ham haydash mumkin. Lekin shu tarzda ish tutilganda ko‘zlangan maqsadga nisbatan kechroq etib bormasligimizga kim kafolat beradi? Bunday sharoitda ularning, ma’lum darajada, “o‘yinqaroq” bo‘lish-lari – tabiiy. “Yuki engil kelsa – eshak egasini tepadi” yoki “Yuki engil bo‘lsa – tuya(ning) baqiroq (yotog‘i) keladi”,- degan maqollar dono xalqimizda bekordan-bekorga aytilmagan. Ular isbot talab qilmaydi. Bu maqollar bugungi kunning o‘ziga xos aksiomasidir. Shuning uchun ham hayvonlarni haydashning boshqa yo‘li bor. Bu majburlash yo‘lidir. Lekin ajablanarlisi shundaki, bu yo‘l ularni haydashning

ikkinchi darajali yo‘li emas, balki asosiy yo‘li hisoblanadi. Albatta, biz bu o‘rinda bo‘lar-bo‘lmasga majburlash yoki doimiy ravishda majburlashni nazarda tutayotganimiz yo‘q. Aksincha, bu joyda o‘rni kelgandagi, maqsadga muvofiq bo‘lgandagi yoki me‘yordagi majburlashni ko‘zda tutayotirmiz, xolos. Ko‘zlangan maqsadga tezroq erishishning (hammamiz shuni istaymiz-ku, axir!) ta’sirchan va samarali yo‘llaridan biri shu yo‘l emasmikan? Balki ko‘zlangan maqsadga erishgunga qadar “uchli tayoq”ning “undaydigan” yoki “majbur qiladigan” jihatlaridan foydalanib, undan so‘ng esa uning “qiziqish tug‘diradigan” va “rag‘batlantiradigan” tomonlaridan foydalanish kerakdir?!

Mamlakatimizda “uchli tayoq” bilan hamma hayvonlar emas, balki, asosan, eshak haydaladi. U “uchli tayoq” bilan emas, balki faqat oddiy tayoq bilan haydalganda ham (esa) ko‘zlangan maqsadga o‘z vaqtida yoki tezroq etib borish – amri-mahol. Buning uchun aynan uchli tayoqdan foydalanish kerak va u Ona tilimizda “xalacho‘p” deb ataladi. “Xalacho‘p”ga “eshak, tuya kabi hayvonlarni niqtab, tezroq yurgizish uchun ishlatiladigan uchli tayoqcha; xala”, deb ta’rif berilgan “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da (4-jild, 379-bet).

Eshakni minganingizda qo‘lingizdagi tayoqning bor-yo‘qligi yoki tayoq uchining o‘tkir-o‘tkirmasligiga eshak “reaktsiya”sining qanday ekanligiga hech e’tibor bergan-misiz!? Qo‘lingizda tayoq bo‘lmasa – eshakning yurishi o‘zgacha. U o‘z ixtiyoricha yuradi. Ayrim hollarda, oyog‘ingiz bilan uning qorniga qanchalik niqtamang, yurish u yoqda tursin, ahyon-ahyonda, yurish davomida o‘tlashni ham o‘ziga ep ko‘radi. Tayog‘ingiz bo‘lsa – u boshqacha yuradi. Tayog‘ingizning uchi o‘tkir bo‘lganda esa, u yanada boshqacharoq, tezroq yuradi. Bordi-yu, tayoqning uchiga Siz maxsus ravishda mix qoqib olgan-ligingizni sezsa (sezadi, albatta), uning fikri-xayoli faqat Sizni tezroq manzilingizga eltib qo‘yishda bo‘ladi.

“Stimul” so‘zining negizida yashirinib yotgan uning iqtisodiy jihatlariga e’tibor berayotib, bunday “antiqa” misolni keltirganimizdan, aslo, xafa bo‘lmang. Bu o‘rinda mualliflar “ayrimlar”ni nazarda tutayapti yoki nimagadir sha’ma qilayapti, deb xavotirga ham tushmang. Keltirilgan misol nafsoniyatingizga yoki shaxsiyatingizga tegmasin. Undan siyosiy xatoni ham qidirmang. Bu erda “kosa tagida nimkosa” – yo‘q. Yoki bu erda biz “Qizim senga aytayapman – kelinim sen eshit!” qabilida ish tutishdan ham juda yiroqmiz. Lekin ne qilaylikki, “stimul”ning ma’no-mazmunini “dehqoncha qilib” tushuntirib berishda bundan-da qulayroq, tabiiyroq va tushunarliroq bo‘lgan misolni topolmadik.

Eshak, haqiqatdan ham, XXI asrga allaqachon qadam qo‘ygan bo‘lishimizga qaramasdan, qishloq joylarida va ayniqsa, tog‘li hududlardagi qishloq joylarida asosiy foydali ishchi hayvon sifatida hamon qolmoqda. Uning qilgan mehnati e’tirof etilib, “go’shti harom bo‘lsa ham mehnati (xizmati) halol” deb baho berilgan bo‘lishiga qaramasdan, bir vaqtning o‘zida, terisining qalinligi ham qayd

etilmoqda. Terining qalinligi esa, o‘z navbatida, unga nisbatan ta’sirchanlikni kamaytiradi. Shuning uchun ham eshak harakatini tezlashtirish uchun uchli tayoqdan – xalacho‘pdan – foydalanmaslikning iloji yo‘q. Shu bois keltirgan misolimizdan tegishli xulosani chiqarib, endi iqtisodiyot sub’ektlariga nisbatan o‘rni kelganda va maqsadga muvofiq bo‘lganda yoki me’yorda “stimul”ning “majburlovchi”, “tezlashtiruvchi”, “yo‘naltiruvchi”, “ildamlovchi”, “undovchi” va h.k. shu kabi jihatlariga e’tibor beraylikchi, vaziyat qanday bo‘larkin!?

Yana bir fikr: hatto uchqur otga mingan chavandozni ham qamchisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Kasbi-kori mol boqish bo‘lgan cho‘ponning tayoqsiz “kun ko‘rish”i – ancha murakkab. Usiz podani boshqarish – amri-mahol. Ertadan-kechgacha shoda-shoda peshona terini to‘kayotgan dehqonning dehqonligi ham, oxir-oqibatda, uning “ketmon”i bilan belgilanadi. Ayrim hollarda, ko‘zlangan maqsadga erishishda, ming-minglab qilingan pandu-nasihatdan ko‘z oldida yulduzchalar paydo qiladigan darajada quloqning tagiga yaxshilab tushirilgan bir shapaloq afzal. Manzilga tezroq etib borishni istaysizmi – mashinangizni ayamadan, o‘z holiga qo‘ymasdan majbur qilishingiz, “gaziga tepishingiz” lozim. Toqqa chiqmasangiz – do‘lonaga, jon chekmasangiz – jononaga ega bo‘laolmaysiz va h.k.

Eng oddiy tarzda aytilganda, “stimul” va “stimullash-tirish” so‘zlari ma’no-mazmun va mohiyat jihatidan “rag‘bat” va “rag‘batlantirish” so‘zlaridan ancha kattaroq, kengroqdir. “Rag‘bat” “stimul”ning, “rag‘batlantirish” esa “stimullash-tirish”ning bir qismi, xolos. Ayrim hollarda, sira ikkilanmasdan aytish mumkinki, “rag‘bat”ning “stimul”ga va “rag‘batlantirish”ning “stimullashtirish”ga “aylanishi” uchun “etti qovun pishig‘i bor”. Shuning uchun ham “stimul” to‘g‘risida gapira turib faqat “rag‘bat” nazarda tutilsa, yoki “stimul-lashtirish” deyilganda faqat “rag‘batlantirish” e’tiborga olinsa – bu, ma’lum ma’noda, noto‘g‘ri, asossiz va nari borganda, chala qarorning qabul qilinishiga olib keladi.

Bunday qarorlarning ijrosini ta’minlash esa, o‘z navbatida, ko‘zlangan natijalarni bermaydi. Ularning yuqorida qayd etilgan jihatlariga e’tibor bermasdan “stimul”ni faqat “rag‘bat”, “stimullashtirish”ni esa faqat “rag‘batlantirish” deb qabul qilganligimiz uchun ham balki bu borada qilayotgan sa’yi-harakatlarimiz, ma’lum darajada, besamar ketayotgandir?!

Soliq siyosati ta’sirchanligini ta’minlash va uni oshirishning ma’lum bir (katta) zahiralari shu erda emasmikan?! ...

6-Mavzu. Soliq yuklamasini optimallashtirish soliq siyosatining eng dolzarb masalasi

Reja

- 1. Soliq yuklamasi: aniqlanish tartibi, darajasi, kamaytirishning nimalarga bog‘liqligi, taqsimlanganligi**
- 2. Soliq yuklamasini kamaytirishning munozarali masalalari**

O‘zbekiston iqtisodiyotining raqobatbardoshligi, uning rivojlanish sur‘atlari, iqtisodiyotning hozirgi ahvoli, uning rivojlanishiga to‘sqinlik qilayotgan mavjud muammolar to‘g‘risida mulohaza yuritilayotganda va bu muammolarning echimi izlanayotgan paytda, ko‘pchiligimiz beixtiyor «Iqtisodiyotning gardaniga yuklangan soliq yuki og‘ir. Hamma balo ana shunda. Uning og‘irligini keskin kamaytirish kerak. Bunga erishsak, olam guliston! Qolgan hammasi o‘z-o‘zidan hal bo‘lib ketadi!» degan «tayyor retsept»ga ko‘nikib qolayapmiz. Soliq yukining og‘irligini keskin kamaytirishni nazarda tutgan holda «Soliq tizimini isloh qilmasdan turib iqtisodiyotimizning raqobat-bardoshligiga erishish mumkin emas!» deb «bong» urayapmiz. Bunday «bong»lar ayrimlarning qulog‘iga moydek yoqayapti. Yon atrofga bundoq astoydil qaramasdan iqtisodiyotimizni «davolash» maqsadida «diagnoz»larni qo‘yib tashlayapmiz.

Ishonchingiz komil bo‘lsin, bunday «diagnoz»lardan iqtisodiyotimiz «shifo» topayotgani yo‘q. Iqtisodiyotimizdagi soliq yukining darajasiga nisbatan «diagnoz»ni qo‘yishdan yoki «tayyor retsept»ni berishdan oldin bir-ikki «narsa»larni aniqlashtirib olish kerak. Eng avvalo, “Soliq yuki” deganda nima tushuniladi va u qanday o‘lchanadi?”, - degan savolning javobiga ega bo‘lmoq lozim.

Savolning bunday shakl va mazmunda qo‘yilganligidan hayratga tushsangiz, tushing-gu, lekin taajjublanmang. Buning – sababi bor. Chunki keyingi yillarda soliq yuki to‘g‘risida ko‘p gapirilayapti. U to‘g‘risida o‘z munosabatini bildir-maydiganlar safi tobora toraymoqda. Aksincha, unga nisbatan o‘z fikrini bildiruvchilar soni esa ortib borayotir. Albatta, buni tabiiy hol sifatida e’tirof etish mumkin. Chunki har birimiz – soliq to‘lovchimiz. Shu bois, jumladan, o‘zimizning gardanimizga yuklanayotgan soliq yukiga nisbatan befarq qarashga, ma’lum ma’noda, haqqimiz yo‘q. Shuning uchun munosabat bildirganimiz – ma’qul.

Ma’qullikka ma’qul-ku-ya, faqat masalaning bir “lekin”i bor-da!?! Bu o‘rindagi “lekin” shundan iboratki, soliq yukiga nisbatan munosabat bildirayotgan paytimizda, eng avvalo, uning o‘zi nima ekanligini anglashimiz kerak, nimaligidan boxabar bo‘lmog‘imiz lozim. Aks holda, hech bo‘lmaganda, o‘rni kelganda “er

chizib”, “izza bo‘lib”, “peshonani tirishtirib”, “aftni burishtirib”, xijolatsifat vaziyatlarning biriga tushib qolishimiz – turgan gap.

Endi, avvalo, “Soliq yuki. Nima u?”,- degan aniq va qisqa savolni o‘z-o‘zimizga beraylikda, javobni topish uchun tegishli manbalarga murojaat qilaylik.

Taajjublar bo‘lsinkim, ana shu aniq va qisqa birgina savolimizning turli manbalardagi javobi – turlicha, xilma-xil, rang-barang. Eng yumshoqroq qilib aytganda, bir joyda savolimizning javobi “soliqlarning daromadga nisbati” tarzida aks ettirilgan bo‘lsa, boshqa bir joylarda esa “soliqlarning foydaga”, “soliqlarning yalpi ichki mahsulotga”, “soliqlarning milliy daromadga”, “soliqlar-ning qo‘shilgan qiymatga”, “soliqlarning yangidan yaratilgan qiymatga”, “soliqlarning tannarxga” va h.k.larga nisbati tarzida ifodalangan.

Shuningdek, “Soliq yuki. Nima u?”,- degan savolning javoblaridan birida suratda “hisoblangan soliqlar” qayd etilgan bo‘lsa, boshqalarida “to‘langan soliqlar”, “hisoblangan va to‘langan soliqlar”, “soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar”, “soliqlar, to‘lovlar, yig‘imlar, ajratmalar”, “soliqlar va boshqa maqsadli fondlarga ajratmalar” va h.k.lar o‘z ifodasini topgan.

“Soliq yuki. Nima u?”,- degan savolning javobini izlab, topgan “yutug‘i”miz shu bo‘ldiki, javob mualliflarining aksariyati uni nisbatning ifodasi ekanligini e’tirof etishdan o‘zga choralari qolmagan. Ular kelgan yagona to‘xtam – ana shu. Lekin, ming afsuski, yagona to‘xtamga kelingan nisbatni aks ettiruvchi suratda ham, maxrajda ham – tayin yo‘q.

Shunday ekan, surati va maxrajining tayini bo‘lmagan nisbatdan iborat bo‘lgan “Soliq yuki. Nima u?”,- deya berilgan savolga bu tarzdagi “o‘zbekona” javoblarning kimga keragi bor?! Ular Siz bilan bizni, hech bo‘lmaganda, chalg‘itmaydimi? Noto‘g‘ri yo‘llarga boshlamaydimi? Asossiz xulosalarning chiqarilishiga va qarorlarning qabul qilini-shiga olib kelmaydimi?

Shu munosabat bilan aytib qo‘yaylik: “Soliq yuki. Nima u?”,- degan “birlik”da berilgan savolga yuqoridagi tarzda “ko‘plik”da berilgan “o‘zbekona” javoblarga – fanimiz, aslida, muhtoj emas. Ularni, aslo, fanimizning yutug‘i deb bo‘lmaydi. Aksincha, ular fanimiz fojeasidir. Chunki bunday “javoblar” fanimizning yuksalishiga emas, balki uning tanazzuliga xizmat qiladi.

Holbuki, “Soliq yuki. Nima u?”,- degan savol aniq va lo‘nda javobining topilganiga bir necha yil emas, balki bir necha asr bo‘lgan. Mana u javob: mamlakat yalpi ichki mahsuloti (YaIM) tarkibidagi soliqlar miqdori (hajmi)ning yalpi ichki mahsulot miqdori (hajmi) ga nisbati soliq yuki deyiladi⁴³. Afsuski, bu

⁴³ Unga boshqacha ham ta’rif berish mumkin: davlat xarajatlarining mamlakat yalpi ichki mahsulotiga nisbatiga soliq yuki deyiladi. Garchi bu keltirilgan ta’riflar bir-biridan shaklan biroz farq qilsa-da, ularning har ikkalasi mohiyatan bir narsani, ya’ni solik yukining mazmunini xarakterlaydi (belgilab beradi). Shunday bo‘lsa-da, bu ta’rifning kuchsiz yoki aniqlashtirishni talab etuvchi joyi qayerda ekanligini topishga urinib ko‘ring-chi?!

ta'rif jahon amaliyoti va fanida umume'tirof etilgan ta'rif bo'lishiga qaramasdan, u "izlanish"larimizda, asossiz va sabablarsiz, turlicha talqin qilinmoqda. Ularda soliq yukini pasaytirish (optimallashtirish) muammosi osongina, hech qanday mehnat talab etilmasdan, xizmat stoli atrofida, soliq yukini hisoblash tartibini biroz o'zgartirish orqali, matematik yo'l bilan "isbotlanib", "muvaffaqiyatli" hal etilmoqda. Bunday "kashfiyot" orqali qo'lga kiritilgan "yutuq"ning kimga kerakligi xususida sira o'ylab ko'rayotganimiz yo'q.

Soliq yukini hisoblash tartibini o'zgartirish orqali uning og'irligini kamaytirish yoki aksincha, ko'paytirish uchun katta aql talab etilmaydi. Buning uchun maxraj o'zgarmas bo'lganda – suratni o'zgartirishning o'zi kifoya. Yoki aksincha, surat o'zgarmas bo'lganda, maxrajning o'zgartirilishi – etarli va h.k.

"Soliq yukining nima ekanligini ifodalovchi yuqoridagi ta'rif makro darajadagi ta'rif hisoblanadi. U mikro darajadagi (tarmoq, ma'lum bir mintaq, iqtisodiy tuman yoki alohida olingan korxonalar va h.k.lar doirasidagi) soliq yukini ifoda eta olmaydi", - deguvchilar oramizda ko'plab uchraydi. Shu bois, ularga qarata quyidagilarni qayd etmoqchimiz: bu tarzda bildirilgan "e'tiroz", masalan, butun dunyoda qabul qilingan va "Uchburchakning yuzi asosi bilan balandligi ko'paytmasining yarmiga teng", degan qoidaning O'zbekistonga to'g'ri kelmasligiga qaratilgan "e'tiroz" bilan mohiyatan bir xil. Shuning uchun ikkinchi "e'tiroz"ni bildirishga hech kimning haddi sig'mayotgan bir paytda, ayrimlarning birinchi "e'tiroz"ni bildirishda alohida "jonbozlik" ko'rsatayotganlariga "hayron"miz.

Nahotki, mikro darajadagi soliq yuki xususida gap ketganda surat va majrajda, qanday atalishidan qat'iy-nazar, yuqorida keltirilgan makro darajadagi ta'rifning surati va majrajiga mazmunan va mohiyatan to'liq mos keluvchilar aks ettirilishini idrok etish shunchalik qiyin bo'lsa!?

Yana bir holat: "izlanish"larimizda soliq yukiga nisbatan "soliq yukini hisoblash", "soliq yukini aniqlash", "soliq yukini baholash" iboralari va shunga o'xshash yana bir qancha so'zlar birikmasi ishlatilmoqda. Ishlatilgani – yaxshi-ku-ya?! Lekin ular o'rtasiga, hech qanday izohlarsiz yoki sabablarsiz, "tenglik" belgisining qo'yilayotganligi "chatoq"-da!

Masalaga bunday yondoshish "tadqiqotchi"ni, sira o'ylab o'tirmasdan "jar" yoqasiga olib borib qo'yishi – mutlaqo aniq. Shu bois, gapni ko'paytirmasdan, qisqacha quyidagini qayd etmoqchimiz: soliq yukini hisoblash orqali uning og'irlik darajasi aniqlanadi; og'irlik darajasi aniqlangan soliq yukiga qarab unga baho beriladi.

Shuningdek, "umumiy soliq yuki", "haqiqiy soliq yuki", "real soliq yuki", "sof soliq yuki", "jamlangan soliq yuki", "egri (bilvosita) soliqlar bo'yicha soliq yuki", "to'g'ri (bevosita) soliqlar bo'yicha soliq yuki", "alohida olingan soliq

bo'yicha soliq yuki" va h.k. shunga o'xshash tarzda so'z birikmalarini ishlatishda ham ehtiyot bo'lmoq lozim. Chunki ularda ishlatilayotgan har bir so'zning o'ziga xos nozik, qaltis joylari mavjud. Ular Siz bilan biz nazarda tutayotgan "narsa" o'zida aks ettirmasligi mumkin.

Soliq yuki, ko'pchilik o'ylaganidek, to'g'ri ma'nodagi og'irlik o'lchovi emas. U, ma'lum darajada, ko'chma ma'nodagi og'irlik o'lchovidir. Uni to'g'ri ma'nodagi og'irlik o'lchovining birliklari bo'lgan tonna, tsentner, kilogramm yoki grammlarda ifodalab bo'lmaydi. Soliq yuki nisbatning ifodasi bo'lganligi uchun u koeffitsientda yoki foizda ifodalanishi mumkin. Amaliyotda soliq yukining og'irligini foizda aks ettirish qabul qilingan.

Bu yuk og'irlik darajasining qandayligiga bog'liq ravishda soliq to'lovchi "xonavayron" bo'lishi, "sinish"i, kasodga uchrashi va aksincha, "ko'klarga parvoz" qilishi ham mumkin. Oxir-oqibatda, "moliyaviy taqdir"imizning qanday bo'lishini ham, ko'p hollarda, shu belgilab beradi. Shunday ekan, uning aslida nima ekanligiga nisbatan befarq bo'lmaylik.

Boshqa har qanday fan singari moliya ilmiga ham aniqlik yarashadi. Shu narsa uni "bezab" turadi. Aniqliksiz uning taraqqiyotini tasavvur etish ham mumkin emas. "Unday desak ham bo'laveradi, bunday desak ham bo'laveradi",- qabilida ish tutish – fanimiz kushandasi. "Mulla bilganini o'qiydi" – bu o'rinda faqat nochorlik alomati sifatidagina qabul qilinishi mumkin.

Moliya ilmi sohasida qalam tebratayotganlar barchasining niyati bir xil – fanimiz taraqqiyotiga xolisona, munosib va foydali hissa qo'shish. Shunday ekan, uni har birimiz o'z qarichimiz bilan o'lchamasdan, fanning umume'tirof etilgan o'lchanadigan qarichlari bilan o'lchaylik!

"Soliq yuki" deganda nima tushuniladi va u qanday o'lchanadi?", - degan savolning javobiga ega bo'lgandan so'ng endi "Soliq yukining og'irligi qanday?", - degan savolga ham javob bermoq lozim.

Statistik ma'lumotlardan foydalangan holda keyingi yillarda mamlakatimizdagi soliq yukining og'irligi 20-30% atrofida ekanligini aniqlashimiz mumkin. Bu O'zbekiston YaIMning shuncha qismi soliqlarga to'g'ri keladi, demakdir. Bu holat boshqa mamlakatlarda qanday? Bu savolga 1–jadval ma'lumotlari javob beradi.

Dunyoning ayrim mamlakatlarida soliq yuki darajasi⁴⁴
(YaIMga nisbatan %da)

T/r	Mamlakatlar	Soliq yuki	T/r	Mamlakatlar	Soliq yuki
1.	Daniya	48,6	18.	Buyuk Britaniya	32,9
2.	Frantsiya	45,0	19.	Ispaniya	32,6
3.	Belgiya	44,6	20.	Polsha	32,1
4.	Finlyandiya	44,0	21.	Yangi Zelandiya	32,1
5.	Shvetsiya	42,8	22.	Estoniya	31,8
6.	Italiya	42,6	23.	Kanada	30,6
7.	Avstriya	42,5	24.	Isroil	30,5
8.	Norvegiya	40,8	25.	Slovakiya	29,6
9.	Lyuksemburg	39,3	26.	Yaponiya	29,5
10.	Vengriya	38,9	27.	Turkiya	29,3
11.	Sloveniya	36,8	28.	Irlandiya	28,3
12.	Germaniya	36,7	29.	Avstraliya	27,3
13.	Gollandiya	36,3	30.	Shveytsariya	27,1
14.	Islandiya	35,5	31.	AQSh	25,1
15.	Chexiya	34,1	32.	Janubiy Koreya	24,3
16.	Gretsiya	33,5	33.	Chili	20,2
17.	Portugaliya	33,4	34.	Meksika	19,7

Bu raqam (fakt)larni keltira turib, biz bu o‘rinda «Bizda soliq yuki og‘ir deb nega dod solayapsiz? Bundoq tevarak-atrofga qarasangizchi?!» demoqchi emasmiz. Ularni qayd etishdan maqsadimiz hozircha quyidagi savolga javob topish: soliq yukining og‘irligi O‘zbekiston iqtisodiyotining raqobatbardosh emasligida «klyuchevoy rol»ni o‘ynayotgan ekan, nega yuqorida biz keltirgan davlatlarning iqtisodiyoti raqobat degan narsani nazar-pisand qilmayapti? Gap boshqa joyda emasmikan, nima dedingiz? Buning ustiga, bu mamlakatlarning ayrimlarida oldingi yillarda soliq yukining darajasi hozirgi davrdagidan ancha yuqori bo‘lgan. Masalan, ushbu ko‘rsatkichning darajasi bir paytlar Daniyada –

⁴⁴ Bu raqamlar ma’lum bir sanadagi (2013 yildagi) holatni o‘zida aks ettiradi. Ularni qotib qolgan yoki o‘zgaraydigan raqamlar sifatida e’tirof etmang. Hayotning o‘zi doimo o‘zgaruvchan bo‘lganligi uchun bu raqamlar ham o‘zgarib (oshib yoki pasayib) turishi mumkin. Shunday bo‘lishiga qarmasdan, gap bu erda, ayrim xorij mamlakatlarida soliq yukining nisbatan ancha yuqoriligi va bu narsaning ular iqtisodiy hayotida bizdagidek o‘tkirlik kasb etmayotganligi xususida ketayapti.

Jadvalda keltirilgan raqamlarni bir “sayratib” ko‘ring-chi, ulardan nimaning “hid”i kelarkin?! Bu raqamlar qanday mantiqiy xulosalarni chiqarishga yordam berishi mumkin? Ular Sizning bu boradagi fikringiz o‘zgarishiga ta’sir qildimi? Bu erdagi o‘zaro bog‘liqliklar nimalardan iborat? Ularni ko‘rishga qodirmisiz?

60,0%; Shvetsiyada – 58,4%; Norvegiyada – 55,3%; Finlyandiyada – 53,1%; Belgiyada – 51,5%; Gollandiyada – 51,4%; Avstriyada – 47,5%; Portugaliyada – 45,7%ni tashkil etgan.

To‘g‘ri, Siz bilan bizga qo‘yib bersa, soliq yukining og‘irligi qancha past (kam) bo‘lsa, shuncha yaxshi. Axir biz ham tirik jonmiz. Engillik kimga yoqmasdi? Lekin masalaning boshqa tomonlari ham bor-ku! Ularni inobatga olmaymizmi? Hech bo‘lmaganda, insof bilan, yana bir masalaga aniqlik kiritib olaylik, ya‘ni: “Soliq yukining og‘irligi qay darajaga etgunga qadar chidab turish mumkin?”

To‘g‘risini aytib qo‘yaqolaylik: masala bu shaklda ko‘ndalang qo‘yilganda «Nimasini aytasiz? Soliq yukining og‘irligi «bir gramm» bo‘lganda ham chidab bo‘lmaydi!» deguvchilar ko‘plab topiladi. Hamon «O‘z peshona terim bilan topgan va ona sutidek halol bo‘lgan daromadimning bir qismini soliqlar shaklida nega davlatga berishim kerak?» degan fikrda bo‘lgan yoki shunday kayfiyatda yurganlar ham oramizda yo‘q emas.

Bundan tashqari, “Soliq yukining og‘irligi qay darajaga etgunga qadar chidab turish mumkin?” degan savolning javobi izlanayotgan paytda alohida olingan mamlakat iqtisodi-yotining umumiy ahvoli ham e‘tibordan chetda qolmasligi lozim. Biz bu erda “alohida olingan mamlakat iqtisodi-yotining umumiy ahvoli” deganda, oddiy so‘zlar bilan aytiladigan bo‘lsa, shu mamlakat iqtisodiyotining “baquv-vatligi” yoki aksincha, “nimjonligi”ni nazarda tutayapmiz. Tabiiyki, bunday vaziyatda iqtisodiyoti “baquvvat” bo‘lgan mamlakat nisbatan og‘irroq bo‘lgan soliq yukini ko‘tarishga tayyor bo‘lsa, aksincha, iqtisodiyoti “nimjon” bo‘lgan mamla-katda soliq yuki past bo‘lgan darajada ham uning tizzasi qaltirashi mumkin. Shu bois, “Soliq yukining og‘irligi qay darajaga etgunga qadar chidab turish mumkin?” degan savolga barcha mamlakatlarda uchun yagona bo‘lgan “retsept”ni berib bo‘lmaydi.

Shunday bo‘lishiga qaramasdan, eng umumiy tarzda, fanda soliq yukining og‘irligi 30-33%ga etgunga qadar uning bu darajasi (ayrim mamlakatlarning tajribasi bundan mustasno) ishlab chiqarishning o‘sish sur‘atlariga salbiy ta‘sir ko‘rsatmasligi, hech bo‘lmaganda, nazariy jihatdan isbotlangan. Buning aynan shunday ekanligini amaliyot ham, juda ko‘p hollarda, tasdiqlaydi. Xullas, oddiy tilda aytsak, soliq yukining og‘irligi 30-33%ga etgunga qadar chidasa bo‘ladi.

Bunday tasdiq nimaga asoslangan? Uning negizida nima yotibdi? Buning uchun uncha murakkab bo‘lmagan quyidagi holatni to‘g‘ri idrok etishning o‘zi etarli: mamlakatning YaIMini yaratishda, shartli ravishda (yoki eng umumiy tarzda) bo‘lsa-da, uch sub‘ekt ishtirok etadi: a) davlat; b) korxonalar; v) aholi. Yaratilgan YaIM ular o‘rtasida taqsimlanadi. YaIMni yaratishda ishtirokchilar teng

qatnashga bo'lsa, ularning har biri o'z ulushini oladi. Davlatning ulushi soliqlar va boshqa majburiy to'lovlardan iborat. Bu ulush 1/3ga teng.

Bir vaqtning o'zida, har bir ishtirokchi ulushining qancha bo'lishi ular YaIMni yaratishdagi ishtirokining qanday (qancha) bo'lganligiga va o'z zimmalariga olgan majburiyatlarining darajasiga ham bog'liq. Shunga mos ravishda, ishtirokchilar ulushining tebranishi (o'zgarib turishi) – tabiiy. Shuningdek, yuqorida qayd etilganidek, ulushning darajasiga mamlakat taraqqiyot darajasi, iqtisodiyotning baquvvatligi, aholisining ahvoli kabi ko'plab omillar ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Lekin shu o'rinda Siz bilan biz havas qilayotgan va yuqorida keltirilgan davlatlardagi soliq yukining og'irlik darajasiga yana bir bor e'tibor berilishini istardik. 60,0%lik soliq yukini ko'tarib kelayotgan daniyaliklarning joni toshdanmikan? 58,4%lik soliq yukiga ega bo'lgan shvedlar nega dod solishmayapti? 55,3%lik soliq yukining og'irligini ko'tarib kelayotgan norvegiyaliklarning og'ziga talqon solinganmi? Nega 53,1%lik soliq yukiga ega bo'lgan finlar «oh-voh» chekishmayapti? Har birlari 50%dan ortiqroq darajadagi soliq yukining ostida bo'lgan gollandlar va belgiyaliklar nega jim?...

Oldimizda bu savollar ko'ndalang bo'lganda «g'iq» deyaolmasdan qolsakda, baribir o'z bilganimizdan qolmaymiz. «...oldin soliq yukining og'irligini keskin kamaytirishimiz kerak!» degan fikrni ilgari suraveramiz. Bunday fikrni ilgari surish avjga chiqqan paytda «Bundan 10-15 yil oldin soliq yukining og'irlik darajasi qanday edi? Hozir qancha? Og'irlik oshibdimi yoki kamayibdimi? Kamaygan bo'lsa qanchaga kamayibdi? Hadeb kamaytiraversak, buning oqibati nimalarga olib kelishi mumkin? Doimiy ravishda kamaytiraverishning o'zi iloji bormi yoki yo'qmi?» va hokazo shunga o'xshash savollarga oldin javob berib, keyin shunday fikrni ilgari surishimiz kerakligi «negadir» esdan chiqadi.

Bir vaqtning o'zida, oldin biz yuqorida keltirgan mamlakatlar tajribasiga murojaat qilib, «Nega bularda soliq yuki bunchalik og'ir-u, lekin ular hammasining nafasi ichida? Ularning tadbirkorlari «Soliq yukining og'irligi burnimizni erga tegdirib qo'yayapti!» deb nega dod solishmayapti? Nega ularda «Soliq yukini keskin kamaytirish kerak!» degan takliflar bilan chiqilmayapti? degan savollar ustida bosh qotirib, undan so'ng «maslahat» berilsa, yaxshi bo'lmasmidi?

Soliq yuki og'irligining keskin kamaytirilishi «dardi-mizga davo» ekan va biz shuni istar ekanmiz, o'zimizni-o'zimiz hurmat qilib, do'ppimizni astagina pastga olib qo'yib, hech bo'lmaganda, «Soliq yukining og'irligini kamaytirish nimaga bog'liq ekan?»⁴⁵ degan savolga javob istasak, asakamiz ketmas. Ha, aytganday, soliq yukining og'irligini kamaytirish nimaga bog'liq?

⁴⁵ Savol bu tarzda qo'yilganda soliq yukining og'irligini kamaytirish ish stoli atrofida o'ylab topilgan va uni aniqlash uchun "falonchini qo'shish yoki pistonchini ayirish kerak" qabilidagi sun'iy javoblarga bog'liq emas.

Bu savolning ming bitta javobi bor. Lekin biz bu o'rinda ularning hammasini sanab berib, boshingizni qotirmoqchi emasmiz. Eng asosiy va muhim javobni bermoqchimiz: soliq yukining og'irligini kamaytirish byudjet xarajatlarining hajmi (miqdori)ga bog'liq. Boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda, byudjet (davlat) hisobidan qilinadigan xarajatlarni kamaytirishga rozi bo'lsak, davlat ham o'zining soliq siyosatida xo'jalik yurituvchi sub'ekt (soliq to'lovchi)lar zimmasiga yuklangan soliq yukini kamaytirish (pasaytirish) bilan bog'liq bo'lgan chora-tadbirlarni amalga oshiraveradi. Matematik tilda aytadigan bo'lsak, soliq yukining og'irlik darajasi va byudjetdan qilinadigan xarajatlarning hajmi (miqdori) o'rtasida to'g'ri proporsional bog'liqlik bor. Byudjetdan katta hajmdagi xarajatlarning qilinishi, boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda, soliq yukining nisbatan og'ir bo'lishini taqozo etadi va aksincha.

Shunday ekan, «Soliq yukining og'irligini keskin kamaytirish kerak!» deyayotganlar endi, mantiqning tegishli qoidalariga rioya qilgan holda, «Byudjetdan qilinayotgan xarajatlarni ham keskin kamaytirish kerak!» deb aytishlari lozim. Bunday deyishga asoslari bormikan? Ayting, shu kecha-yu kunduzda byudjetdan qilinayotgan xarajatlarning qay biri mutlaqo keraksiz? Qaysi birini keskin qisqartiraylik?

Byudjetdan maorif sohasini moliyalashtirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni keskin qisqartiraylikmi? Unda ilm dargohlarining holi ne kechadi? Ziyo tarqatayotgan, «ko'r» ko'zimizni ochayotgan muallim-ustozlarimizning ko'ziga qanday qaraymiz? Shundoq ham ilm dargohlarining ahvoli, mustaqillik yillarida keskin va hayron qolarli darajada ishlar qilingan bo'lishiga qaramasdan⁴⁶, hamon ko'ngilda-gidek bo'lmagan va undagi xodimlarning qilgan mehnatlari etarli darajada munosib taqdirlanmayotgan bir paytda bu ishni qilsak qanday bo'larkan? O'zimizning oyog'imizga o'zimiz bolta urmasmikanmiz?

Balki sog'liqni saqlash sohasini byudjetdan moliya-lashtirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni keskin qisqartirish kerakdir? Unda davolanish maskanlaridagi ahvolni qanday yaxshilaymiz? Shifo topishimiz uchun kerak bo'ladigan yuqori malakali tibbiyot xodimlarini qaerdan topamiz? Turli ob'ektiv sabablarga ko'ra moliyaviy ahvoli nochorlar hayot uchun jon talashib yotgan bir paytda oddiy, berahm, toshbag'ir tomoshabin bo'lib o'tiraveramizmi?

⁴⁶ Mustaqillik sharofati ila yaratilgan hozirgi sharoitni sobiq Sho'rolar davridagi quyidagilar bilan bir taqqoslang: qishlog'imizda "Iskra" nomli 33-sonli boshlang'ich maktab bo'lib, u bor-yo'g'i ikki sinfxonadan iborat edi. Sinfxonalarining har birida ikki qatoridan partalar joylashtirilib, bitta sinfda uning 1-qatorida 1-sinf, 2-qatorida esa 3-sinf o'quvchilari, ikkinchi sinfxonada esa uning 1-qatorida 2-sinf va 2-qatorida 4-sinf o'quvchilari ta'lim olishardi. Ajratilgan 45 minutning yarmi 1-sinfga, qolgani esa 3-sinfga bag'ishlanardi. 2- va 4-sinf o'quvchilariga nisbatan ham xuddi shu tarzda "dars" o'tilardi. Sinfxonalar "pol" qilinmagani uchun tanaffusdagi sho'xliklar evaziga chang, ayrim hollarda, shiftgacha chiqar va bir-birimizni tanimasdan qolardik. Maktabning tomi oddiy loy bilan suvalgani uchun bahor va qish oylarida "chakki" (tomchi) o'tmagan kun bo'lmasdi. O'z qishlog'imizda kattaroq maktab binosi bo'lmaganligi uchun 5-8-sinfni qishlog'imizdan 5 km, 9-10-sinfni esa 7 km naridagi qishloqlardagi maktablarda yakun qildik (muallif T.Malikov xotiralaridan).

Bemorlar ustida murakkab operatsiyalar oddiy qaychi-pichoq bilan qilinmaydi. Bunday hollarda «kuf-suf» ham «yordam» beraolmay qoladi. Nima qilamiz? Padari buzrukvorimizni yoki jigarbandimizni ko'tarib xorijga chopamizmi? Qachongacha?!...

Bu va shunga o'xshash boshqa maqsadlar uchun zarur bo'lgan tibbiyotning zamonaviy asbob-uskunalarini shu maqsadlar uchun byudjetdan qilinayotgan xarajatlarni keskin qisqartirish evaziga sotib olishning iloji yo'q. SehrGARlik qilish esa, qo'limizdan kelmaydi.

Madaniyat, sport va ommaviy axborot vositalari uchun mo'ljallangan xarajatlarni keskin qisqartiraylikmi? Bizda bu sohalarda bozor iqtisodiyotining qonun-qoidalari to'liq amal qilishiga hali etti qovun pishig'i bor. Ular inobatga olinadigan va shunga mos ravishda o'z holiga tashlab qo'yiladigan bo'lsa, hech kim kitob o'qimay qo'yadi. TeatrGA hamma ham kiravermaydi. Oldin o'z hisobidan pulini to'lab qo'yib, undan so'ng sport bilan shug'ullanish hammaning ham qo'lidan kelavermaydi. Gazeta va jurnallarning oldiga yaqinroq boravermaymiz va hokazo.

Endi o'zingiz bir tasavvur qilib ko'ring: yuqorida-gilardan mahrum bo'lganlarning holi ne kechadi? Bu yorug' dunyoda madaniyat, sport va ommaviy axborot vositalarining «meva»laridan bebahra yashayotgan mavjudodni kim deb atash mumkin? Axir yashashdan maqsad faqat qorin to'ydirish emas-ku!

Ana shunday sharoitda madaniyat, sport va ommaviy axborot vositalarini moliyalashtirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarning keskin qisqartirilishi ular faoliyati doirasining ham keskin qisqarishiga va bu esa, o'z navbatida, mafkuraviy bo'shliqning vujudga kelishiga olib kelmay-dimi? Mafkuraviy bo'shliq bor joyda qanday xavfning vujudga kelishi mumkinligiga aqlimiz etsa kerak. Bunday bo'shliqni kimlar egallashga shay turganligi esa – hammamizGA ayon. «Byudjetdan qilinayotgan xarajatlarni keskin qisqartirish kerak» deyayotganda masalaning bu jihatlarini hisobGA olmaymizmi?

Fanni moliyalashtirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni keskin qisqartirsak nima bo'larkan? Har qanday jamiyat taraqqiyotini fanning rivojlanishi belgilab beradi. Bu hech kimga sir emas. Buning aynan shundayligi isbot ham talab etmaydi. Rivojlangan mamlakatlar taraqqiyot darajasining negizida nima yotibdi? «Yapon mo'jizasi»ning asosini nima tashkil etadi? Janubi-sharqiy Osiyodagi bir necha mamlakatlar nisbatan qisqa vaqt ichida «Osiyo sherbachchalari» nomiga nimaning evaziga erishdi?

Savollar bu tarzda qo'yilganda «Fan!» deb javob berishdan o'zGA ilojimiz yo'q. O'sha mamlakatlarda fanning taraqqiy etishi oddiy qo'shiq aytib o'tirish evaziga bo'lmagandir? Qisqasi, ulardagi fan-texnika taraqqiyoti otni kallasidek mablag'ni sarflash evaziga qo'lGA kiritilgan. Shu maqsad uchun sarflangan

mablag‘lar miqdorining kattaligini bilish bizga nasib etsa, «Yopiray!» deb yoqa ushlahimiz turgan gap.

Byudjetdan ijtimoiy ta‘minot maqsadlari uchun mo‘ljallangan mablag‘larni keskin qisqartiraylikmi? Balki aholi uchun ijtimoiy ahamiyat kasb etgan xizmatlar narxidagi farqni byudjetdan qoplash amaliyotiga chek qo‘yish kerakdir? Yoki ko‘p bolali va kam ta‘minlangan oilalarga nafaqalar berishni to‘xtatish lozimdir? Hali oyog‘imiz erdan uzilmagan bo‘lsa, osmon-u falakka uchib ketmagan, shu zaminda zahmatkash O‘zbekiston xalqi bilan birgalikda nafas olayotgan, kalondumog‘likdan nariroq yuradigan bo‘lsak va ozgina bo‘lsa-da, o‘zimizni O‘zbekistondagi haqiqiy vaziyatdan boxabar bo‘lgan inson deb hisoblasak, yuqoridagi maqsadlar uchun byudjetdan qilinadigan xarajatlarni keskin qisqartirish kerak degan «original taklif»ni berishga tilimiz bormasligiga bizning ishonchimiz komil.

Biz uchun balki byudjetdan iqtisodiyotga va markaz-lashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirishga qilina-yotgan xarajatlar kerak emasdir? Fuqarolarning ma‘lum bir guruhi (chunki bu ish hammaning ham qo‘lidan kelavermaydi) o‘zining xususiy yoki shaxsiy manfaatiga mos keladigan biznesni rivojlantirish bilan o‘zini ovutsa, pulni pulga urishtirib, pul tug‘dirish bilan band bo‘lsa, unda O‘zbekistonning umummilliy, umumdavlat va umumxalq manfaatlariga mos keladigan ishlarni kim qiladi? Ishonchingiz komil bo‘lsin, chetdan bunday ishlarni Sem yoki Jorj amaki biz uchun kelib, tekinga qilib bermaydi. O‘zbekistonning ana shunday manfaatlariga «Mana men xizmat qilaman!» deb, belini mahkam bog‘lab turgan mard xorijda yo‘q. «Ey, xudo! Ishqilib O‘zbekistonning iqtisodiyoti gurkirab o‘ssin! O‘zbekiston gullab yashnasin!» deb iltijo qilayotgan xudojo‘y ham o‘zga yurtlarda, deyarli, topilmaydi.

Byudjet xarajatlarining ma‘lum bir qismi davlat hokimiyati, boshqaruv va huquq-tartibot hamda fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlarini saqlashga sarf qilinayapti. «Bor-e!» deb shu xarajatlarni keskin qisqartirib yuborsak, nima bo‘larkan? Shu narsa (organ)lar bizga kerakmi o‘zi? Ularning bahridan kechsak, ertasi kundan boshlab aqlimiz kirib, musichai-beozordek bo‘lib, o‘rnatilgan tartib-qoidalarga ko‘r-ko‘rona itoat qilishni boshlaymizmi? O‘zimizning zimmamizga yuklatilgan majburiyatlarimizni itoatkorona, qulog‘imizni sira qimirlatmasdan, «G‘iring» demasdan bajaramizmi? Boshqa birovlarning haq-huquqlarini paymol qilishni taqa-taq to‘xtatamizmi? O‘zgalarning haqiga xiyonat qilish, jinoyatchilik va hokazolar barham topadimi?...

Yoki shu organlarga byudjetdan mablag‘ ajratmasdan, ularni «samofinansirovanie»ga (o‘z-o‘zini moliyalash-tirishga) o‘tkazish maqsadga muvofiqdir? Unda Siz bilan bizning sho‘rginamiz qurimaydimi? Qordan qochib,

yomg'irga tutilmaymizmi? Yuqoridagi organlarning oldiga borib qo'shiq aytib bersak, bizning hojatimizni chiqarib berishmas?!

Vazirlar Mahkamasining zahira jamg'armasini yaratish ham byudjet mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi. Bu zahira jamg'armasining nima uchun mo'ljallanganligidan bexabarlariga sodda qilib aytib qo'yaylik: jamg'arma ehtiyot shart uchun, ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplashga, jumladan, Siz bilan bizni turli balo-qazolardan asrashga, tabiiy ofatlar natijasida ko'rgan zararlarimizning bir qismini operativ ravishda qisqartirishga mo'ljallangan. Axir dono xalqimizda «Yozda yopinchingni qo'yma, qishda o'zing bilasan!» deb bekorga aytilmagan-ku!

Buning ustiga yomg'irlar tufayli suv toshqini sodir bo'lganda o'zining shaxsiy jamg'armasidan 1,0 mln. evro miqdorida mablag' ajratib, «Xalqimning dardiga malham bo'lay!» deb oyog'ini qo'lga olib chopadigan M.Shumaxerlar – bizda hali-hamon yo'q. Ular – anqoning urug'i. Shuning uchun ham bu muammoni hal etish davlatning zimmasida. Hodisa sodir bo'lganda (avvalo, xudoning o'zi asrasin-u) Siz bilan biz qo'lni cho'ntakka tiqib, «Endi nima qildik?» deb yoki ilojsizlikdan boshni qashib o'tirganimizda, davlatning ham shunday holda ish tutishiga haqqi yo'q. U bunga tayyor turishi kerak va turayapti ham. Shunday paytda televidie ekranlari orqali namoyish etilayotgan yoki gazeta sahifalarida bayon qilinayotgan va tabiiy ofatlar natijasida yillab chodirlarda hayot kechirayotgan yoki bir tog'ora toza va issiq suvga zor bo'layotgan xalqlarning ahvoriga (ularning umidsiz jovdiragan ko'zlariga) bir nazar solib qo'ysak, foydadan xoli bo'lmas.

Byudjet xarajatlarining ma'lum bir qismi mamlaka-timizning mudofaa qudratini mustahkamlashga ham sarf qilinayapti⁴⁷. Bu xarajatlarni keskin qisqartirish niyatida bo'lganlar yurtimizdagi tinch-osoyishtalikka o'zidan o'zi erishilmayotganligini esdan chiqarishi kerak emas. Mamlakatda tinchlikni ta'minlash tinchlik xususida faqat xayol surish yoki va'z o'qish evaziga ta'minlanmaydi. Buning uchun chegara-sarhadlarimizni mustahkamlash, zamonaviy qurol-aslaha va texnika sotib olish, harbiy qo'shin-larimizning shaxsiy tarkibini baquvvat qilib tayyorlash ham kerak. Bularning hammasi havodan olinmaydi. Ularga erishish kattagina miqdordagi «mulla jiring»ning shu maqsadlar uchun ajratilishini taqozo etadi.

Bugun har qanday nokas sarhadlarimizga tumshug'ini tiqaolmayapti. Har qanday zo'ravon chetdan kelib, bir tepib burnimizni qonataolmayapti. Yurtimizga xo'jayinlik qilma-yapti. Ona-tuproq'imiz oyoq osti bo'lmayapti. «Ertaga nima

⁴⁷ Bu xarajatlar har yili qabul qilinayotgan byudjet parametrlarida alohida tarzda aks etmagan bo'lishiga qaramasdan, o'quvchilarimiz ba'zi bir sabablarga ko'ra, unga alohida "qiziqish" bilan qarayotirlar. Bunday vaziyatda har qanday oila (davlat)ning o'ziga xos "siri" borligi, hamma narsaning ham "dasturxon" qilaverish maqsadga muvofiq emasligi, uning boshqa tomonlari ham bor ekanligi, ayrim hollarda shunday ish tutishning nihoyatda "qimmat"ga tushib qolishi mumkinligi esdan chiqmasligi kerak.

bo‘larkan?» deb tashvishga tushayotganimiz yo‘q. Tizginimizni o‘zgalarning qo‘liga berib qo‘ymasdan, tinch-osoyshta hayot kechirayapmiz. Shak keltirmaylik-u, bu narsalar faqat Yolg‘iz Egamning marhamati emas.

Mana, hozirgi bizning sharoitimizda soliq yukining og‘irligini kamaytirish, eng avvalo, byudjetdan qilinishi lozim bo‘lgan xarajatlarning miqdorini kamaytirishga bog‘liqligi va shu kecha-kunduzda ularni keskin qisqartirish nimalarga olib kelishi to‘g‘risidagi jaydari fikr-mulohazalar ana shulardan iborat. Nazarimizda, hozirgi kunda soliq yukini kamaytirish uchun byudjet xarajatlarini keskin qisqartirishdan ko‘ra undan-da muhimroq bo‘lgan yana bir masalaga aniqlik kiritmoq lozim. Bu masala quyidagidan iborat: soliq yuki soliq to‘lovchilar o‘rtasida qanday taqsimlangan?

Ming afsuski, bu savolga javob berayotib, «Soliq yuki soliq to‘lovchilar o‘rtasida adolat tarozisiga muvofiq ravishda taqsimlangan» deya olmaymiz. Tilimiz bunga bormaydi. Bunday deyishga vijdonimiz ham yo‘l qo‘ymaydi. O‘rni kelganda, uyalamiz ham. Shu tarzda javob bersak, bizning bu falsafa (safсата)mizga ko‘pchilik ishonmasligi aniq.

Tevarak atrofimizga, sirdan bo‘lsa-da, nazar tashlab hammaning ham bir xilda soliq to‘lamayotganligini aniqlashimiz Siz bilan bizdan unchalik ko‘p aqlni talab etmaydi. Kuzatishlar va tahlil qilishlar natijasida kimlarningdir qonunda belgilangan soliqlarni o‘z vaqtida va belgilangan summalarda to‘liq to‘lab qo‘yayotganliklarini aniqlashimiz mumkin. Bu toifadagilar soliqni birovning haqi deb bilishadi. Unga xiyonat qilish noinsoflikdan boshqa narsa emasligini ular allaqachon anglab etishgan. Shuning uchun ham o‘z harakatlarini shunga monand ravishda qilishadi.

Ming afsuski, bu toifadagilarning safi keng emas. Shunday bo‘lsa ham davlatimiz insof qilib kelayapti. «Boriga – baraka!» deyayapti. Bundaylarni xudoning o‘zi yarlaqasin, ularning birini ming qilsin!

Ikkinchi toifadagilar qonunda belgilangan soliqlar-ning to‘lash zarur ekanligini hamma vaqt ham xush ko‘rishaverishmaydi. Iloji bo‘lgan joyda uni belgilanganidan kamroq to‘lashga harakat qilishadi. Bu yo‘lda turli-tuman «nag‘ma-usul»lardan foydalanishdan tap torti-shishmaydi. Soliqlarni iloji boricha kamroq to‘lash imkoni bor joyda ular o‘zlarini jordan (tomdan) tashlashga tayyor. Ular soliqlarni iloji boricha kamroq to‘lashning ming bir «variant»ini allaqachon topib qo‘yishgan. «Ixtiro»lar yoki «kashfiyot»lar shu darajadagi, ayrim holda yoqamizni ushlab, qoyil qolmasdan o‘zga ilojimiz yo‘q.

Nadomatlar bo‘lsinki, bu toifaga kiruvchi soliq to‘lovchilarning soni anchagina⁴⁸. Buni davlat bilsa-da, hamon chidab turibdi⁴⁹. Ularning hech biri qon

⁴⁸ Ma‘lum bir sanada mamlakatimizdagi bu “anchagina”ning qancha ekanligini bilish uchun O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi va uning quyi organlariga murojaat qilishning o‘zi etarli. Bu narsa Sizga

qaqshatil-mayapti. Qatag'on qilinmayapti. «Bularga ham bir kun insof kirib qolar!» deb arg'amchini keng tashlab qo'yibdi. Bundaylarga xudoning o'zi insof bersin!

Uchinchi holdagilar soliq to'lash borasida qarg'ishga uchraganlardir. Bular zig'ircha soliq summalarini «falokat bosib» to'lab qo'ysalar, o'sha kecha ularga uyqu harom. Ular soliqlarni to'lamaslik uchun allaqachon qalovini qalashtirib qo'yanlar. Nima bo'lsa, bo'lsin, ishqilib soliq to'lamasalar bo'ldi. Qonstitutsiyamizning 51-moddasida «Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliq va mahalliy yig'implarni to'lashga majburdirlar» deb aks ettirilgan tartib etti uxlab, ularning tushiga ham kirmagan. «Konstitutsion burch» degan tushuncha ulardan juda yiroqda. Soliqlarni to'lash ham qarz, ham farz ekanligi ular uchun begona. Dunyoda faqatgina o'limdan emas, balki soliqlarni to'lamaslikdan ham qochib qutilishning iloji yo'q ekanligi bular uchun bir tiyin.

Taassufki, bular ham oramizda yo'q emas⁵⁰. Shunday-larning borligidan ham davlat ogoh. Lekin ularning «xurmacha qiliq»larini bilsa-da, davlat hanuzgacha ularning hiqildog'idan olayotgani yo'q. Solig'ini to'lamagani uchun ularning mol-mulkini musodara qilmayapti. O'zini esa olib borib «tiqib» ham qo'ymayapti⁵¹. Nega? Chunki bu dunyo - hisobli dunyo. Davlatni laqillatayapman, deb o'ylamang. Shunday o'ylayotgan bo'lsangiz – chuchvarani xom sanabsiz. Bir kun kelib, baribir, hisob berasiz. Buni ham qaytar dunyo deydilar. Hozircha, «Bundaylarning yuzini xudoning o'zi teskari qilsin!» deb turaylikchi, oqibati nima bo'larkin?

Soliq yukining amalda taqsimlanishiga oid haqiqiy vaziyat ana shunday. Endi o'zingiz o'ylab ko'ring: bunday vaziyatda soliq yukining asosiy og'irligi kimning zimmasida? Kim burni erga tekkidek bo'lib, belini xam qilib, peshonasidan shoda-shoda terini to'kib, soliq yukining asosiy og'irligini tortayapti-yu, kim taralla-bedod qilib yuribdi? Soliqlarni o'z vaqtida va belgilangan summalarda to'liq to'lab kelayotganlar aslida solig'ini qisman to'layotgan yoki umuman to'lamayotganlar zimmasiga yuklanishi kerak bo'lgan soliq yukini o'zlarining zimmalariga qo'shimcha ravishda olishmayaptimi? Bunday sharoitda quyidagi savolning kun tartibiga qo'yilishi tabiiy: soliq yuki soliq to'lovchilar o'rtasida tekis taqsimlanganda vaziyat qanday bo'lar edi?

qiyinlik qiladigan bo'lsa, u holda, ommaviy axborot vositalari, jumladan, "Soliq to'lovchining jurnali", "Soliq va bojxona xabarleri", "Soliq info" gazetalari orqali e'lon qilinayotgan materiallardan ham uning javobini topish mumkin. Bordi-yu, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi qoshidagi tegishli Departamentning ma'lumotlari qo'lingizga tushib qolsa, vaziyatning qanchalik murakkabligi Sizga yanada aniqroq ma'lum bo'ladi-qoladi.

⁴⁹ Bu fikrni "Davlat o'z funktsiyalarini etarli darajada bajarmayotgan ekan-da!" mazmunida talqin qilmang.

⁵⁰ Bu tasdiq - quruq gap emas. Ular ham dalillarga asoslangan. Yoki Siz bunga shubha bilan qaraysizmi?

⁵¹ Buning ham o'ziga xos bo'lgan sabablari bor. Bir harakat qilib ko'ringchi, ular nimalardan iborat ekan?

Shunday vaziyatning vujudga kelishini faqat moliya, soliq, sud, prokuratura organlarining kuchsizligiga yo'ymang! Bular mening vazifamga kirmaydi, deb o'zimizning tomoshabin bo'lib o'tirganimiz ham esdan chiqmasin.

Savolni bu shakl va mazmunda qo'yilishi barcha soliq to'lovchilarning bir xil miqdor (summa)da soliq to'lashi kerakligini anglatmaydi. Oddiy tilda aytadigan bo'lsak, ob'ektiv ravishda cho'ntagi qappayganlar – ko'proq, cho'ntagi nochorlar esa – kamroq; boylar – ko'proq, kambag'allar esa – kamroq; salohiyati kuchlilar – ko'proq, salohiyati kuchsizlar esa – kamroq va hokazo soliq to'lashlari kerak. Shuning uchun ham soliq yukining soliq to'lovchilar o'rtasida tekis taqsimlanishi soliqlar olinishining barchaning ahvoliga bir xil ta'sir ko'rsatish orqali ifodalanadi. Boshqacha aytganda, soliq yukining soliq to'lovchilar o'rtasida bir xil taqsimlanishi ularning manfaatlariga bir xil darajada ta'sir ko'rsatishni anglatadi.

Soliq yukining soliq to'lovchilar o'rtasida tekis taqsimlanishiga erishilsa, bu narsa birovning xonavayron bo'lishiga, boshqa birovning esa gullab-yashnashiga olib kelmaydi. Birovning burni erga tegib, boshqa birovning dimog'i ko'kka etmaydi. Birov ayshu-ishratda, boshqa birov esa g'amu-kulfatda yashamaydi. Birov pulga ko'milib, boshqa birov esa bir tiyinga zor bo'lmaydi.

Eng asosiysi, soliq yukining soliq to'lovchilar o'rtasida bir tekis taqsimlanishi natijasida mamlakat miqyosida umumiy soliq yukining tomonlar (davlat va soliq to'lovchilar) manfaatlariga (ahvoliga) ziyon etkazmasdan pasaytirilishiga erishiladi. Bizga shu narsa kerak emasmi?!

Shu o'rinda yana bir savolga aniqlik kiritaylik: soliq yukining og'irligini hamma vaqt ham salbiy ma'noda talqin qilish o'rinlimi?

Biz shunga ko'nikib qolayapmiz. Soliq yuki qancha qancha yuqori bo'lsa, shuncha yomon va aksincha, deb o'ylayapmiz. Aslida – bunday emas. Bizning nazarimizda, soliq yukining og'irligini faqat salbiy ma'noda talqin qiladiganlar, uni hammaga «Ola-bo'ji» sifatida ko'rsatishga harakat qilayotganlar daryoga g'arq bo'layotganlarning oddiy xasga yopishishlarini eslatishadi. Engilgina xas daryoga g'arq bo'layotganlarni qutqarib qolaolmaganidek, o'rinsiz soliq yukining darajasiga yopishaverish ham Siz bilan biz kutayotgan natijani bermaydi.

Shu o'rinda 20-30%li soliq yuki og'irligining dastidan «Dod!» deyayotganlar 50-60%li soliq yukini mardlarcha ko'tarib, raqobatbardosh iqtisodiyotga erishganlardan o'rnak olsa, arzimaydimi? Shuning uchun zimmamizdagi soliq yukining og'irlik darajasini faqat salbiy ma'noda talqin etib, doim uning go'riga g'isht qalash insofdan bo'lmasa kerak.

Va nihoyat, yuqoridagi tarzda mulohaza yuritishdan yoki “qissadan – hissa” nimadan ibrat? Buning boisi shundaki, yaqinda bir maqolani o'qib qoldik. Maqola muallifi mamlakat aholisi jon boshiga to'g'ri keladigan yillik o'rtacha daromad 3000 AQSh dollaridan oshmayotgan mamlakatlar uchun soliq yukining optimal darajasi 15% bo'lishi kerakligi, masalan, iqtisodiyoti «fenomenal» sur'atlar bilan rivojlanganda Xitoyda soliq yukining darajasi 36%dan 13%gacha pasaytirilganligi, bu masalada Gollandiyadan emas, balki yuqori o'sish sur'atlariga

ega bo'layotgan Qozog'iston, Armaniston, Tailand, Gonkong va boshqa shunga o'xshash mamlakatlardan o'rnak olish (taqqoslash)ga chaqirayapti.

Nazarimizda, bu mamlakatlardan soliq yukini pasayti-rish masalasida o'rnak olmasak, ular xafa bo'lishmas. Chunki ilojimiz yo'q. «Nega?» deysizmi? Buning ming bir sababi bor. Bittaginasini aytib qo'yaqolaylik: soliq yukining darajasini 13%gacha pasaytirgan Xitoyda har bir oilada, hech bo'lmaganda, 2 kishi (er va xotin) ishlab, bir kishi (farzand) «Eyman!» deb og'zini ochib turgan edi. Bizdachi? Bir kishi (er yoki xotindan birovi) ishlab, o'rtacha 4-6 kishi (farzandlar va ...) shunday deb turibdi.

Eng muhimi, bu masalani hal etish jarayonida Prezi-dentimiz tomonidan doimo ta'kidlanib kelinayotgan va yana bir marta Konstitutsiyamiz qabul qilinganligiga 13 yil to'lishi munosabati bilan o'tkazilgan tantanada baralla yangragan «Oldimizda turgan barcha muammo va vazifalarni echishda «Islohot islohot uchun emas, avvalo inson uchun, inson manfaatlarini ta'minlash uchun» degan teran ma'noli fikrni aslo unutmasligimiz kerak» degan so'zlar har birimizning qulog'imizga qo'rg'oshindek quyilgan bo'lishi va hatti-harakatlarimiz shunga mos ravishda bo'lmog'i lozim.

Ma'zur tutasiz, shuning uchun ham soliq yukining og'irligini Siz aytganingizdek birdaniga keskin kamayti-raolmaymiz. Bu masalada «Xo'rozqand xorijniki ekan!» deb, yotib olib yalayverish bizga to'g'ri kelmaydi. Masalaning barcha tomonlarini puxta o'ylashimiz kerak. Hech bir narsa (taqdir)ni e'tibordan chetda qoldirishga haqqimiz yo'q. Ipidan ignasigacha puxta hisob-kitob qilishimiz zarur. Undan so'ng hamma narsani, Prezidentimiz aytganidek, tarozining ikki pallasiga qo'yib, etti o'lchab, bir kesishimiz kerak. Buning nomini soliq yukini asta-sekinlik bilan, bosqichma-bosqich pasaytirib borish deyiladi. Va biz shunday qilayapmiz ham.

Yana bir narsa. Bizning yuqoridagi fikrlarimizdan «O'zbekiston soliq tizimi ideal! O'rnatilgan soliq yukining darajasiga oid hech qanday muammolar yo'q! Mualliflar soliq yukining pasaytirilishiga qarshi! Eng samarali soliq siyosati yurgizilayapti!» degan xulosalar kelib chiqmasligi kerak. Bunaqangi fikrlarni bildirishdan biz juda ham yiroqmiz. Va yana «Mualliflarning o'zlari soliq to'lamasa kerak-da! Beli og'rimaganning nonni eyishini ko'ring, qabilida ish tutishibdi!» degan xayollarga ham bormang.

Beayb Parvardigor! Boz ustiga soliq tizimimiz, amaldagi soliq yuki va soliq siyosati ham farishta emas. Ularning kuchsiz joylari, kamchilig-u, nuqsonlarining qaerda ekanligini o'zimiz juda yaxshi bilamiz. Bilmasak, Bildira-diganimiz bor. Bilishga harakat ham qilayapmiz. O'qiyapmiz. Tahlil qilayapmiz. Mushohada yuritayapmiz. O'rganayapmiz. Lekin xulosa chiqarishga shoshilayotganimiz yo'q.

«U erda undoq ekan!», «Bu erda bundoq ekan!», «Bizda ham shunday bo‘lishi kerak!» deb xulosa chiqarib, har tomonga sakrash bizga to‘g‘ri kelmaydi. Qolaversa, har qanday musiqaga yo‘rg‘alayveradigan raqqosa ham emasmiz. Bu masalada ham oqilona yo‘lni topishda ota-bobomizdan qolgan «Musulmonchilik - astachilik!» degan purhikmat aqidaga og‘ishmay amal qilaveramiz. Istasangiz – shu, istamasangiz – ...

Soliq yuklarni kamaytirishning munozarali masalalari. Soliq yukining pasaytirilishi, boshqa sharoitlar teng bo‘lgan taqdirda, xo‘jalik yurituvchi sub’ekt (soliq to‘lovchi)lar ixtiyoridan soliqlar shaklida byudjet ixtiyoriga olinayotgan mablag‘lar bir qismining shu sub’ekt (soliq to‘lovchi)lar ixtiyoriga qoldirilishini anglatadi. Bu esa, o‘z navbatida, shuncha miqdordagi mablag‘larning byudjetga borib tushmaganligi bilan barobardir (albatta, boshqa sharoitlar teng bo‘lgan taqdirda). Bunday vaziyatda soliq yukining pasaytirilishi natijasida byudjetga borib tushmaydigan mablag‘larni byudjet manfaatlari nuqtai-nazaridan kompensatsiya qilish (qayta tiklash, o‘rnini to‘ldirish, qoplash) masalasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi paytda iqtisodchi-olimlar tomonidan bunday “kompensatsiya qilish”ning bir necha variant (yo‘l)lari ko‘rsatilmoqda. Ularning eng asosiylari quyidagilardan iborat:

1. Soliq yukining pasaytirilishi avtomatik ravishda ishlab chiqarishning jonlanishiga, rivojlanishiga yoki kengayishiga olib keladiki, bu narsa, oxir-oqibatda soliq to‘lovchilar sonining ortishi, soliqqa tortish ob’ekti (bazasi)ning kengayishi, ko‘payishi (ortishi)ni ta’minlaydi. Bu esa, o‘z navbatida, soliq yukining pasayishi natijasida “yuqotilgan” mablag‘larning byudjet uchun kompensatsiya qilishini ta’minlashi mumkin.

Mavjud iqtisodiy muammolarni hal etishda soliq yukini pasaytirishni asosiy “davo chorasi” sifatida talqin etayotganlarning asosiy argumenti ham ana shundan iborat. Bu bejiz emas, albatta. Iqtisodiy nazariya ham buning aynan shunday bo‘lishi mumkinligini uzil-kesil tasdiqlaydi. Ayrim rivojlangan mamlakatlarning amaliy tajribasi (iqtisodiy hayoti) ham shundan dalolat beradi. Biroq, bularning hech biri, bizning fikrimizcha, soliq yukining pasaytirilishi, albatta, avtomatik ravishda soliq to‘lovchilar sonining ko‘payishiga, soliqqa tortish ob’ekti (bazasi)ning kengayishiga va pirovardida, byudjet “yuqotgan” mablag‘larning kompensatsiya qilinishiga olib keladi, degan tarzda kafolat berishga asos bo‘la olmaydi. Buning ham aynan shunday ekanligini ham taraqqiy etgan mamlakat-lardagi iqtisodiy hayot, shak-shubhasiz, tasdiqlamoqda. Chunki ishlab chiqarish taraqqiy etishi, soliq to‘lovchilar soni ortishi, soliqqa tortish ob’ekti (bazasi) kengayishining yakka-yu-yagona sababi yoki omili faqat soliq yuki emas. Boshqa yuzlab sabablarni yoki omillarni inobatga olmagan holda

birgina soliq yukining pasaytirilishi, o‘z-o‘zidan yoki avtomatik ravishda, yuqoridagi ijobiy holatlarni vujudga keltira olmaydi⁵². Buni ko‘ra bilmaslik, o‘z-o‘zini aldash bilan barobardir.

Shuning uchun soliq yukining pasaytirilishi natijasida byudjet “yuqotgan” mablag‘larni kompensatsiya qilishda birinchi variant ko‘zda tutiladigan bo‘lsa, u holda tegishli qaror qabul qilinishidan oldin quyidagi savollarning aniq javobiga ega bo‘lmoq lozim:

- soliq yukining pasaytirilishi haqiqatdan ham ishlab chiqarishning gurkirab rivojlanishiga olib keladimi yoki yo‘qmi?
- agar shu narsa sodir bo‘ladigan bo‘lsa, u qancha vaqt ichida yoki davomida sodir bo‘lishi mumkin?
- uning sodir bo‘lishi “cho‘zilib” ketadigan bo‘lsa, unda nima qilishimiz kerak?
- “Bugun soliq yukini pasaytirsak, ertaga ishlab chiqarish gurkirab rivojlanib ketadi” degan kafolatni bizga kim beradi va buning uddasidan kim chiqadi?
- uddasidan chiqilmasa, unda ahvolimiz ne kechadi?
- va h.k.

Ko‘rinib turibdiki, yuqorida qayd etilgan savollar – oddiy savollar emas. Aksincha, ular – jiddiy savollar. Ular bilan hisob-kitob qilmaslikning iloji yo‘q.

2. Soliq yukining pasaytirilishi natijasida byudjet “yuqotgan” mablag‘larni qarz olish yo‘li bilan kompensatsiya qilish mumkin.

Haqiqatdan ham shunday. Buning ustiga, bugun tez-tez “Butun dunyo qarzga yashamoqda. Hatto taraqqiy etgan mamlakatlar ham. Buning sira uyatli joyi yo‘q!” degan gaplarni eshitayapmiz. Bu ham bejiz emas. Lekin soliq yukining pasaytirilishi natijasida byudjet “yuqotgan” mablag‘larni qarz olish yo‘li bilan kompensatsiya qilish sari yuz tutilayotgan paytda, hech bo‘lmaganda, quyidagi savollarning aniq javobi bizning ish stolimiz ustida yotmog‘i lozim:

- byudjet “yuqotgan” mablag‘larni kompensatsiya qilish maqsadida qarzga olinishi kerak bo‘lgan mablag‘larning miqdori qancha?
- bizga shuncha mablag‘ni kim yoki kimlar berishi mumkin?
- shundaylar bormi o‘zi yoki yo‘qmi?
- yo‘q bo‘lsa, unda nima qilish kerak?
- agar bor bo‘lsa, ular mamlakat ichkarisidami yoki tashqarisida?
- qarz beradiganlar bo‘lsa, ular qarzni qay muddatga va qanday shartlar asosida berisharkin?

⁵² Yoki Siz bu fikrga qo‘shilmaysizmi? Argumentlaringizni keltiringchi?!

- ularning shartlari bizning ham manfaatlarimizga mos keladimi yoki yo‘qmi?

- qarzni olgandan so‘ng, uni o‘z vaqtida va shartlariga rioya etgan holda qaytarishning uddasidan chiqaolamizmi yoki yo‘qmi?

- qarzni olib, o‘z tizginimizni o‘zga (qarz bergan)larning qo‘liga berib qo‘ymasmikanmiz?

- ular tomonidan “chertiladigan musiqa”lariga o‘ynash to‘g‘ri kelib qolsa, unda nima qilamiz?

- va boshqa shu kabilar.

Bu savollar ham – muhim savollar. Qaror qabul qilinayotgan paytda ularni inkor etishning iloji yo‘q.

3. Soliq yukining pasaytirilishi natijasida byudjet yuqotmalarini kompensatsiya qilishning o‘ziga xos varianti, ma’lum ma’noda, byudjet xarajatlarini byudjet yuqotmalariga mos ravishda qisqartirishdir.

Ko‘zlangan maqsadga erishish uchun bu variantning tanlanishi quyidagi savollarning aniq va ishonchli javobiga ega bo‘lishni taqozo etadi:

- qisqartirilishi lozim yoki “keraksiz” bo‘lgan xarajatlar byudjetda bormi o‘zi?

- byudjet xarajatlarini qisqartirishning imkoni qanday?

- bor bo‘lsa, uning qanchagacha qisqartirilishi maqsadga muvofiq?

- byudjet xarajatlari qisqartiriladigan bo‘lsa, bu eng avvalo, kimlarning manfaatlariga ta’sir etishi mumkin?

- byudjet xarajatlari qisqartirilsa, buning oqibati nima bo‘ladi?

- ularning qisqartirilishi yana o‘zimizga qimmatga tushmasmikan?

- va boshqa shunga o‘xshashlar.

Sezdingizmi, bu savollar – qaltis savollar. Ular bilan hazillashib bo‘lmaydi.

4. Soliq yukining pasaytirilishi natijasida byudjet yuqotmalarini kompensatsiya qilishning yana bir varianti yuqoridagi variantlarning turli ko‘rinishdagi kombinatsiya-laridan iborat bo‘lib, unda bir vaqtning o‘zida, birinchi va ikkinchi variantdan, birinchi va uchinchi variantdan, ikkinchi va uchinchi variantdan va nihoyat, har uchchala variantdan ham foydalanish mumkin.

Qanaqa kombinatsiyadagi variant tanlangan bo‘lishiga qaramasdan, bu erda ham variantlar kombinatsiyasini hisobga olgan holda yuqorida keltirilgan savollarga oldin aniq javobni topib, ularga tayangan holda xulosani chiqarib, undan so‘ng tegishli qarorni qabul qilmoq lozim. Aks holda, “eyilmagan somsaga pulni to‘lash” hech gap emas.

Yuqoridagi har bir variantda keltirilgan savollar, bir tomondan, hayotiy va juda oddiy bo‘lsa-da, ular ikkinchi tomondan, o‘ta murakkab, mashaqqatli, og‘ir va

hatto “qassob”ni ham “terlatadi”gan, har qanday “professor”ni ham “burchak”ka olib borib qo‘yadigan savollar hisoblanib, ularga nisbatan to‘g‘ri, xolisona va oqilona javobni berish hammaga ham nasb qilmagan va qilmaydi ham. Ularga malakali, ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan javoblarni berish, hech bo‘lmaganda, soliqqa tortish va soliq tizimining iqtisodiy sinovdan muvaffaqiyatli o‘tgan va hayotiy sanalgan printsiplarini so‘zsiz to‘g‘ri idrok etilishini va ularga qat‘iy rioya etilishini taqozo etadi. Ularni hisobga olmasdan berilgan javob va qabul qilingan qaror, o‘rni kelganda, “bir tiyinga qimmat”ligicha qolaveradi. Shuning uchun ham og‘zimizga to‘g‘ri kelgan har qanday javob, o‘zimiz o‘ylaganimizdek, bu savollarning to‘g‘ri javobi bo‘lmasligi mumkin.

Bayon qilingan mulohazalardan ko‘rinib turibdiki, soliq yukini pasaytirish masalasi hozirgi kundagi iqtisodiy hayotimizning eng dolzarb masalalaridan biridir. Bu – juda nozik va murakkab masala. Unga nisbatan munosabatni esa, o‘ziga xos tarzda, soliq siyosatining yadrosiga nisbatan munosabat sifatida e’tirof etmoq lozim. Shuning uchun unga nisbatan tegishli qarorni qabul qilishga shaylangan paytimizda uni, ma’lum ma’noda, “Yo hayot, yo mamot” muammosi ekanligini qalban his etib, har safardagidek, yana bir marta etti o‘lchab, bir kesishimiz kerak.

Soliq yuki va uning og‘irligini kamaytirish bilan bog‘liq bo‘lgan masalaga mas’uliyatsiz, shunchaki panja orasidan qarash ham maqsadga muvofiq emas. Unga nisbatan fikr bildirishga hozirlanganimizda uning oqibati nimalarga olib kelishi mumkinligini ham puxta o‘ylashimiz kerak. “Holva” degan bilan og‘iz chuchimaganidek, soliq yuki va uni pasaytirish bilan bog‘liq bo‘lgan muammolarga ularni hal qilish nuqtai-nazaridan asossiz yopishaverish ham Siz bilan bizni ko‘zlagan maqsadimizga olib bormaydi.

7-Mavzu. Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish – soliq siyosati samaradorligini ta’minlash garovi

Reja:

- 1. Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish printsiplari**
- 2. Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish uchun hisobga olinadigan amaliy holatlar**
- 3. Soliq va imtiyoz dialektikasi**
- 4. Soliq imtiyozlarining salbiy jihatlari**
- 5. Soliqlarni to‘lash – qullik emas, hurlik belgisi**
- 6. Maxsus ilmiy munozara: “stimul”mi yoki “rag‘bat”?**

1. Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish printsiplari

Byudjet-soliq siyosatining tarkibiy va bir vaqtning o'zida, uning nisbiy jihatdan mustaqil qismi sifatida qaralayotgan soliq siyosatining muvaffaqiyati, ta'sirchan-ligi, natijaviyligi, ilg'orligi va nihoyat, uning samara-dorligi, ko'p jihatdan, soliq imtiyozlarini taqdim etish masalasiga borib taqaladi. Boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda, soliq imtiyozlari qanchalik oqilona taqdim etilsa, bu siyosatning samaradorligi shuncha yuqori bo'ladi. Bunday vaziyatda quyidagi savollarning kun tartibiga qo'yilishi, tabiiy: soliq imtiyozlarini qanday qilib oqilona taqdim etish mumkin? Bu nimalarga bog'liq?

Agar soliqlar bo'yicha u yoki bu shaklda imtiyozlarni berib turib, ko'zlangan maqsadlarga etarli darajada erishilmayotgan bo'lsa, bizning fikrimizcha, uning asosiy sabablaridan biri soliq imtiyozlarini berishda inobatga olinishi lozim bo'lgan printsiplarga etarlicha e'tibor qaratilmayotganligi bilan belgilanadi.

Haqiqatdan ham, soliqlar bo'yicha imtiyozlar berila-yotgan paytda ma'lum bir tartibga, ma'lum bir qoidaga rioya etish kerak. Soliqlar bo'yicha imtiyoz berishning ham o'ziga xos bo'lgan printsiplari bor. Ularning talablarini inobatga olmaslik, yaxshi natijalarga olib kelmaydi. Bir vaqtning o'zida, ularni mensimasdan, ularni oyoq osti qilib berilgan soliq imtiyozlari ham bizni ko'zlangan maqsad tomon etakla-maydi.

Xo'sh, shunday qilib, soliq imtiyozlarini berishda nimalarga e'tibor bermoq kerak, qanday asosiy printsiplarga rioya etmoq lozim?

Iqtisodiy hayot sinovlaridan muvaffaqiyatli o'tgan va o'zining hayotiychanligini hamon saqlab kelayotgan bu printsiplarning eng asosiylari quyidagilardan iborat:

1. Soliq imtiyozlarining qo'llanilishi mulkchilik shakli, faoliyat turi, parlamentdagi ayrim manfaatdor guruhlar-ning sub'ektiv baholariga bog'liq bo'lgan holda tanlanish xarakteriga ega bo'lmasligi kerak⁵³;

2. Soliq imtiyozlarini berishga noiqtisodiy tarzda majbur qilish va qo'llanilishning majburiyligi xos emas;

3. O'zining ichki tabiatiga ko'ra, soliq imtiyozlariga qo'llanilishning ma'muriy-buyruqbozlik xarakteri begona-dir;

4. Investitsion soliq kreditlari umumdavlat ahami-yatiga ega bo'lgan investitsion dasturlarning bajarilishini ta'minlaydigan soliq to'lovchilar guruhiga berilishi kerak;

5. Soliq imtiyozlarining qo'llanilishi byudjet daromad-lariga, korporativ va shaxsiy iqtisodiy manfaatlariga zarar etkazmasligi lozim⁵⁴;

⁵³ Bir mulohaza yuritib ko'ringchi, amaliyotda soliq imtiyozlarini taqdim etishning bu printsiplarga qay darajada qat'iy rioya qilinmoqda? Bunga to'liq rioya etmaslikning oqibati nimalarga olib kelishi mumkin?

6. Imtiyozli soliq portfelini shakllantirish tartibi umumdavlat miqyosida aniqlanadi va qonuniy tarzda markaziy hokimiyat tomonidan tasdiqlanadi;

7. Mahalliy darajada soliq imtiyozlarining qo'llani-lishi oliy qonunchilik organi tomonidan belgilanadigan ramka doirasida bo'lishi kerak.

Bu o'rinda, avvalo shuni ta'kidlash joizki, yuqorida keltirilgan soliq imtiyozlarini berish masalasida inobatga olinishi lozim bo'lgan printsiplar biror bir iqtisodchi olim ijodining mahsuli emas. Ular bo'sh joydan o'z-o'zidan o'ylab ham topilmagan. Ularning ijodkori – iqtisodiy hayot. Bu printsiplarning to'g'ri ekanligini va ular albatta soliqlar bo'yicha imtiyozlar berilayotgan paytda inobatga olinishi shart ekanligini hayotning o'zi, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarning tarixiy tajribasi, hayot yo'li to'liq va uzil-kesil tasdiqlaydi.

Endi soliq imtiyozlarini berish borasida bizning amaliyotimizdagi har bir holatni ana shu yuqorida keltirilgan printsiplarning talablari asosida tahlil qilib chiqaylikchi, ularning qaysi biri qay darajada yuqorida keltirilgan printsiplarning talablariga javob berar ekan? Ishonchingiz komil bo'lsin, hatto sirtdan qilingan kuchsizgina tahlil natijalari hamma vaqt ham soliqlar bo'yicha imtiyozlarni berishda to'g'riligini iqtisodiy hayotning o'zi uzil-kesil tasdiqlagan yuqoridagi talablarga etarli darajada rioya qilinmayotganligini ko'rsatishi mumkin. Bunday sharoitda soliqlar bo'yicha berilgan imtiyozlarning samaradorligi to'g'risida e'tiborga loyiq bo'lgan fikrlarni bildirish amri-maholdir.

Bizning nazarimizda, soliqlar bo'yicha imtiyozlarni oqilona taqdim etish masalasi quyidagi bir necha savollarning aniq javobiga ega bo'lishni ham taqozo etadi: Soliqlar bo'yicha imtiyoz berishdan maqsad nimadan iborat? Soliq imtiyozlarining berilish darajasi qanday? Mavjud soliq imtiyozlaridan to'liq foydalanishning uddasidan chiqaolayapmizmi? Soliq imtiyozlarini berib, ko'zlagan maqsadlarga erishayapmizmi? U yoki bu soliqlar bo'yicha imtiyozga ega bo'lganlarning ahvoli qanday? Berilgan soliq imtiyozlari qanday «ishlayapti»? «Ishlayaptimi» o'zi? Yoki... Soliqlar bo'yicha berilgan imtiyozlardan to'liq foydala-nishning uddasidan chiqaolsak, unda nima bo'lishi mumkin? Berilgan soliq imtiyozlaridan to'liq foydalanmasdan turib qo'shimcha imtiyozdan umidvor bo'lishga haqqimiz bormi yoki yo'qmi? Soliq va imtiyoz o'rtasidagi dialektik bog'liqlik nimadan iborat?⁵⁵ Va hokazo.

Shu o'rinda quyidagi fikrni alohida ta'kidlamoqchimiz: soliqlar bo'yicha imtiyozlarni berish yoki bermaslik masalasi muhokama etilayotgan paytda yuqoridagi savol-larning haqiqiy javobiga ega bo'linsa va ularni inobatga olgan

⁵⁴ Bu erda nimalar nazarda tutilayapti? Bu bir o'q bilan ikki quyovni emas, balki uch quyovni urish emasmi? Buni uddalash uchun nimalar qilish kerak?

⁵⁵ Ba'zi bir sabablarga ko'ra, bu savollarning javoblari, o'z navbatida, ushbu bobning keyingi paragraflarida beriladi.

holda imtiyozlarni berish yoki bermaslik masalasida tegishli qaror qabul qilinsa, bunday qarorning ilmiy va amaliy jihatdan asoslanganlik darajasi shunga mos ravishda yuqori bo‘lgan bo‘lur edi.

Soliqlar bo‘yicha imtiyozlarni oqilona taqdim etish masalasini imtiyozni olayotgan tomonning (bu erda ularning yuridik yoki jismoniy shaxs ekanligi printsiptial ahamiyatga ega emas) soliq va imtiyoz o‘rtasidagi dialektik bog‘liqlik mavjudligini qanday idrok etishisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Imtiyozning berilganligi tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanayotgan sub’ektga xotirjamlikka berilishga asos bo‘laolmasligi kerak. Aksincha, imtiyozni olgandan so‘ng bunday imtiyozga ega bo‘lgan tadbirkorlik sub’ekti, oddiy tilda aytadigan bo‘lsak, jonini jabborga berib, uyquni harom bilib, ayshu-ishratdan voz kechib, tinib-tinchimasdan, elib-yugurib, g‘ayrat-shijoat bilan faoliyat ko‘rsatishi lozim. Ma‘lum ma‘noda, imtiyozga ega bo‘lgan tomon oyoqni uzatib o‘tirish huquqiga ega emasdir. Aks holda, imtiyozning berilishi o‘z ma‘no-mazmuni yuqotadi, maqsadsiz berilgan imtiyozga aylanadi.

Va nihoyat, soliqlar bo‘yicha imtiyozlarning oqilona taqdim etilishini o‘zbekona aytilgan va aksioma sifatida turmush tarzimizga qabul qilingan «Qars ikki qo‘ldan chiqadi», «Six ham kuymasini, kabob ham», «Sizdan «u»gina, bizdan «bu»gina» kabi maqollarning bekorga aytilmagan-ligini idrok etmasdan turib his etish mumkin emas⁵⁶.

2. Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish uchun hisobga olinadigan amaliy holatlar

Soliq siyosatining markaziy masalalaridan biri soliqlar bo‘yicha berilishi lozim bo‘lgan imtiyozlar bilan bog‘liqlik, keyingi paytlarda bu masala juda ko‘p shov-shuvlarga sabab bo‘lmoqda. Chunki soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etib soliq siyosatining samaradorligini (ta’sirchanligini) ta’minlashga munosib hissa qo‘shish mumkin.

Bir vaqtning o‘zida shu kecha-kunduzda istalgan, har bir tadbirkorga, faqat tadbirkorga emas, aslida har birimizga «Faoliyatingizning ko‘ngildagidek emasligiga nima sabab? Nima sizga xalaqit berayapti? Nima qilinsa, sizning faoliyatingiz siz istagan tarzda rivojlanishi mumkin?», - degan mazmunda savol berilsa, buning bir necha sabablari ustida to‘xtalishib, ularning har biri bunday sabablarning eng asosiysi sifatida «soliq imtiyozlarining etarli darajada emasligi va soliqlar tomonidan etarli darajada rag‘batlantirilmayotganligi»ni ko‘rsatishi aniq.

⁵⁶ Bu masalalar ushbu bobning 2- va 3-paragraflari doirasida batafsil ko‘rib chiqiladi. Buning ustiga, keltirilgan maqollardan qo‘llanmamizning keyingi qismlarida yana bir necha marta foydalanamiz. Shu bois, oldindan aytib qo‘yaylik, o‘sha joylarda bizni “takrorlanishga yo‘l qo‘ygan”likda ayblamang. Buning o‘ziga xos sabablari bor. Ularning qanday sabablar ekanligini aniqlashga bir urinib ko‘ringchi?!

Yoki «Sizga falonchi soliq bo'yicha imtiyoz bermoqchimiz, ma'qulmi?», - deb so'ralsa, hech o'ylab o'tirilmasdan «Albatta, ma'qul! Bormisiz? Ko'nglimizga moydek yoqadigan gapni aytdingiz-ku! Qani endi shundoq qilsangiz! Bizning ham ko'kragimizga shamol tegadigan kun kelar ekan-ku, nihoyat!», - qabilidagi javoblarning guvohi bo'lamiz. Holbuki, bunday xulosaga kelish yoki javobni berish uchun soliq imtiyozlarining nima uchun berilishi yoki soliq imtiyozlarini berishdan maqsad nimadan iborat ekanligini aniq bilish kerak.

Ochiq-oydin aytib qo'yaqolaylik: soliqlar bo'yicha berilayotgan imtiyozlar siz bilan bizga oyoqni uzatib, bermalol o'tirish uchun berilmaydi. Imtiyozni olib, undan so'ng choyxonada palovxonto'rani damlab, ko'k choyni mazza qilib ichib, shammasini chaynab, rohat-farog'atda yashashni istaganlar, chuchvarani xom sanashibdi. Boqimandalik kayfiyatida yurganlarning soliqlar bo'yicha imtiyozdan umidvor bo'lishlari, ma'zur tutasiz, noinsoflikdan boshqa hech narsa emas. Davlatning mablag'lariga nisbatan sog'in sigir sifatida qaraydiganlarning imtiyozdan umidvor bo'lishlariga haqqi yo'q. O'zganing nonini tuya qilish niyatida bo'lganlar imtiyozdan umid qilmasa ham bo'ladi. «Olma pish, og'zimga tush!», - deb o'tiradiganlarga soliqlar bo'yicha imtiyoz berilmaydi.

Soliqlar bo'yicha imtiyozlar siz bilan bizga «teplichnie usloviya»ni yaratish uchun ham berilmaydi. Aksincha, jonini jabborga beradigan, noz uyquni hozirgi sharoitda harom deb biladigan, ayshu-ishratdan nariroq yuradigan, kechayukunduz elib-yuguradigan, o'z xizmat vazifalarini belgilanganidan ziyoda qilib bajaradigan, o'zini va mehnatkash xalqimizning birini ikki qilish niyatida bo'lgan, O'zbekiston deb atalmish davlatning kelajagi buyuk bo'lishiga o'zining, zig'ircha bo'lsa ham, hissasini chin dildan qo'shish niyatida bo'lganlarga soliq bo'yicha imtiyoz berilishi kerak.

To'g'ri, hotamtoy davlatimiz siz bilan bizga (tadbir-korlarimizga ham) oyoqqa turib ketishimiz, qaddimizni rostlab olishimiz va qulay sharoitlar yaratish uchun ham soliqlar bo'yicha turli-tuman imtiyozlarni berayapti. Lekin, esingizda bo'lsin, bu imtiyozlar faqat oyoqqa turib ketish yoki qadni rostlab olish uchungina berilayotgani yo'q. Oyoqqa turganingizdan so'ng o'zingiz mustaqil yurib ketasiz, boshqa soliq to'lovchilar qatori ularning safini to'ldirasiz, tenglar ichra teng bo'lib, siz ham solig'ini belgilangan muddatda va summada to'lab qo'yasiz, degan umidda berilayapti.

Soliqlar bo'yicha imtiyoz yanada samarali faoliyat ko'rsatishni rag'batlantirish uchun va faqat shu maqsadda beriladi. Bu fikr har birimizning qulog'imiz ostida doimo baralla jaranglab turishi va, qaysi sohada faoliyat ko'rsatishidan qat'iy nazar, o'zini «Tadbirkorman!», - deydiganlarning har biri uni qulog'iga isirg'a qilib osib olishi yoki bu fikr ularning qulog'iga qo'rg'oshindek quyilishi kerak.

Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish soliq siyosati samaradorligini ta'minlash garovi ekan, bunda soliq imtiyozlari berilish darajasining qanday ekanligini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Shuni inobatga olgan holda soliqlar bo'yicha tegishli hujjatlarga nazar soladigan bo'lsak, ularning har birida «ushbu soliq turi bo'yicha quyidagi imtiyozlar mavjud»,- degan mazmundagi holatga duch kelamiz va u erda berilayotgan soliq imtiyozlari keltirilib o'tiladi. Ularni tahlil qilish natijasida har bir soliq bo'yicha berilayotgan imtiyozlarning turi (soni) 3 tadan 40 tagacha tebranayotganligini aniqlashimiz mumkin. Masalan, tadbirkorlarimiz «juda yaxshi ko'radigan», ularning o'rtasida «NDS degan balo» nomini olgan, eng «mashhur» soliqlarimizdan biri bo'lgan qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha soliq imtiyozlarining 40 turi mavjud. Daromad (foyda) solig'i bo'yicha imtiyozlar 27 guruhga birlash-tirilgan. Jismoniy shaxslarning daromadlariga solina-digan soliq bo'yicha imtiyozlar 39 ko'rinishga ega. Er solig'i bo'yicha taqdim etilgan imtiyozlar soni 33 taga teng. Boshqa soliq turlari bo'yicha ham xuddi shunday raqamlarni keltirishimiz mumkin. Bunday holatning mavjud ekanligi nimadan dalolat beradi? Imtiyozlarning berilish darajasi etarli? Yoki ular keragidan ortiqchami?

O'zimizning soliqchi-mutaxassislarimiz fikrlarini (ular soliq tizimi manfaatlarini ko'proq himoya qilishi mumkin) bir chetga surib qo'yib, xorijlik xolis mutaxassislarning fikriga quloq tutadigan bo'lsak, ularning bir ovozdan «O'zbekiston soliq tizimida ko'zda tutilgan imtiyozlar haddan ziyod ko'p. Ayrim hollarda ular sonining ko'pligi oqillik chegarasidan o'tib ketgan. Bu narsa soliq tizimi va ishlab chiqarish samaradorligining darajasiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatishi mumkin»,- degan fikrlariga guvoh bo'lamiz (biz bu o'rinda ushbu fikrlarni ularning mualliflari xorijlik bo'lgani uchun emas, balki xolis fikr bo'lganligi uchun keltirdik). Shu sababli keyingi yillarda soliq imtiyozlarini tartibga solish masalalariga alohida e'tibor berilayotganligi bejiz emas.

Shu o'rinda yana bir fikrni aytib qo'yay. Byudjet daromadlarini shakllantirish, soliqlar va soliqqa tortish masalalari bo'yicha chorak asrdan bo'yon talabalarga saboq beraman, tadbirkorlar oldida ma'ruzalar o'qiyman, rahbar xodimlar uchun tashkil qilingan ilmiy-amaliy seminarlarda ishtirok etaman. Xoh ishonang, xoh ishonmang, shu yillar davomida biror marta ham «Soliqlar bo'yicha imtiyozlar etarli yoki ular keragidan ortiqcha»,- degan fikrni bildirgan mardni uchrata olganim yo'q edi (albatta, quyidagi holat bundan mustasno). Yaqinda «mo'jiza» ro'y berdi. O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq Qo'mitasining Soliq akademiyasida «Soliq siyosatini yanada takomillashtirish – printsiplial muhim ustuvor vazifa» mavzusida respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi o'tkazilib, unda boshqa mutasaddi xodimlar bilan birgalikda respublikamizning ko'zga ko'ringan tadbirkorlari ham taklif etildi. Konferentsiyada so'z olgan rahbar-

tadbirkorlardan biri mamlakatimizda mustaqillik sharofati ila berilgan soliq imtiyozlari, ulardan qanday foydalanish kerakligi, berilgan soliq imtiyozlaridan oqillik bilan foydalanilsa, buning oqibati nimalarga olib kelishi mumkinligi to'g'risida o'z korxonasi misolida raqamlarni sayratib, shunday dalillarni keltirdiki, ularni zalga o'tirgan-larning barchasi nafasini ichiga yutib, butun vujudi quloqqa aylanib tinglashdi. «Yo'g'-e?», «Nahotki, shunday bo'lsa?», «Sira ham ishonib bo'lmaydi-da!», - deb savol berganlar opaning javobini eshitib, «Biz ham yurgan ekanmiz-da!», - deya mulzam bo'lib, o'z joylarini egallashdi.

Soliq siyosati samaradorligini ta'minlashda soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish muhim rol o'ynar ekan, bu jarayonda "Mavjud soliq imtiyozlaridan to'liq foydalanishning uddasidan chiqaolayapmizmi? Berilgan imtiyozlar qanday ishlayapti? Ishlayaptimi o'zi? Yoki..." qabilidagi savollarning javobiga ega bo'lish printsiptial ahamiyat kasb etadi.

Albatta, imtiyoz berilganidan so'ng, undan foydalanish darkor. Imtiyoz berilsa-yu, undan foydalanilmasa, bunday imtiyozning nimaga yoki kimga keragi bor? Foydalanil-mayotgan imtiyozning berilganligi uning bemaqsadliligidan, samarasizligidan darakdir. Imtiyoz davlat nomidan va tomonilan beriladi. Undan to'liq foydalanishning uddasidan chiqish imtiyozni olgan tomon (tadbirkor, siz bilan biz) uchun ham qarz, ham farz bo'lishi kerak.

Oddiygina bir misol: tegishli hujjatda olingan daromadning ma'lum bir qismi ishlab chiqarishni rivojlantirish, kengaytirish va rekonstruktsiya qilishga sarflansa, uning shu qismiga soliq solinadigan daromad kamaytiriladi, deb yozib qo'yilgan bo'lishiga qaramasdan, bunday imtiyozdan va imkoniyatdan foydalanmasak, bu nima degani? To'g'ri, ishlab chiqarishni rivojlantirish, kengaytirish va rekonstruktsiya qilish uchun faqat mablag'lar bo'lishining o'zi etarli emas, albatta. Buning uchun uddaburonlik qilish va kallani ishlatish ham kerak. Lekin bunda davlatda ne ayb? Axir u «Ishlab chiqarishingni rivojlantirmoqchi, kengaytirmoqchi va rekonstruktsiya qilmoqchi bo'lsang, marhamat, qilaver bu ishingni. Daromadingni bir qismini shu maqsadlarga sarflamoqchi bo'lsang, uning shu qismi soliqqa tortilmaydi», - deb turib, soliq bo'yicha imtiyoz berayapti-ku!

Boz ustiga, xolisona tan olaylik, ishlab chiqarishni rivojlantirish, kengaytirish va rekonstruktsiya qilish uchun, ming bir bahonani ro'kach qilib, turli-tuman «ob'ektiv» va «sub'ektiv» sabablarni ko'rsatib, daromadning bir qismini shu maqsadlarga yo'naltirishdan solig'ini to'lab qo'yishni afzal ko'rmayapmizmi? Berilgan imtiyozdan foydalanib ishlab chiqarishni rivojlantirish, kengaytirish va rekonstruktsiya qilish ustida bosh qotirishdan ko'ra, «Och qornim, tinch qulog'im!», yoki «Bugun o'tsin, ertaga bir gap bo'lar!» shaklida ish yuritmayapmizmi? Imtiyozlarni uvol qilmayapmizmi?

Bu birgina misol. Lekin soliq imtiyozlariga tegishli bo'lgan bunday misollarni qalashtirib tashlashimiz mumkin.

Yuqoridagi holatning vujudga kelganligi bizning mavjud imtiyozlardan to'liq foydalanishning uddasidan chiqolmayotganligimizni ko'rsatadi. Shu munosabat bilan yana bir voqea yodimga tushdi. Katta bir auditoriyada ma'ruza o'qiyapman. Unda respublikamiz iqtisodiyotining kelajagi, progressiv-ilg'orlari deb tan olingan bir guruh rahbarlari ishtirok etishayapti. Ma'ruza soliq imtiyozlari bilan bog'liq bo'lgan masalaga bag'ishlangan. Ma'ruza eng qiziq joyiga etganda, ulardan biri: «Domlajon, to'xtang! Fikrlaringizga qo'shilaman. Haqiqatdan ham soliqlar bo'yicha imtiyozlar juda ko'p. Lekin ularning birortasi ham ishlamayapti-ku! Ishlamayotgan imtiyozlarni boshimga uramanmi? Nima qilsak, ular ishlab ketadi? Menga o'shalarni ishlatadigan nuqtasini topib bering, men uni turtib yuborar edim va ular ishlab ketardi»,- degan arximedona savol bilan «kuyib-pishib» murojaat qilib qoldi. Bu savoldan «hushyor tortgan», «jonlangan» yana 4-5 kishi «Domlajon! Hamkasbimiz to'g'ri aytayapti. Imtiyozlarni ishlatish mexanizmi yo'q. Shuning uchun ham ular ishlamayapti»,- degan fikrni bildirishdi.

Essiz! Soliqlar bo'yicha imtiyozlarning ishlab ketishi, eng avvalo, har birimizning, o'zimizning faoliyatimizga bevosita bog'liq ekanligini anglay olmasak. Axir berilgan imtiyoz, siz o'ylaganingizdek, o'z-o'zidan ishlamaydi. Uning (imtiyozning) turtib ishlatadigan joyi (nuqtasi) yo'q. U (imtiyoz) robot emas, muruvvatini burab qo'ysangiz ishlayversa. Siz aytgan «imtiyozlarni ishlatish mexanizmi»dagi asosiy «vint» siz bilan bismiz. Ana shu asosiy «vint» (siz bilan biz) «qimirlamas(k)» mexanizm ishlamaydi. Mexanizmdan foydalanish ham o'z-o'zidan bo'lmaydi. Uning ishlab ketishini ta'minlash, undan foydalanish uchun uddaburonlik kerak, aql-zakovat va bilimlilik talab qilinadi, boshni qotirish lozim, huzur-halovotdan voz kechish kerak, uzoqni (kelajakni) o'ylab, sovuqqonlik bilan hisob-kitob qilib, elib-yugurish lozim. Shu ishlarni qilayapmizmi? Yo'q! «Berilgan imtiyoz ishlasin-da! Ishlamaydigan imtiyozni menga nima keragi bor!»,- deb qo'lni qo'ltiqqa urib o'tiribmiz. Bozor iqtisodiyotining qonun-qoidalaridan ozgina xabardor bo'lgan odam bizning bu xatti-harakatimizni sira tushunaolmaydi.

Imtiyozni berish davlatning vazifasi bo'lsa, uni ishlatishni qoyil-maqom qilib uddasidan chiqish esa bizning vazifamizdir. Yoki davlat imtiyozni berib, uning ishlashini ham ta'minlasinmi? Ko'ngil qursin, nimalarni istmaydi-a? Unda siz bilan biz nima qilamiz? Og'zimizni ochib, tayyor oshga bakovul bo'lib o'tiraveramizmi? Undan tashqari, shunday fikrga borayotgan paytimizda, boshdan do'ppini olib, atrofga bir nazar tashlaylik. Axir dunyoning hech bir mamlakatida shu paytgacha hech bir davlat soliq bo'yicha imtiyozni berib, uning ishlab ketishini ta'minlash bilan o'zi shug'ullanmagan. Bu aql bovar qilmaydigan kulguli hol. Bu

muammoning hal etilishi davlatning faoliyatiga bog'liq bo'lganda edi, bu narsa allaqachon hal etilar edi. Afsuski, bundoq emas.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida imtiyozga ega bo'lishda muammo paydo bo'lishi mumkin. Ammo qo'lga kiritilgan imtiyozdan foydalanishda, uni ishlatishda esa muammoning bo'lishini aqli raso odam idrok eta olmaydi. Siz bilan biz orzu qilayotgan mamlakatlarda soliqlar bo'yicha zig'irdek imtiyozga ega bo'lish, bizdagidek, osonlik bilan emas, balki ayovsiz va shiddatli kurashlar natijasida qo'lga kiritiladi. O'sha imtiyozni berish yoki bermaslik masalasi u yoki bu hukumatning taqdirini, hokimiyat tepasida qolish yoki qolmasligini belgilab beradi. Respublikamiz rahbariyati tomonidan hayotga tadbiiq etilayotgan oqilona iqtisodiy siyosat orqali soliqlar bo'yicha turli-tuman imtiyozlar ikki qo'llab taqdim etib turilsa-yu, ulardan samarali foydalanishni uddasidan o'zimiz chiqaolmayotgan bo'lsak, davlat dodini kimga aytsin va u yana nima qilib bersin?

Shu o'rinda quyidagi savolning javobini topish ham alohida ahamiyatga ega: berilgan soliq imtiyozlardan to'liq foydalanishning uddasidan chiqaolsak, unda nima bo'lishi mumkin?

Soliqlar bo'yicha imtiyozlarning berilishi, ma'lum ma'noda, davlatga yoki byudjetga tegishli bo'lgan mablag'lar bir qismining xo'jalik yurituvchi sub'ektlar ixtiyorida qoldirilishini anglatadi. Hisob-kitoblarning ko'rsatishicha, agar hozirgi paytda qonunchilikda hech bir qo'shimcha o'zgarishlarni kiritmasdan turib mavjud imtiyozlardan to'liq foydalanishning uddasidan chiqaolsak, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar ixtiyorida qoldirilishi mumkin bo'lgan mablag'lar byudjet daromadlarining qariyb 50%igacha teng bo'lishi mumkin ekan. Bunday natijaning qo'lga kiritilishi davlat byudjetining daromadlarini ta'minlash nuqtai-nazaridan juda katta risk bo'lsa-da, davlat shunga yo'l qo'yayapti. Uning niyati shunday qaror qabul qilish evaziga xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy ahvolini keskin mustahkamlashdan iboratdir. Shuning uchun ham, to'la ishonch bilan aytish mumkinki, berilgan imtiyozlardan to'liq foydalanishning uddasidan chiqaolsak, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy ahvoli yaxshilanardi, ularning beli baquvvat bo'lib, o'z zimmalariga olgan majburiyat-larini o'z vaqtida bajarar edilar, mavjud muammolarning juda ko'pchiligi hal etilgan bo'lur edi.

Endi quyidagi savollarga javob berishga harakat qilaylik: soliq imtiyozlarini berib, ko'zlagan maqsadlarga erishayapmizmi? Imtiyozga ega bo'lganlarning ahvoli qanday?

Soliqlar bo'yicha imtiyozlarni berib, tadbirkorlik faoliyati keng quloch yoyadi, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy ahvoli keskin yaxshilanadi, to'lov oborotidagi muammolar barham topadi, korxonalar byudjet oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida to'liq bajaradilar, imtiyozga ega bo'lganlarning ahvoli keskin yaxshilanadi, barchamiz samarali foyliyat ko'rsatamiz, deya o'z oldimizga

maqsadlarni qo‘ygan edik. Vaziyat ancha yaxshilangan bo‘lishiga qaramasdan, baribir, bugungi kundagi real ahvolni inobatga olgan holda soliqlar bo‘yicha imtiyozlarni berib, ko‘zlangan maqsadlarga to‘liq erishdik, imtiyozga ega bo‘lganlarning ahvoli keskin yaxshilandi, deya olmaymiz. Juda ko‘pchilik hollarda imtiyozga ega bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning aksariyati imtiyoz davri davomida faoliyat ko‘rsatishga harakat qilayotganlari sir emas. Imtiyoz davrining tugashi yaqinlashgan sayin bunday «firma»larning paytavasiga qurt tushib, qanchalik to‘siqlar qo‘yilgan bo‘lishiga qaramasdan, ularning pulni pulga urishtirib, pul tug‘diradigan «rahbar»lari o‘z «firma»larini tugatishga va bir vaqtning o‘zida parallel ravishda yangi imtiyozga ega bo‘luvchi «firma»lar ochishga harakat qilayaptilar. «Qolovini topsang, qor ham yonadi», - degan qoidaga rioya qilib, buning ustidan chiqayaptilar ham. O‘rni kelganda esa, siz bilan biz «Menga nima, qandini ursin!», - deya oddiy tomoshabin bo‘lib o‘tiribmiz.

Imtiyozga ega bo‘lgan juda ko‘pchilik xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarda iqtisodiy ahvol yaxshilanmayapti. Ularning faoliyati hamon «eski hammom, eski tos»ligicha qolayotir. Bularni qay tarzda baholash mumkin? Nima bu, tuzini eb, tuzliqqa tupurishmi? Yoki siz bilan bizning imtiyozlarni berib qo‘ygan davlatimizga o‘ziga xos tarzda «rahmat» aytishimizmi? Ana shunday sharoitda «Qo‘shimcha soliq imtiyozidan umidvor bo‘lishga haqqimiz bormi?, - degan savolning kun tartibiga qo‘yilishi tabiiy.

Haqiqiy vaziyat ana shunday bo‘lib turgan bir paytda «Soliqlar bo‘yicha yana imtiyoz berilsa, ayni muddao bo‘lur edi-da! Juda ko‘p muammolarmiz o‘z-o‘zidan hal bo‘lib ketar edi», - degan xayollarga boramiz. Amaldagi imtiyozlarga qo‘shimcha ravishda yana imtiyoz berilishidan umidvor bo‘lamiz. Bunday xayollarga borishdan oldin «Berilgan imtiyozlardan qanday foydalanayapman? Ulardan (mavjud-laridan) to‘liq foydalanishning uddasidan chiqa oldimmi? Menga berilgan imtiyoz o‘z oldiga qo‘yilgan vazifasini bajardimi?» va hokazo shunga o‘xshash savollarga xolisona insof bilan javob bersak yaxshi bo‘lur edi.

Ulardan tashqari, o‘zingizni ham davlatning o‘rniga bir qo‘yib ko‘ring. Siz imtiyozni bersangiz-u, uni olgan tomon imtiyozdan foydalanishning to‘liq uddasidan chiqaolmasdan, sizga «Yana qo‘shimcha ravishda imtiyoz bering!», - desa, nima deb javob bergan bo‘lur edingiz. Hech bo‘lmaganda, agar o‘zingizni zarracha hurmat qilsangiz, «Og‘ayni, oldin olganingni to‘liq hazm qilgin, undan so‘ng etishmasa, mendan yana so‘rashing mumkin», - deb javob berishingiz, shubhasiz.

Boz ustiga «Ber! Ber!»larning chegarasi ham bo‘lishi kerak. Imtiyoz «oltin tog‘» bo‘lganda ham uni yotib olib yoki yonboshlab eyaverish maqsadga muvofiq emas, u bir kun tugashi mumkin. Shu ma‘nodo, berilayotgan imtiyozlarning «rezinka» emasligi ham esdan chiqmasin.

¹ Buning aynan shunday ekanligini ommaviy axborot vositalarida eʼlon qilinayotgan materiallarni tahlil qilish asosida aniqlashning iloji yoʻq. Tegishli doiralarda va hatto xalqaro miqyosda ham bu sohada toʻgʻri siyosatning yuritilayotganligi eʼtirof etilayapti. Biroq, shunday boʻlishiga qaramasdan, ayrim hollarda va oʻrni kelgan joylarda bu siyosatga nisbatan oʻzimizning norozi ekanligimizni astagina bildirishga harakat qilayapmiz. Unga nisbatan xayrixoh boʻlganlarni ham topayapmiz. Minbarda mamlakatimiz byudjet-soliq siyosatining afzalliklari va xalqparvarligi xususida gapirib turib, undan tushgandan soʻng, ayrim hollarda, oʻz fikrimizdan qaytayapmiz. Unga tegishli boʻlgan ayrim savollarning haqiqiy javoblarini topaolmasdan, muxolifimizning fikrini qoʻllab-quvvatlashga majbur boʻlayapmiz. Bu siyosatning toʻgʻri ekanligini qoʻllab-quvvatlash oʻzimiz (bu erda biz “oʻzimiz” deganda byudjet mablagʻlari hisobidan roʻzgʻor tebratuvchilarning barchasini nazarda tutayapmiz) uchun ham qarz, ham farz ekanligiga qaramasdan, osongina “taslim” boʻlayapmiz.

¹ Ularning roʻyxatini yana ancha davom ettirish mumkin. Biz bu erda ularning eng koʻp marta takrorlanayotganlarini keltirish bilan cheklandik, xolos. Ular muallif fantaziyasining mahsuli emas. Keltirilgan “dard”lar turli doiradagi va darajadagi auditoriyalardan olingan va ular koʻchirma gap boʻlganligi uchun oʻzgarishsiz, qoʻshtirnoq ichida keltirilayapti.

¹ Bunday tarzda ish tutishda tarafdorlarimizdan koʻra muxoliflarimiz koʻp boʻlishini oldindan bilsak-da, bu erda ham “bilib qoʻygan – yaxshi” aqidasi ga rioya etishni afzal deb bildik.

¹ Shu maqsadda byudjet hisobidan maosh oladiganlarning bir kunlik mehnat faoliyatlarini xolisona bir tahlil qilib koʻringchi, qanday xulosaga kelarkansiz?

¹ Amaliyotda buni aniqlashning qanday muammolari mavjud? Ular qanday hal qilingan va qanday hal qilinishi kerak?

¹ Bundan koʻzlangan maqsad va uning sabablari nimalardan iborat ekanligi xususida oʻylab koʻring.

¹ Shu joygacha “byudjet hisobidan berilayotgan oylik maoshlari kam” tarzida “eʼtiroz” bildirilayotganda jiddiy eʼtibor berilishi va aniq javobiga ega boʻlishi lozim boʻlgan savollarning eng hayotiyalarini keltirish bilan cheklandik. Ularni yana davom ettirasiz degan umiddamiz.

¹ Buni Siz bilasizmi? Ularning eng asosiylarini sanab koʻrsatishga bir urinib koʻringchi?!

¹ Bu oʻrinda mualliflar nimalarni nazarda tutishayapti?!

¹ Yoki Siz bu fikrga qoʻshilmaysizmi? Qoʻshilmasangiz, uni rad etishga bir urinib koʻringchi?!

¹ Bu shakldagi qatʼiy javob bizning shaxsiy kuzatuvlarimiz natijalariga asoslangan. Bu bilan biz ularning iqtisodiy bilimlilik darajasi yoki saviyasiga baho

bermoqchi emasmiz. Aksincha, ushbu masalaga nisbatan mavjud bo‘lgan real (haqiqiy) holatni qayd etmoqchimiz, xolos.

¹ O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi: Rasmiy nashr – O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: “Adolat”, 2008. 20-22-betlar.

¹ O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi: Rasmiy nashr – O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: “Adolat”, 2008. 21-bet.

¹ O‘sha erda, 22-bet.

¹ Bunga sira ajablanmaslik kerak. Buning uchun har birimiz qo‘limizga sanoq cho‘pni olib, ilk marta sanashni qanday o‘rgangan paytimizni esga olaylik. Murabbiy-ustozimiz har birimizning qo‘limizga 20 tadan bo‘lgan sanoq cho‘pni berib, “Qani, sananglarchi, qo‘llaringizda nechta sanoq cho‘pi bor ekan?” deb bergan savolidagi javobimizga ko‘ra hammamizning javobimiz ham “20 ta!” dan iborat bo‘lmagan: “Eshmat”lar guruhiga kirgan sinfdoshlarimizning umumiy javobi “20 tadan kam”, “Toshmat”larniki – “20 ta!”, “Begmat”larni esa – hatto “20 tadan ko‘p”ni tashkil etgan.

¹ Bu narsa fikrlar xilma-xilligiga yoki rang-barangligiga alohida e‘tibor va hurmat bilan qaralayotgan hozirgi paytda yanada kuchaymoqda. Afsuski, ayrim hollarda bu narsa keraksiz yoki foydasiz munozaralarning kelib chiqishiga va ularning uzoq vaqt davom etishiga sabab bo‘lmoqda.

¹ Bunga keyingi paytlarda soliqlar sonini sanovchining qaysi mamlakat fuqarosi ekanligi o‘zining ta‘sirini ko‘rsatishi mumkinligi ham qo‘shilmoqda. Chunki Rossiya fuqarosi tomonidan internetda e‘lon qilingan ma‘lumotlarga ko‘ra, Roosiya 22 ta soliq mavjud. Gambiyada ularning soni 50 taga etadi. Ukrainada soliqlarning 99, O‘zbekistonda – 118, Belorussiyada esa – 124 turi bor (bu ma‘lumotlar internetning <http://www.gazeta.ru/> saytidan olingan).

¹ Yuqorida qayd etilganidek, bu erda tegishli javobni berayotgan paytda o‘ta ehtiyotkorlik qilmoq lozim. Chunki soliqlarning sonini mana shuncha deb faqat ma‘lum bir sanani hisobga olgan holda aytish o‘rinli. O‘sha sana uchun to‘g‘ri bo‘lgan soliqlarning soni boshqa sanaga to‘g‘ri kelmasligi mumkin. Boshqa bir sanada ularning soni o‘zgarib (ko‘payib yoki kamayib), boshqacha bo‘lish ehtimoli ham mavjud. Garchi soliqlarni joriy etish yoki ular ayrimlarini bekor qilishning o‘ziga xos qat‘iy tartibi bo‘lishiga qaramasdan, hozirgi o‘zgaruvchan sharoitda bu tartibga hamma vaqt ham qat‘iy rioya etishning iloji bo‘lmay qolayapti. Davrimizning shiddat bilan o‘zgarib borayotganligi, o‘rnatilgan tartibga hamma vaqt ham ko‘r-ko‘rona rioya etishning maqsadga muvofiq emasligi va shunday qilinsa, ayrim hollarda, uning nihoyatda “qimmat”ga tushib qolishi mumkinligi shuni taqozo etayapti. Undan tashqari, bu erda hozirgi paytda soliqlar sonining aniq emas, balki 40 tadan ortiqroq deb umumiy tarzda e‘tirof

etilayotganida, hatto “ashaddiy” sanovchilar saviyasining ham turlicha bo‘lishi mumkinligi esdan chiqmasin.

8-mavzu: Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari, ularga nisbatan bildirilayotgan e’tirozlar, muammolarni hal qilish va e’tirozlarni yumshatish yo‘llari

Respublikamizda ishlab chiqilib, hayotga tadbiiq etila-yotgan byudjet-soliq siyosatiga nisbatan yakdillik bilan fikr bildirilmayapti⁵⁷. Bir tomondan, buning shunday bo‘lishi tabiiydek, tuyuladi. Chunki bu siyosat umumdavlat, umumxalq manfaatlariga qaratilgan bo‘lishiga qaramasdan, kimning-dir manfaatlariga to‘liq mos kelishi yoki kelmasligi mumkin. Shunga muvofiq ravishda, mos kelsa – yoqadi, aksincha bo‘lsa – yoqmaydi. Ikkinchi tomondan, byudjet-soliq siyosati hamma vaqt ham barchaning manfaatlariga birdek mos kelavermasligi oldindan aniq. Bu narsani shu siyosatni ishlab chiqish va uni amalga oshirish mexanizmi o‘zida mujassam etadi. Buning ustiga, hozirgi paytda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli demokratik islohotlar, shaxs erkinligi, fikrlar xilmaxilligi va ularning har biriga hurmat bilan qarashning zarurligi byudjet-soliq siyosatiga baho berilayotgan paytda o‘z izini qoldirmoqda.

Shunday bo‘lishiga qaramasdan “Mamlakatimizdagi byudjet-soliq siyosati sizga ma’qulmi? U sizning manfaat-laringizni to‘liq ifodalayaptimi? Bu siyosat sizga yoqayap-timi? Uni to‘g‘ri deb hisoblaysizmi?” shaklida berilgan savollarga javoblarimiz qanday bo‘layapti? Bunday savollarga javob berayotgan paytda ixtiyor o‘zingizda bo‘lsa “Ma’qul emas. To‘liq ifodalamayapti. Yoqmayapti. Noto‘g‘ri deb hisoblayman” deb javob berishingizga bizda hech qanday shubha yo‘q. Ba’zi bir holatlarni hisobga olib, ularning barchasiga bir so‘z bilan “Ha” deb javob bersangiz ham, bu javobingizga, aslida, o‘zingiz ham ishonmaysiz va o‘zgani ham ishontiraolmasligingiz aniq.

Savol “Mamlakatimizdagi byudjet-soliq siyosatining nimasi Sizga ma’qul emas? Nimasi yoqmayapti? Nimasi noto‘g‘ri?” shakli va mazmunida berilsa va Sizni burchakka olib-borib, “tiqib” qo‘ysak, ilojsiz qolgandan so‘ng, oxir-oqibatda

⁵⁷ Buning aynan shunday ekanligini ommaviy axborot vositalarida e’lon qilinayotgan materiallarni tahlil qilish asosida aniqlashning iloji yo‘q. Tegishli doiralarda va hatto xalqaro miqyosda ham bu sohada to‘g‘ri siyosatning yuritilayotganligi e’tirof etilayapti. Biroq, shunday bo‘lishiga qaramasdan, ayrim hollarda va o‘rni kelgan joylarda bu siyosatga nisbatan o‘zimizning norozi ekanligimizni astagina bildirishga harakat qilayapmiz. Unga nisbatan xayrixoh bo‘lganlarni ham topayapmiz. Minbarda mamlakatimiz byudjet-soliq siyosatining afzalliklari va xalqparvarligi xususida gapirib turib, undan tushgandan so‘ng, ayrim hollarda, o‘z fikrimizdan qaytayapmiz. Unga tegishli bo‘lgan ayrim savollarning haqiqiy javoblarini topolmasdan, muxolifimizning fikrini qo‘llab-quvvatlashga majbur bo‘layapmiz. Bu siyosatning to‘g‘ri ekanligini qo‘llab-quvvatlash o‘zimiz (bu erda biz “o‘zimiz” deganda byudjet mablag‘lari hisobidan ro‘zg‘or tebratuvchilarning barchasini nazarda tutayapmiz) uchun ham qarz, ham farz ekanligiga qaramasdan, osongina “taslim” bo‘layapmiz.

“yorilasiz”, “dard”ingizni oshkor etasiz. Aksariyat hollarda ular, eng umumiy ko‘rinishda, quyidagilardan iborat bo‘ladi⁵⁸:

- “byudjet hisobidan berilayotgan oylik maoshlari kam”;
- “byudjet mablag‘laridan foydalanishda mustaqillik yo‘q”;
- “solliqlarning soni ko‘p va ular ko‘payib borayapti”;
- “solliq stavkalari yuqori darajada;
- “solliq imtiyozlari etarli darajada emas”;
- “solliq yuki nisbatan og‘ir”;
- “solliq yuki notekis taqsimlangan”;
- “solliqlar tomonidan etarli darajada rag‘batlantirilmayapti”;
- “solliq qonunchiligi (tizimi) nobarqaror”;
- “solliq tizimi haddan ziyod fiskal xarakterda”;
- “foйда (daromad) solliqqa ko‘proq darajada tortila-yapti”;
- “mol-kuldan kamroq solliq olinayapti”;
- “jismoniy shaxslar daromadi yuqori darajada solliqqa tortilayapti”;
- “oldin mavjud bo‘lmagan qo‘shilgan qiymat solig‘i joriy etilgan”;
- “solliq to‘lashdan bo‘yin tovlaganlarga nisbatan qattiq moliyaviy jazolar qo‘llanilayapti”;
- va boshqalar.

Byudjet-solliq siyosatiga nisbatan yuqorida keltirilgan “e’tirozlar”ni “yotig‘i” bilan, xolisona mushohada yuritib va mantiqning tegishli qoidalariga qat‘iy rioya etgan holda bir muhokama qilib (tahlil etib) ko‘raylikchi, qanday manzaraning guvohi bo‘lar ekanmiz?⁵⁹

Dastlab, birinchi o‘rinda keltirilgan “byudjet hisobidan berilayotgan oylik maoshlari kam” shakli va mazmunida bildirilgan “e’tiroz”ni ko‘rib chiqaylik. Shu munosabat bilan oldin yana bir marta shu tarzda “e’tiroz” bildirilayaptimi yoki yo‘qmi, shuni aniqlaylik. Bunday “e’tiroz”ni kimlar bildirishayapti? Byudjet hisobidan maosh oladiganlar. Ular kimlardan iborat? Bular, asosan, maorif, sog‘liqni saqlash, madaniyat, sport, fan, sotsial ta‘minot sohalarida, davlat hokimiyati, boshqaruv va sud organlari, fuqarolarni o‘z-o‘zini boshqarish organlarida faoliyat ko‘rsatuvchilardan iborat. Ular haqiqatdan ham yuqoridagi tarzda “e’tiroz” bildirishayaptimi yoki yo‘qmi? Bu savolga nima deb javob beramiz? Savolning javobi Sizga ma‘lum. U quyidagidan iborat: ularning orasida oladigan oylik maoshim etarli emas, deguvchilar ko‘pchilikni tashkil qiladi.

⁵⁸ Ularning ro‘yxatini yana ancha davom ettirish mumkin. Biz bu erda ularning eng ko‘p marta takrorlanayotganlarini keltirish bilan cheklandik, xolos. Ular muallif fantaziyasining mahsuli emas. Keltirilgan “dard”lar turli doiradagi va darajadagi auditoriyalardan olingan va ular ko‘chirma gap bo‘lganligi uchun o‘zgarishsiz, qo‘shilgan ichida keltirilayapti.

⁵⁹ Bunday tarzda ish tutishda tarafdorlarimizdan ko‘ra muxoliflarimiz ko‘p bo‘lishini oldindan bilsak-da, bu erda ham “bilib qo‘ygan – yaxshi” aqidasi qat‘iy rioya etishni afzal deb bildik.

Shunday bo‘lishiga qaramasdan, bu sohada faoliyat ko‘rsatayotganlarning kamdankami “Oyligim kam” deb boshqa sohaga (nodavlat sohasiga) o‘tib ketayotibdi, xolos. Ayrim hollarda esa, “o‘tgan”lari ham tezda ortga qaytishga harakat qilishayapti. Nega? Buning ustiga “Oyligim” kam” deyayotganlarning aksariyati o‘z sohalaridan boshqa tomonga “o‘tish” niyati yo‘q. Nima uchun?

“Byudjet hisobidan berilayotgan oylik maoshlari kam” tarzida “e’tiroz” bildirilayotganda quyidagi oddiy savol-larga jiddiy e’tibor bermoq va ularning aniq javobiga ega bo‘lmoq lozim:

- hech bo‘lmaganda, byudjet hisobidan berilayotgan oylik maoshlarini oshirish nimaga bog‘liq? Bu savolning aniq javobiga ega bo‘lmasdan bildirilgan e’tiroz e’tirozligicha qolaveradi. Bunday “e’tiroz”ga aqlli odam e’tibor bermaydi, boshini og‘ritib o‘tirmaydi, vaqtini behudaga sarflamaydi ham. Byudjet hisobidan berilayotgan oylik maoshlarini oshirish, eng avvalo, shunday oshirishga imkon beruvchi mablag‘larning byudjetda bo‘lishiga bog‘liq. Oylik maoshlarini oshirishga imkon beradigan mablag‘ byudjetda bo‘lmasa, yuqoridagi tarzda bildirilayotgan “e’tiroz” xom xayollikdan o‘zga narsa emas-ku! Bunday holatni inobatga olmasdan turib “Byudjetda mablag‘ bormi-yo‘qmi, bunday qat’iy nazar, byudjet hisobidan berilayotgan oylik maoshlari kam, ularni oshirish kerak” degan tarzda bildirilgan “e’tiroz” o‘zining moliyaviy asosiga ega emas va uni ob’ektiv e’tiroz sifatida e’tirof etib bo‘lmaydi. Buning ustiga, byudjet hisobidan oylik maosh oladigan-larning oyligini oshirishda, eng avvalo, byudjetda mablag‘larning bo‘lishi taqozo etilar ekan, buning uchun byudjetni qo‘shimcha daromadlar bilan ta’minlash ham lozim. Bu esa, o‘z navbatida, boshqa sharoitlar teng bo‘lgan taqdirda, soliqlarning oshirilishini talab qiladi. Bunga rozi bo‘lamizmi? Bir vaqtning o‘zida, boshqa bir tomondan, byudjetda tegishli ortiqcha mablag‘ning bor ekanligi ham oylik maoshni oshirishga etarli darajada asos bo‘lavermaydi. Buning uchun navbatdagi savolga ham xolisona javob berish maqsadga muvofiq;

- byudjetdan olayotgan maoshimga arzigulik mehnat qilayapmanmi o‘zi yoki yo‘qmi? Bu juda munozarali savol. Unga javob izlab turib, barcha “pozitsiya”larda masalani o‘z foydamizga hal qilishga harakat qilamiz. Qilgan mehnatimiz munosib taqdirlanmayapti, degan xulosaga ham kelamiz. Bunday paytda xolislik oxirgi o‘ringa tushib qoladi. Qilayotgan mehnatim haqiqatdan ham samaralimi? U nimada o‘z ifodasini topayapti?⁶⁰ Bular xususida bir o‘ylab ko‘ringchi, manzara qanday bo‘larkin? Xolisona xulosa chiqarilsa, ko‘p hollarda ko‘pchiligimizning byudjetdan olayotgan maoshimizga munosib mehnat qilmayotganligimiz ma’lum bo‘ladi. Bunday sharoitda oylik maoshlarini oshirish masalasini kun tartibiga qo‘yish o‘rinlimi? Byudjetdan olayotgan maoshimizga arzigulik mehnat

⁶⁰ Shu maqsadda byudjet hisobidan maosh oladiganlarning bir kunlik mehnat faoliyatlarini xolisona bir tahlil qilib ko‘ringchi, qanday xulosaga kelarkansiz?

qilganligimiz ma'lum bo'lganda ham bunday masalani kun tartibiga qo'yish o'zining ma'nosiga ega emas;

- “e'tiroz”lar e'tiborga olinib, byudjet hisobidan berilayotgan oylik maoshlari asossiz ravishda oshirilsa, buning oqibati nimalarga olib kelishi mumkin? Aksariyat hollarda, bunday qaror qabul qilinishining oqibatlari quyidagilardan iborat: byudjet defitsitining darajasi ortadi; mehnat motivatsiyalanishining asoslariga putur etadi; xodimlarda boqimandalik va tanballik kayfiyatlari yanada kuchayadi; inflyatsion jarayonlar o'tkirlashadi; pul va tovar massasi o'rtasidagi nomutanosiblik ortadi va h.k.;

- byudjet hisobidan berilayotgan oylik maoshlarini oshirishning asosida, haqiqatda, nima yotishi kerak? Bu savolning ob'ektiv, yakka-yu, yagona quyidagi javobi mavjud: shu sohada faoliyat ko'rsatayotganlar mehnatining unumdor-ligi⁶¹. Bu erda ham ish haqining o'zgarishi mehnat unumdor-ligining o'zgarishiga bog'liq bo'lishi kerak. Shu munosabat bilan mustaqillik yillarida mamlakatimizda byudjet sohasida ishlayotganlarning oylik maoshlari necha marta oshirildi⁶² -yu, ular mehnatining unumdorligida qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi, degan savolga bir javob izlangchi, javobingiz nimalardan iborat bo'lar ekan?;

- odatda, kimlarning oylik maoshlari yuqoriroq yoki pastroq bo'lishi kerak: byudjet sohasida faoliyat ko'rsatayot-ganlarnikimi yoki nodavlat sektoridagilarniki? Boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda, byudjet sohasida faoliyat ko'rsatayotganlarning oylik maoshlariga nisbatan nodavlat sektorida faoliyat ko'rsatayotganlarining oylik maoshlari yuqoriroq bo'lishi to'g'ri hisoblanadi. Nima uchun? Chunki davlat sektorida (byudjet sohasida) faoliyat ko'rsatayot-ganlarining oylik maoshlari kafolatlangan bo'lib, ularning riskka ta'sirchanligi past darajada. Nodavlat sektorida-gilarniki esa – buning aksi. Shu sababli, ba'zi hollarda professor yoki akademikning ish haqidan mexanizator yoki shaxtyorning ish haqi yuqori bo'lib qolgan bo'lsa, ajablanishga hech hojat yo'q⁶³.

Mamlakatimizda yurgizilayotgan byudjet-soliq siyosatiga nisbatan bildirilayotgan “e'tirozlar”ning **ikkinchisi** “byudjet mablag'laridan foydalanishda mustaqillik yo'q” tarzida ifodalanmoqda. Bu “e'tiroz”ga nisbatan munosabat bildirilayotganda, eng avvalo, uning o'ta keskin tarzda ifodalanganligini qayd etish lozim. Chunki “e'tiroz”ning bunday shakl va mazmunda bildirilishi “e'tiroz” bildiruvchi mualliflarning byudjet mablag'laridan foydalanish masalasidan aslo xabardor emasligidan dalolatdir. Chunki amaldagi tartib-qoidalarga muvofiq

⁶¹ Amaliyotda buni aniqlashning qanday muammolari mavjud? Ular qanday hal qilingan va qanday hal qilinishi kerak?

⁶² Bundan ko'zlangan maqsad va uning sabablari nimalardan iborat ekanligi xususida o'ylab ko'ring.

⁶³ Shu joygacha “byudjet hisobidan berilayotgan oylik maoshlari kam” tarzida “e'tiroz” bildirilayotganda jiddiy e'tibor berilishi va aniq javobiga ega bo'lishi lozim bo'lgan savollarning eng hayotiyalarini keltirish bilan cheklandik. Ularni yana davom ettirasiz degan umiddamiz.

byudjet mablag‘laridan foydalanishda qator mustaqil-liklar mavjud⁶⁴. Buning uchun tegishli me‘yoriy-huquqiy hujjatlarga nazar solishning o‘zi etarli.

Aslida, juda oshib borsa, bunday “e’tiroz”ni “Byudjet mablag‘laridan foydalanishda mustaqillik etarli darajada emas” shaklida ifoda etish mumkindir. Biroq, shunday bo‘lganda ham, bunday “e’tiroz” bildirishdan oldin quyidagi savollarning aniq javobiga ega bo‘lmoq lozim:

Byudjetdan mablag‘larni olish va ulardan foydalanishning amaldagi tartibi qanaqa? U samaralimi yoki samarasizmi?

Amaldagi tartibni o‘zgartirish (masalan, mustaqillikni kengaytirish yoki to‘liq mustaqillik berish) to‘g‘risidagi masala qachon kun tartibiga qo‘yilishi kerak?

Nega bunaqangi tartib o‘rnatilgan? Bunaqangi tartib faqat O‘zbekiston uchun xosmi yoki dunyoning boshqa mamlakatlarida ham shunday tartib amal qiladimi?

Boshqacha tartib o‘rnatilsa bo‘ladimi? Buni, eng avvalo, kim o‘ylashi kerak? Bundan kim tashvishga tushmog‘i lozim? Mablag‘ni beruvchimi yoki uni olib ishlatuvchi?

Boshqacha tartib o‘rnatilsa, buning oqibati nimalarga olib kelishi mumkin? Bu hisob-kitob qilinganmi yoki u faqat xoxish-istakdan iboratmi?

Byudjet mablag‘laridan foydalanishda byudjet tashkilotlarining rahbarlariga to‘liq mustaqillik berilmas-ligining sabablari nimalardan iborat?

Nahotki, ular mablag‘ni iqtisodchilardan ko‘ra yaxshiroq sarflashni uddalay oladilar?!

Byudjetdan moliyalashtirish printsiplarini nima qilamiz? Ularni inkor etamizmi? Yoki ularning to‘g‘ri ekanligiga shubhamiz bormi? Va h.k.

Garchi jiddiy va tashvishli shubhalarimiz bo‘lishiga qaramasdan, bu hayotiy va asosli savollarga malakali javob berishni Sizning ixtiyoringizga qoldirib, muammoning eng elementar tomoniga e’tibor beraylik. Tasavvur qiling: Byudjet – Sizning otangiz. Siz – byudjet tashkilotisiz. Moliyaviy jihatdan ta’minlash masalasida – Otangiz-byudjetga – qaramsiz. Bunday vaziyatda ota farzandiga mablag‘ni berib, “Bolam, uni o‘z ixtiyoringcha, xoxlaganingcha sarflayver”, - deydimi yoki boshqacha ish tutadimi? Ertalab pul berilganda, kechqurun ota “Uni nima qilding, bolam?”, deb so‘raydimi yoki yo‘qmi? Yoki ertalab pul berilayotganda uni nimalarga sarflashingiz mumkinligini va nimalarga sarflamasligingiz kerakligini qayta-qayta tayinlamay-dimi? ...

Oxir-oqibatda, otadan olingan mablag‘ni sarflash masalasida farzand mustaqillik darajasining, albatta, cheklanganligi ma’lum bo‘ladi: u otadan olingan

⁶⁴ Buni Siz bilasizmi? Ularning eng asosiylarini sanab ko‘rsatishga bir urinib ko‘ringchi?!

mablag'ni faqat ota belgilab bergan maqsadlargagina sarflashi mumkin. Hatto, muzqaymoq va tushlikda ovqatlanish uchun berilgan pulning hammasini faqat shu ehtiyojlarni qondirish uchun sarflash kerak. Tushlik ovqatning o'rniga ham muzqaymoq eyishga xoxish-istak qancha katta bo'lmasin, oqil farzand, o'zboshimchalik bilan, bunday qilmasligi kerak. To'g'rimi?! Qilinsa – bundan xabar topgan ota, uni “kesib” qo'yishi tayin. Bundan farzand xafa bo'lmasligi kerak. “Bu borada menda mustaqillik yo'q!”,- deya tarzida bildirilgan “e'tiroz”ni hech kim hech vaqtda jiddiy tarzda qabul qilmagan, qilmaydi va qilmagay ham.

“Byudjet mablag'laridan foydalanishda mustaqillik etarli darajada emas”ligining sababi ham ana shunda. Bu masalada, albatta, Siz o'ylagan darajada mustaqillik bo'lmasligi kerak. Bu ham – hayot qonuni. Unga itoat etmaganlarning – holi “Voy!”⁶⁵.

Respublikamizdagi byudjet-soliq siyosatiga nisbatan bildirilayotgan “e'tiroz”larning **uchinchisi** sifatida “soliqlar sonining ko'pligi va ularning ko'payib borayotganligi”ni ko'rsatish mumkin. Bu “e'tiroz”ning tarafdorlari mamlakatimizda juda ko'p. Shuning uchun unga nisbatan haqiqiy “diagnoz”ni qo'yish kerak (haqiqiy javobni berish kerak, deb o'qing). Bunda, eng avvalo, quyidagi uch savolning aniq javobiga ega bo'lish printsiplial ahamiyatga ega:

- shu kecha-yu kunduzda soliqlarning soni nechta?
- oldingi vaqtlarda (1, 5, 10, 20, 50, 70 yil oldin) soliq-larning soni nechta bo'lgan?
- qiyoslaganda soliqlarning soni ko'payibdimi yoki kama-yibdimi?

Haqiqatdan ham yuqorida keltirilgan har uchchala savolning aniq javobiga ega bo'lmasdan turib, “soliqlar sonining ko'pligi va ularning ko'payib borayotganligi” xususida gapirish yoki shu mazmunda byudjet-soliq siyosatiga nisbatan e'tiroz bildirish o'z ma'nosiga ega emas⁶⁶.

Xo'sh, “shu kecha-kunduzda soliqlarning soni nechta?” degan savolga qanday javob beramiz? Shu savol bilan, eng avvalo, “soliqlar soni ko'p va ular ko'payib borayotibdi” degan e'tirozchining o'zidan so'rab ko'ringchi, shu kecha-kunduzda soliqlar sonining nechta ekanligini bilarmikan?

Undan so'ng, e'tirozchining “e'tirozi”ni to'g'ri deb hisoblab, unga “hamdard” bo'layotgan o'zimizga-o'zimiz murojaat qilib ko'raylikchi, javobimiz nimadan iborat bo'larkin? O'zimizda ham javob bormikan?!

Balki bu savolning aniq javobini unga nisbatan, ma'lum ma'noda, “buloqning boshida turgan” Soliq kollejlari, Toshkent Moliya instituti, Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti, Soliq akademiyasi, Bank-moliya akademiyasi va h.k.larning talabalari bilishar?

⁶⁵ Bu o'rinda mualliflar nimalarni nazarda tutishayapti?!

⁶⁶ Yoki Siz bu fikrga qo'shilmaysizmi? Qo'shilmasangiz, uni rad etishga bir urinib ko'ringchi?!

Ular bilishmasa, balki yuqoridagi ilm dargohlarida faoliyat ko‘rsatayotgan iqtisodchi-olimlar yoki professor-o‘qituvchilar bundan xabardordir?

Va nihoyat, bu savolning aniq javobini beruvchi oxirgi najot tariqasida shu sohaning “nonini eb yurgan” soliq tizimida faoliyat ko‘rsatayotgan amaliyotchi mutaxassislarga murojaat qilib ko‘ringchi, ular bu javobdan ogohmikanlar?

Yuqoridagi barcha savollarning javobi quyidagi birgina so‘zda mujassam: yo‘q ⁶⁷. Bunday vaziyatda bu savolning aniq javobini topaman deb mamlakatimizning qolgan boshqa fuqarolariga, jumladan, mehnatkash paxtakor-ug‘allakorga yoki dehqon-u chorvadorga murojaat qilish o‘zining ma’nosiga ega emas.

Ochig‘ini aytib qo‘yaylik, yuqoridagi oddiy savolning javobini topish oson ish emas. U ancha ter to‘kishni va puxta mushohada yuritishni taqozo etadi. Buning uchun, hech bo‘lmaganda, “O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi”ni qo‘lga olib, uning “Soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar tizimi” deb nomlangan 3-bobidagi “Soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning turlari” deb nomlanuvchi 23-moddasiga qarash kerak ⁶⁸. Biroq, ushbu moddani hijjalab bir necha marta o‘qib chiqsangiz-da, unda “O‘zbekistonda shu kecha-yu-kunduzda mana shuncha soliqlar bor” degan jumlani topolmaysiz va u erda soliqlar sonining nechta ekanligini to‘g‘ridan-to‘g‘ri aniqlay olish imkoniyatiga ega emassiz.

“Kodeks”dagi “Soliqlarga quyidagilar kiradi:

- 1) yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig‘i;
- 2) jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i;
- 3) qo‘shilgan qiymat solig‘i;
- 4) aktsiz solig‘i;
- 5) er qa‘ridan foydalanuvchilar uchun soliqlar va maxsus to‘lovlar;
- 6) suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq;
- 7) mol-mulk solig‘i;
- 8) er solig‘i;
- 9) obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani ri-vojlantirish solig‘i;

10) jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yoqilg‘isi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq” deb, ular 10 turining ko‘rsatilganligi shu kecha-yu kunduzda soliqlar sonining 10 taligidan darak bermaydi. Chunki shu erning o‘zida birgina 5-punkttdagi “er qa‘ridan foydalanuvchilar uchun soliqlar va maxsus to‘lovlar” deb yozilganligi ular sonining 10 ta emasligiga shubha tug‘diradi. 7-punttda keltirilgan “mol-mulk solig‘i” va 8-punkttdagi “er solig‘i”

⁶⁷ Bu shakldagi qat‘iy javob bizning shaxsiy kuzatuvlarimiz natijalariga asoslangan. Bu bilan biz ularning iqtisodiy bilimlilik darajasi yoki saviyasiga baho bermoqchi emasmiz. Aksincha, ushbu masalaga nisbatan mavjud bo‘lgan real (haqiqiy) holatni qayd etmoqchimiz, xolos.

⁶⁸ O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi: Rasmiy nashr – O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: “Adolat”, 2008. 20-22-betlar.

yuridik va jismoniy shaxslar uchun alohida-alohida soliqlar ekanligi inobatga olinadigan bo'lsa, soliqlar sonining 10 ta emasligi haqidagi shubha yanada kuchayadi. Shu moddaning oxirrog'ida "Ushbu Kodeksda belgilangan hollarda va tartibda soliq solishning soddalashtirilgan tartibida to'lanadigan quyidagi soliqlar qo'llanilishi mumkin:

yagona soliq to'lovi;

yagona er solig'i;

tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari bo'yicha qat'iy belgilangan soliq"⁶⁹ deb yozilganligi esa O'zbekistondagi soliqlar sonining 10 ta ekanligini ochiqdan-oydin chippakka chiqaradi.

Buning ustiga "Soliq kodeksi" 23-moddasining eng oxirida "Davlat umummilliy dasturlarini amalga oshirish davrida tegishli jamg'armalar tashkil etilishi mumkin bo'lib, ularga qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda majburiy to'lovlar belgilanadi"⁷⁰ deb qayd etilganligi ham "Mamlakatimizda soliqlarning soni 10 ta", deb aytishga imkon bermaydi.

Va nihoyat, qo'yilgan masalaga nisbatan soliq to'lovchilarning ayrim toifalariga soliq solishning o'ziga xos xususiyatlari (xususan, a) to'g'ridan-to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi soliq to'lovchilarga; b) oddiy shirkat shartnomasi bo'yicha birgalikdagi faoliyatga; v) dehqon xo'jaliklariga; g) bozorlarga; d) gastrol-kontsert faoliyatini amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxslarga; advokatlar hay'atlari, advokatlik firmalari, advokatlik byurolari va advokatlarga soliq solishning o'ziga xos xususiyatlari) ham inobatga olinadigan bo'lsa, bu narsa shu kecha-yu-kunduzda soliqlar sonining nechtaligini aniqlashni yanada murakkablashtiradi.

Yuqoridagi mulohazalarimizdan yaqqol ko'rinib turib-diki, shu kecha-yu kunduzda mamlakatimizda soliqlar sonining nechta ekanligini aniqlashda "O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi"ning o'ziga ega bo'lish va uning tegishli moddalarini ko'r-ko'rona mutoala qilishning o'zi ham etarli emas. Bu tarzda soliqlar sonining nechta ekanligini aniqlashning iloji yo'q. Buning uchun, hech bo'lmaganda, o'quvchining (sanovchining) oddiy ko'zidan tashqari "aql ko'zi" ham bo'lishi taqozo etiladi.

Xullas, "Soliq kodeksi"ga muvofiq hozirgi paytda soliqlar sonining nechta ekanligini aniqlash sanovchining saviyasiga, iqtisodiy bilimlilik darajasiga bog'liq. Saviya turlicha bo'lganligi uchun "Soliq kodeksi"ni "Eshmat" ko'lga olib sanasa, soliqlarning soni "X" ta bo'ladi. "Toshmat"ning sanashiga ko'ra, bu narsa "U" taga

⁶⁹ O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi: Rasmiy nashr – O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: "Adolat", 2008. 21-bet.

⁷⁰ O'sha erda, 22-bet.

teng bo‘lishi mumkin. “Begmat” sanaganda esa, ularning soni “Z” ta chiqishi ham ehtimoldan xoli emas⁷¹.

Ajablanarlisi shundaki, sanash iqtisodchi-olimlar yoki amaliyotchi mutaxassislar tomonidan amalga oshirilsa ham natija shunga o‘xshash bo‘ladi. Chunki ularda ham saviya – turlicha. Buning ustiga, soliqlarning sonini aniqlashda qanday yondoshish kerakligi xususida ular o‘rtasida hamon yakdillik yo‘q⁷².

Ularning bir toifasi soliqlarning sonini aniqlashda faqat “solliq” deb nomlanganlarni sanash bilan chekla-nishadi. Ikkinchi toifadagilar esa, soliqlarning sonini aniqlashda faqat “solliq” deb nomlanganlardan tashqari yana “majburiy to‘lovlar”ni ham inobatga olish kerakligini qayd etadilar va soliqlar sonini ana shundan kelib chiqib, aniqlaydilar. Solliqlar sonini aniqlashda yana boshqacha tarzda yondoshadiganlar, ya’ni soliqlarning tarkibiga yuqoridagi ikki “element”dan tashqari yana “majburiy ajratmalar” va “yig‘im”larni ham qo‘shib hisoblanishini ta’kidlaydigan uchinchi toifadagilar bor. Va nihoyat, soliqlar sonini yuqoridagi uch “element”ning turli kombinatsiyalaridan foydalangan holda aniqlash taraf-dorlari ham mavjud.

Bulardan ko‘rinib turibdiki, soliqlar sonini aniqlashda yondoshuvlar turlicha bo‘lganligi uchun ularni qo‘llash evaziga qo‘lga kiritilgan natija – soliqlar sonining nechtaligini ko‘rsatuvchi ko‘rsatkich – ham turlicha bo‘lishi, tabiiy⁷³.

Shunday bo‘lishiga qaramasdan, hozirgi paytda soliqlar sonining nechtaligini aniqlashda, ularning qanday atalishidan qat’iy nazar, “solliqlar”, “yig‘imlar”, “to‘lovlar” va “ajratmalar” barchasining ularni to‘lovchilar uchun majburiy xarakterdaligi hisobga olinadigan va ularning har biri o‘z nomi bilan atalib, mustaqil solliq sifatida e’tirof etiladigan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich darajasining 40 tadan ortiq ekanligini aniqlashimiz mumkin⁷⁴.

⁷¹ Bunga sira ajablanmaslik kerak. Buning uchun har birimiz qo‘limizga sanoq cho‘pni olib, ilk marta sanashni qanday o‘rgangan paytimizni esga olaylik. Murabbiy-ustozimiz har birimizning qo‘limizga 20 tadan bo‘lgan sanoq cho‘pni berib, “Qani, sananglarchi, qo‘llaringizda nechta sanoq cho‘pi bor ekan?” deb bergan savolidagi javobimizga ko‘ra hammamizning javobimiz ham “20 ta!” dan iborat bo‘lmagan: “Eshmat”lar guruhiga kirgan sinfdoshlarimizning umumiy javobi “20 tadan kam”, “Toshmat”larniki – “20 ta!”, “Begmat”larni esa – hatto “20 tadan ko‘p”ni tashkil etgan.

⁷² Bu narsa fikrlar xilma-xilligiga yoki rang-barangligiga alohida e’tibor va hurmat bilan qaralayotgan hozirgi paytda yanada kuchaymoqda. Afsuski, ayrim hollarda bu narsa keraksiz yoki foydasiz munozaralarning kelib chiqishiga va ularning uzoq vaqt davom etishiga sabab bo‘lmoqda.

⁷³ Bunga keyingi paytlarda soliqlar sonini sanovchining qaysi mamlakat fuqarosi ekanligi o‘zining ta’sirini ko‘rsatishi mumkinligi ham qo‘shilmoqda. Chunki Rossiya fuqarosi tomonidan internetda e’lon qilingan ma’lumotlarga ko‘ra, Roosiya 22 ta solliq mavjud. Gambiyada ularning soni 50 taga etadi. Ukrainada soliqlarning 99, O‘zbekistonda – 118, Belorussiyada esa – 124 turi bor (bu ma’lumotlar internetning <http://www.gazeta.ru/> saytidan olingan).

⁷⁴ Yuqorida qayd etilganidek, bu erda tegishli javobni berayotgan paytda o‘ta ehtiyotkorlik qilmoq lozim. Chunki soliqlarning sonini mana shuncha deb faqat ma’lum bir sanani hisobga olgan holda aytish o‘rinli. O‘sha sana uchun to‘g‘ri bo‘lgan soliqlarning soni boshqa sanaga to‘g‘ri kelmasligi mumkin. Boshqa bir sanada ularning soni o‘zgarib (ko‘payib yoki kamayib), boshqacha bo‘lish ehtimoli ham mavjud. Garchi soliqlarni joriy etish yoki ular ayrimlarini bekor qilishning o‘ziga xos qat’iy tartibi bo‘lishiga qaramasdan, hozirgi o‘zgaruvchan sharoitda bu tartibga hamma vaqt ham qat’iy rioya etishning iloji bo‘lmay qolayapti. Davrimizning shiddat bilan o‘zgarib borayotganligi, o‘rnatilgan tartibga hamma vaqt ham ko‘r-ko‘rona rioya etishning maqsadga muvofiq emasligi va

Yuqorida qo‘yilgan uch savolning birinchisiga javobni osonlikcha topmaganimizdan so‘ng, endi navbatdagi ikkinchi savolning, ya‘ni “oldingi vaqtlarda (1, 5, 10, 20, 50, 70 yil oldin) soliqlarning soni nechta bo‘lgan?”, degan savolning javobini topishga harakat qilib ko‘raylikchi, manzara qanday bo‘larkin? Shubhasizki, bu ikkinchi savolning javobi birin-chisilikiga nisbatan ham yanada murakkabroq. Shu kecha-yu kunduzda soliqlar sonining qanchaligini bilmaydiganlardan bu ikkinchi savolning javobini kutish maqsadga muvofiq emas⁷⁵. Chunki bu savolning javobini topish birinchi savolning javobini topishdan ko‘ra ko‘proq mehnatni talab qiladi.

Shunday bo‘lishiga qaramasdan, bu ikkinchi savolning ham aniq javobi bor. Buning uchun “Davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarining ro‘yxati” deb nomlangan maxsus manbaga murojaat qilmoq lozim⁷⁶. Har qanday davlat taraqqiyotining har bir moliyaviy yili uchun bu manba (hujjat) mavjud bo‘lib, unda, jumladan, davlat byudjeti daromadlarining qanday soliqlar evaziga tarkib topganligi nomma-nom yozilgan. Qolgani – yuqorida ta‘kidlanganidek, Siz bilan bizning qanday sanashimizga bog‘liq.

Bizning hisob-kitoblarimizga ko‘ra, mamlakatimiz mustaqilligining dastlabki yillarida davlatimiz byudjetining daromadlari 45-47 nomdagi soliqlarni qo‘llash evaziga shakllangan. 1995 yilning 1 yanvar holatida ularning soni 42 ta bo‘lgan. Sho‘rolar davrining oxirgi yillarida ham byudjet daromadlarini shakllantirishda 50 dan kam bo‘lmagan nomdagi soliqlar ishtirok etgan⁷⁷. 1930-1932 yillarda SSSRda soliq islohoti o‘tkazilgan bo‘lib, ungacha soliq to‘lovchilar va byudjet o‘rtasida munosabatlar 83 nomdagi soliqlar⁷⁸ yordamida amalga oshirilgan⁷⁹.

shunday qilinsa, ayrim hollarda, uning nihoyatda “qimmat”ga tushib qolishi mumkinligi shuni taqozo etayapti. Undan tashqari, bu erda hozirgi paytda soliqlar sonining aniq emas, balki 40 tadan ortiqroq deb umumiy tarzda e‘tirof etilayotganida, hatto “ashaddiy” sanovchilar saviyasining ham turlicha bo‘lishi mumkinligi esdan chiqmasin.

⁷⁵ Bugun soliqlar sonining nechtaligini bilmaydiganlardan ularning soni kecha nechta ekanligini so‘rash o‘zining ma‘nosiga ega emasligi, o‘z-o‘zidan, aniq.

⁷⁶ Shu o‘rinda bu manba (hujjat)ga ega bo‘lish, u bilan atroflicha tanishish hammaga ham har doim nasib etavermasligini qayd etib o‘tishimiz lozim. Chunki bu manba (hujjat) “Faqat xizmat doirasida foydalanish uchun” grifiga ega.

⁷⁷ Buning aynan shunday ekanligini “Davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarining ro‘yxati” asosida yilma-yil aniqlash mumkin.

⁷⁸ Bu o‘rinlarda “soliqlar” so‘zining ishlatilishi ba‘zi-birovlarning e‘tiroziga sabab bo‘lishi mumkin. Chunki markscha-lenincha nazariyada soliqlar kapitalizmga mehnatkash xalq ommasini hukmron sinflar tomonidan qo‘shimcha ekspluatatsiya qilish vositasi sifatida e‘tirof etilgan. Bu nazariyaga muvofiq sotsializmga esa kishini kishi tomonidan ekspluatatsiya qilishga barham beriladi va shunga mos ravishda ularni qo‘shimcha ekspluatatsiya qilish quroli sifatida soliqlar ham barham topishi kerak edi. Ana shuni hisobga olgan holda Sho‘rolar davrida soliqlarga “barham” berishga harakat qilindi. Bu so‘zning o‘rniga “foydadan to‘lovlar”, “foydadan ajratmalar”, “foydaning ozod qoldig‘i” va h.k. shu kabi so‘zlar ishlatilib, “soliqlar”ga o‘ziga xos tarzda “yangi to‘n” kiydirilgan bo‘lsa-da, aslida ularning mazmun-mohiyati o‘zgarmasdan qolaverdi. Buning ustiga sotsialistik amaliyot ham “soliqlar” so‘zidan butunlay voz kechishning iloji yo‘qligini ko‘rsatdi. Soliqlar sotsializmning tabiatiga zid deb e‘tirof etilgan bo‘lishiga qaramasdan o‘sha davrda ham “oborot solig‘i”, “daromad solig‘i”, kolxoz-kooperativ korxonalaridan olinadigan daromad solig‘i”, “bo‘ydoqlik solig‘i” va shu kabi iboralarni ishlatmaslikning iloji bo‘lmadi. Shuning uchun sotsializmga ham qanday deb atalishidan qat‘iy nazar, bir tomondan, xo‘jalik yurituvchi

Endi bu raqamlarni hozirgi paytdagi raqamlar bilan taqqoslab ko‘ringchi, soliqlar soni oldingi yillarga nisbatan ko‘payibdimi yoki kamayibdi? Javob aniq: mamlakatimizda soliqlar soni yildan-yilga ko‘payib borayotgani yo‘q. Aksincha, ularning soni kamayib bormoqda. Bu yuqorida qo‘yilgan uchinchi savolimizga javob.

“Soliqlar soni ko‘p va ular ko‘payib borayapti” tarzida soliq siyosatiga nisbatan “e‘tiroz” bildirayotganlar, shu o‘rinda quyidagi savolning aniq javobiga ham ega bo‘lishlari lozim: iqtisodiy faoliyat (jumladan, ishlab chiqarish)ni sog‘lom rivojlantirish va davlat byudjetini etarli miqdordagi daromadlar bilan ta‘minlash nuqtai-nazaridan qaysi variant maqbul: soliqlar sonining kamligi-yu, stavkalarining maksimaligimi? Yoki soliqlar sonining ko‘pligi-yu, stavkalarining minimaligimi?

Amaliyot va tajribaning ko‘rsatishicha, bu savolning javobi izlanayotgan paytda uni izlovchilar, beixtiyor, bir necha guruhlarga bo‘linib qoladi. Ularning bir guruhi “soliqlar sonining kamligi-yu, stavkalarining maksimaligi maqbul”ligini yoqlab, o‘z argumentlarini keltirishsa, ikkinchi guruhdagilar esa, aksincha, “soliqlar sonining ko‘pligi-yu, stavkalarining minimaligi maqbul”ligining afzal ekanligini isbotlashga harakat qilishadi. Muhokama jarayonida “soliqlar soni ko‘p va ularning stavkalari maksimal darajada bo‘lsin” deguvchilar topilmasa-da, biroq “soliqlar soni kam va ularning stavkalari minimal bo‘lsa, ayni muddao bo‘lur edi” deguvchilar ham paydo bo‘ladi⁸⁰.

Savol yuqoridagi shakl va mazmunda qo‘yilgan paytda, eng avvalo, uning yakka-yu yagona javobi mavjud emasligini qayd etish kerak. Soliq tizimiga oid jahon tarixi va mamlakatlar tajribasining ko‘rsatishicha, bir tomondan, iqtisodiy faoliyatni sog‘lom rivojlantirish va ikkinchi tomondan, davlat byudjetini etarli miqdordagi daromadlar bilan ta‘minlash uchun yuqorida keltirilgan savol javoblarining turli kombinatsiyalaridan foydalanilgan va ularning har biri o‘zining tegishli samarasini bergan. Biroq, shunday bo‘lishiga qaramasdan, iqtisodiy faoliyatni sog‘lom rivojlantirish va byudjetni etarli darajadagi daromadlar bilan ta‘minlashning yagona yo‘li yuqoridagi savolga nisbatan javoblarning qaysi variantini tanlanganligi bo‘laolmaydi. O‘z-o‘zidan bu variantlar qo‘llanilishining hech biri, avtomatik tarzda, iqtisodiy faollikning rivojlanishiga va byudjetning etarli darajadagi daromadlar bilan ta‘minlanishiga olib kelmaydi. Bu vazifaning

sub’ektlar va aholi hamda, ikkinchi tomondan, davlat o‘rtasidagi byudjet daromadlarini shakllantirishga qaratilgan munosabatlar majburiylik xarakteriga ega bo‘lib, ular soliqlardan boshqa hech narsa emas edi.

⁷⁹ Buni Sho‘rolar davrining turli yillarida A.M.Aleksandrov, E.A.Voznesenskiy, M.K.Shermenyov, V.M.Rodionova, P.N.Nikolskiy va boshqalar tahriri ostida “Finansi SSSR”, “Finansi sotsialisticheskix gosudarstv” va “Finansi sotsialisticheskogo obshchestva» nomlari bilan nashr qilingan darslik va o‘quv qo‘llanmalariga murojaat qilish asosida aniqlasa bo‘ladi.

⁸⁰ Bu bildirilayotgan fikrlar mualliflarning shaxsiy kuzatuvlari va turli doiralarda o‘qigan ma‘ruzalarining natijalariga tayangan holda bildirilayapti.

muvaffaqiyatli bajarilishiga yuqoridagilardan tashqari yana ko‘plab omillar o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi⁸¹.

“Soliqlar soni ko‘p va ular ko‘payib borayapti” tarzida soliq siyosatiga nisbatan “e’tiroz” bildirayotganlar “Byudjet manfaatlari nuqtai-nazaridan soliq sonining ko‘pligi yoki kamligi printsiptial ahamiyatga egami yoki yo‘qmi?”, degan savolning javobidan ham ogoh bo‘lmog‘lari lozim.

Sirtidan qaralganda, savolning bu tarzda qo‘yilishi, hech bo‘lmaganda, g‘alatiroq tuyuladi. Shuning uchun ham shu tarzdagi savol e‘lon qilinganda, ayrim hollarda, birdaniga “Albatta, printsiptial ahamiyatga ega. Soliqlar soni qancha ko‘p bo‘lsa, byudjetga shuncha yaxshi. Chunki byudjetga daromadlar shuncha ko‘p boradi”, degan javobga ham ega bo‘lamiz. “Nega bunday javob berildi?”, deb uni aniqlashtirishga harakat qilsak, bunday tarzda javobning “bejiz” berilmaganligi ma‘lum bo‘ladi. Yuqoridagi javob matematikaning quyidagi oddiy qoidasiga asoslangan ekan: qo‘shiluvchilarning sonining ko‘payishi, yig‘indining ortishiga olib keladi.

Bu tarzdagi javob, ma‘lum ma‘noda, o‘zining mantig‘iga ega bo‘lsa-da, byudjet daromadlarini shakllantirish nuqtai-nazaridan uni har doim ham to‘g‘ri javob deb bo‘lmaydi. Bunday javob, boshqa holatlar o‘zgarmagan taqdirda, yangi soliq sonining ko‘paytirilishi avtomatik tarzda byudjetga undiriladigan soliq summalarining ortishiga olib kelsagina, o‘rinli bo‘lishi mumkin. Lekin bu degani hamma vaqt yoki doim ham shunday bo‘laveradi, degani emas. Iqtisodiy hayotning ko‘rsatishicha, soliq sonining ko‘paytirilishi byudjetga boruvchi daromadlar summasini o‘zgartirmasligi yoki hatto kamaytirishi ham mumkin. Buning xuddi shunday bo‘lishi mumkinligi faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliy jihatdan ham o‘rinli. Ko‘rinib turibdiki, bu erda matematikaning oddiy qoidalari ham, ayrim hollarda, o‘z kuchini yuqotayapti. Bu erda soliq soni va byudjet daromadlarining summasi o‘rtasida to‘g‘ri proporsional bog‘lanish mavjud, deb ham bo‘lmaydi. Shu ma‘noda, byudjet manfaatlari nuqtai-nazaridan soliq sonining ko‘pligi yoki kamligi printsiptial ahamiyatga ega emas, deyish mumkin. Bu degani davlat istasa – yagona bitta soliqni qo‘llab, xoxlasa – bugungi kundagidek 40dan ortiq soliqni joriy etib, o‘ziga tegishli bo‘lgan mablag‘ni byudjetga olishi mumkin, degani bilan barobardir.

Bu tasdiqning ma‘no-mazmunini to‘liqroq va to‘g‘riroq tushunish uchun umumiy tarzdagi “Soliq summasi nimalarga bog‘liq?” degan savolning javobiga ham ega bo‘lish kerak. Javob, tabiiyki, “Soliqning summasi soliqqa tortiladigan ob‘ektning summasi⁸²ga va soliqning stavkasiga bog‘liq”dan iborat bo‘ladi. Bu eng

⁸¹ Bir urinib ko‘ringchi, bular qanday omillar ekan?!

⁸² Bu o‘rinda soliqqa tortiladigan aylanma, mol-mulkning qiymati, daromad va shu kabilar nazarda tutilmoqda.

umumiy javob bo'lsa-da, e'tibor bering, biz bu erda "Soliqning summasi soliqning soniga bog'liq" degan javobni bermaypmiz.

Shu joyda yana bir o'rinli savol paydo bo'ladi: byudjet manfaatlari nuqtai-nazaridan soliqlar sonining ko'pligi yoki kamligi printsiptial ahamiyatga ega emas ekan va davlat istasa – yagona bitta soliqni qo'llab, xoxlasa – bugungi kundagidek 40dan ortiq soliqlarni joriy etib, o'ziga tegishli bo'lgan mablag'ni byudjetga olishi mumkin ekan, nega, u holda, soliqlarning sonini yagona (bitta) qilib o'rnatish maqsadga muvofiq emas⁸³? Ko'rinib turibdiki, bu savol – mantiqiy jihatdan mushohadalashning natijasi. Shu tarzda mushohada qilinganidan so'ng bu savoldan qochib qutilishning hech iloji yo'q.

Haqiqatdan ham, yuqoridagi tasdiqlar to'g'ri bo'lsa, bugungi kunda 40dan ortiq soliqlarni qo'llashning nima keragi bor? Bitta soliqdan foydalangan holda davlat o'ziga tegishli bo'lgan summa (daromad)ni olavermaydimi? Shunday qilinsa, boshqalar (soliq to'lovchilar)ga ham yaxshi bo'lar edi-ku!? O'z navbatida, soliqqa tortish jarayonlari ham soddalashardi, to'g'rimi!? Hammamizning ham niyatimiz, aslida, shundan iborat emasmi? Va h.k. Bunaqangi hayotiy savollarning kun tartibiga qo'yilmasligiga hech kim kafolat beraolmaydi.

Bu savollarga asosli javobni berish uchun, ularga qo'shimcha tarzda, yana bir savolning javobini topish zarur. Aks holda, barcha urinishlar besamar ketadi. Javobimiz ishonchli chiqmaydi. Bu qo'shimcha tarzda beriladigan oddiy savol quyidagidan iborat: soliq tizimining oldiga qanday vazifalar qo'yilgan? Bu savolning asosli javobini topmasdan turib, "Nega soliqlarning sonini yagona (bitta) qilib o'rnatish maqsadga muvofiq emas?", degan savolning haqiqiy javobini topib bo'lmaydi.

Yuqoridagi savolga javob beraturib, soliq tizimining oldiga quyilgan vazifalarning bir nechtasini "sharillatib" sanab berishni uddasidan chiqolsak-da, ayrim hollarda, eng asosiy narsa, ya'ni bu vazifalarning soni, aslida, bor-yo'g'i quyidagi ikkitadan iborat ekanligi esimizdan chiqib qoladi:

- davlat byudjetini etarli miqdordagi daromadlar bilan ta'minlash;
- iqtisodiy faoliyatning yuqori sur'atlarda rivojlanishini stimullashtirish⁸⁴.

Haqiqatdan ham, soliq tizimining oldiga qo'yilgan vazifalarni qanchalik konkretlashtirib sanamaylik, sinchiklab e'tibor beradigan bo'lsak, ular, oxir-oqibatda, baribir yuqoridagi ikki vazifaning biriga tegishli ekanligi ma'lum bo'ladi.

Bu o'rinda soliq tizimining oldiga qo'yilgan vazifa-larning o'ziga xosligini ham alohida qayd etib o'tmoq lozim. Ularning o'ziga xosligi shundan iboratki, bu vazifalar bir vaqtning o'zida parallel ravishda bajariladigan va o'zaro teng kuchga ega bo'lgan vazifalar hisoblanadi. Teng sharoitlarda, ularning birortasiga

⁸³ Maqsadga muvofiq emasligini tasdiqlovchi dalillarni keltiraolasizmi?

⁸⁴ O'zingizga bir erk berib ko'ringchi, bu ifodaga qanday izohlarni berar ekansiz?!

ustuvorlik berish maqsadga muvofiq emas. Amaldagi soliq tizimining qo'llanilishi natijasida har ikkala vazifa ham birdek muvaffaqiyatli bajarilmog'i lozim. Agar davlat byudjeti etarli miqdordagi daromadlar bilan ta'minlansa-yu, iqtisodiy faoliyatning yuqori sur'atlarda rivojlanishi amalga oshirilmasa yoki buning aksi bo'lsa, bu soliq tizimining o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarma-ganligidan dalolatdir.

Xo'sh, ana shunday xususiyatlarga ega bo'lgan bu vazifa-larni qanday qilib muvaffaqiyatli bajarish mumkin? Yagona (bitta) soliqni joriy qilibmi yoki soliqlarning turli-tumanlaridan foydalanish orqalimi? Jahon tarixiy va iqtisodiy taraqqiyotining darak berishicha, bu vazifani yagona (bitta) soliqni joriy qilib, muvaffaqiyatli bajarishning mutlaqo iloji yo'q. Buni jahondagi barcha taraqqiy etgan mamlakatlarning ilg'or tajribalari uzil-kesil ko'rsatayapti va tasdiqlayapti. Aksincha, soliq tizimining oldiga qo'yilgan yuqoridagi har ikki vazifaning muvaffaqiyatli bajarilishiga soliqlarning turli-tumanlaridan foydalanish imkon berayapti. Shuning uchun taraqqiy etgan mamlakatlarning fuqarolari, hatto beixtiyor yo'talib qo'rganlarida ham, "Solig'ini to'ladingmi?" degan savolning qo'yilayotganligidan hayratga tushayotganlari yo'q.

Shuning uchun ham byudjet manfaatlari nuqtai-nazaridan soliqlar sonining ko'pligi yoki kamligi printsiptial ahamiyatga ega bo'lmasa-da, shunday bo'lishiga qaramasdan, agar bugungi kunda soliqlar sonining yagona (bitta) qilib o'rnatishning iloji bo'lmayotgan bo'lsa, bu narsa soliq tizimining oldiga qo'yilgan har ikki vazifaning qay variantda muvaffaqiyatli bajarilishi mumkinligiga borib taqaladi. Agar yagona (bitta) soliqni joriy etish evaziga soliq tizimining oldiga qo'yilgan har ikkala vazifani muvaffaqiyatli bajarishning iloji bo'lsa, davlat allaqachon bu ishni amalga oshirgan bo'lur edi. Afsuski, yuqorida ta'kidlanganidek, buning iloji yo'q.

Buning ustiga yagona (bitta) soliq o'rnatish xususida qaror qabul qilishga hozirlanayotgan paytda, hech bo'lmaganda, buning oqibatlari amalda nimalarga olib kelishi mumkinligi to'g'risida ham o'ylab ko'rish kerak.

Albatta, bizning sharoitimizda har bir soliq to'lovchi (yoki tadbirkor) bu masalaga nisbatan, eng umumiy tarzda, quyidagicha mulohaza yuritishi, tabiiy: "Oldin xarajat qilay. Qilgan xarajatlaring evaziga tegishli daromadga ega bo'lay. Olgan daromadlarim hisobidan qilgan xarajat-larimni qoplay. Undan so'ng foyda olsam, marhamat, davlat solig'ini olsin"⁸⁵.

Davlat ham Sizning bu mulohazalaringizga "jon bor" deb hisobladi-da, barcha soliqlarni Sizni ko'nglingizda-gidek qilib bekor qilib, ularni barchasining

⁸⁵ Yoki Siz bu o'rinda boshqacha fikrlaysizmi? Mulohazalaringizni bir bayon qilingchi, ularga atrofda qilgan munosabati qanday bo'lar ekan? (Ajablanmang, bu erda fikr, atayin, adabiy tilda emas, balki oddiy fuqaro tilida va uning o'ziga xos bo'lgan shevasida bayon qilindi).

o‘rniga “Bor-e!” deb yagona (bitta) tarzda foydadan olinadigan soliqni joriy qildi, deylik. Xo‘sh, buning oqibatlari nima bo‘lar ekan? Iqtisodiyotda yagona (bitta) soliqning joriy etilishi qanday oqibatlarga olib kelishi mumkin? Ana shu savollarga javob beradi, degan umidda 2-jadvalda keltirilgan ma’lumotlarni e’tiboringizga havola qilamiz (navbatdagi betga qarang).

2-jadval

Yagona (bitta) soliq joriy etilishining iqtisodiy (moliyaviy) oqibatlari⁸⁶

T/r	Ko‘rsatkichlar	K o r x o n a l a r			
		“A”	“B”	“V”	“G”
1.	Korxonaga ega bo‘lgan resurslar summasi, mln. so‘m	1000,0	2000,0	2000,0	2000,0
2.	Olingan foyda summasi, mln. so‘m	100,0	100,0	200,0	50,0
3.	Xo‘jalik faoliyatining rentabellik darajasi, %	10,0	5,0	10,0	2,5
4.	Foyda solig‘ining stavkasi ⁸⁷ , %	25,0	25,0	25,0	25,0
5.	Foyda solig‘ining summasi, mln. so‘m	25,0	25,0	50,0	12,5

2-jadvalda keltirilgan ma’lumotlarga izoh berish va ulardan tegishli xulosa chiqarishdan oldin ba’zi bir holatlar ustida to‘xtalib o‘tish kerak. Ularning eng muhimlari quyidagilardan iborat:

- jadvalda ma’lumotlari keltirilgan “A”, “B”, “V” va “G” korxonalar bir xil turdagi (masalan, “A” korxonaga etik chiqadigan bo‘lsa, “B” korxonaga ham shu mahsulotni ishlab chiqaradi va h.k.) hamma korxonalar mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar hisoblanadi. Ularning aynan shu tarzda e’tirof etilishi chiqarilishi lozim bo‘lgan xulosalarning asoslanganlik darajasiga o‘zining ijobiy ta’sirini ko‘rsatadi. Aksincha, ularning o‘rniga turli xildagi mahsulot (masalan, “A” korxonaga oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarsa-yu, “B” korxonaga esa avtomobil ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo‘lsa va h.k.) ishlab chiqaradigan korxonalar ma’lumotlari taqqoslanadigan bo‘lsa, chiqariladigan xulosalarning asoslanganlik darajasi ayovsiz tusni oladi;

⁸⁶ Tushunishga oson bo‘lishi uchun bu erda shartli raqamlardan foydalanildi.

⁸⁷ Nega bu erda foyda solig‘ining stavkasi keyingi yillardagidek 7,5%, 9,0% yoki 10,0% atrofida qilib belgilanmasdan, unga nisbatan bir necha barobar yuqori qilinib belgilanayapti? Buning sabablari nimalardan iborat deb o‘ylaysiz?

- jadvaldagi “korxonaga ega bo‘lgan resurslar summasi” deb nomlangan 1-ko‘rsatkichda uning ixtiyorida bo‘lgan va ishlab chiqarish maqsadlariga mo‘ljallangan barcha resurslar, ya’ni moddiy, mehnat, moliyaviy va boshqa resurslarning hammasi nazarda tutilayapti. Uning aynan ana shu tarzda e’tirof etilganligi ortiqcha e’tirozlarning paydo bo‘lishiga hojat qoldirmaydi;

- barcha korxonalar uchun mavjud hamma soliqlar bekor qilinib, ularning o‘rniga yagona (bitta) soliq joriy qilingan va uning stavkasi esa ular uchun bir xil darajada – 25,0% darajasida o‘rnatilgan.

Ana shu umumiy izohlardan keyin mamlakat iqtisodiyotida yagona (bitta) soliq joriy etilishining iqtisodiy (moliyaviy) oqibatlari nimalardan iborat bo‘lishi mumkinligini aniqlashga harakat qilaylik⁸⁸. Shu munosabat bilan “A” va “B” korxonalarining ma’lumotlari taqqoslanganda, dastlab ikkinchisi (2000,0 mln. so‘m) birinchisiga (1000,0 mln. so‘m) nisbatan ikki baravar ko‘p resursga ega bo‘lishiga qaramasdan, bir xil summadagi foyda (100,0 mln. so‘m) olganligi ma’lum bo‘ladi. Har ikkala korxonaga nisbatan yagona (bitta) soliqning stavkasi bir xil qilib belgilangani uchun ular bir summadagi (25,5 mln. so‘m) soliqni to‘laydilar. Amaliyotda bunday holatning vujudga kelmasligiga hech kim kafolat beraolmaydi. O‘z navbatida, bunday holatning vujudga kelganligi ijtimoiy adolat printsipining qo‘pol ravishda buzilganligini ko‘rsatadi. Chunki bu variantda fuqarolarning (soliq to‘lovchilarning) xoxish-istaklari hisobga olingan holda joriy etilgan yagona (bitta) soliq nisbatan yomon faoliyat ko‘rsatgan “B” korxonani (“A” korxonaning rentabelligi – 10,0%, “B” korxonaniki esa – 5,0%), o‘ziga xos tarzda, rag‘batlantirayapti. Uni samarali faoliyat ko‘rsatishga undamayapti. Bu erdagi yagona (bitta) soliqqa tortish mexanizmi ta’sirchan kuchga ega emas. U bu kuchdan butunlay mahrum bo‘lib qolgan.

Bunday vaziyat vujudga kelgan holda yagona (bitta) soliqdan iborat bo‘lgan mavjud soliqqa tortish tizimiga nisbatan “A” korxonaning munosabati qanday bo‘ladi? Bu erda o‘zini bozor iqtisodiyotining eng oddiy talablaridan (printsipalaridan) boxabar bo‘lgan “A” korxonaning jaydari falsafasi, hech bo‘lmaganda, quyidagilardan iborat bo‘lishi, tabiiy: “Men-ku, “B” korxonaga nisbatan ikki baravar kam bo‘lgan resursga ega edim. Shunday bo‘lishiga qaramasdan, kechani – kecha, kunduzni – kunduz, demasdan tinimsiz faoliyat ko‘rsatdim (ishladim). Natijada o‘zimdanda ikki baravar ko‘p resursga ega bo‘lgan “B” korxonaga qancha foyda (100,0 mln. so‘m) olgan bo‘lsa, men ham shuncha foyda (100,0 mln. so‘m) oldim. Bu mening “B” korxonaga nisbatan ikki baravar

⁸⁸ Shu joyda yagona (bitta) soliq joriy etilishi natijasida vujudga kelishi mumkin bo‘lgan oqibatlarining bir nechasini keltirish bilan cheklanamiz. Holbuki, bunday oqibatlarining soni juda ko‘p bo‘lib, ularning qolganlarini, uzoqqa bormasdan, 7.1-jadvalda keltirilgan ma’lumotlarning turli kombinatsiyalaridan foydalangan holda aniqlash mumkin. Bu vazifani bajarishni erkin mushohada yurituvchi o‘quvchilarimizning ixtiyoriga qoldiramiz.

yaxshi ishlaganimdan darak beradi. Lekin bu narsani davlat yagona (bitta) soliqni joriy etib, hisobga olmadi. Mendan ikki baravar yomon ishlagan “B” korxonasi ham qancha soliq summasini (25,0 mln. so‘m) to‘lagan bo‘lsa, unga nisbatan ikki baravar yaxshi ishlagan bo‘lishiga qaramasdan men ham shu summadagi (25,0 mln. so‘m) soliqni to‘ladim. Bunday bo‘ladigan bo‘lsa, jonimni kuydirib nima qildim. Men ham jonimni jabborga bermasdan, “B” korxonasi singari ishlaganimda, unga nisbatan olgan foydamning summasi ham ikki baravar kam bo‘lardi va soliqning summasini ham ikki baravar kam to‘lardim. Umuman olganda, hammamiz uchun yagona (bitta) qilib belgilangan foyda solig‘i mening manfaatlarimga to‘g‘ri kelmas ekan. Uni o‘zgartirmasa, bo‘lmaydi”.

9-mavzu. O‘zbekistonda byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo‘nalishlari)

Har qanday siyosat singari byudjet-soliq siyosati ham juda nozik bo‘lganligi tufayli uni takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo‘nalishlari)⁸⁹ xususida to‘xtalish oson emas. Biroq, bu o‘rinda mamnuniyat bilan shuni qayd etish kerakki, byudjet soliq-siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo‘nalishlari)ni belgilashda, eng avvalo, buyuk bobokalonimiz sohibqiron Amir Temurning xizmatlari beqiyos. Buning aynan shunday ekanligini aniqlash uchun bobomizning quyidagi bir necha fikrlariga e‘tibor berishning va ularning ma‘no-mazmuniga tushunishning o‘zi etarli:

Amir Temur fikri: *“...raiyatdan xiroj yig‘ishda uni og‘ir ahvolga tushirib qo‘yishdan yoki mamlakatni qashshoq qilib qo‘yishdan saqlanmoq zarur, chunki raiyatni xona vayron qilish xazinaning g‘ariblashuviga olib keladi. Xazinaning g‘ariblashib qolishi esa sipohning tarqalib ketishiga sabab bo‘ladi. Sipohning tarqalib ketishi o‘z navbatida saltanatning zaiflashishiga olib keladi”*.

(Temur tuzuklari. – T.: G‘.G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1996. –122-123-betlar).

Jahongir Amir Temurning bu fikridan byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo‘nalishlari)ga bevosita daxldor va hozirgi davrimiz nuqtai-nazaridan ham printsiptial ahamiyatga ega bo‘lgan bir necha xulosalarni chiqarish mumkin. Xususan, byudjet-soliq siyosatini takomillashtirish (natijasi)da:

⁸⁹ “Fundamental asoslar” va “ustuvor yo‘nalishlar” o‘rtasida printsiptial farqlarning bo‘lishi mumkinligini oldindan ko‘ra bilish imkoniyatiga biz ham ega bo‘lsak-da, lekin ba‘zi bir sabablarga ko‘ra, bu o‘rinda ularni ayni shu tarzda, ya‘ni “fundamental asoslari (ustuvor yo‘nalishlari)” shaklida ishlatishni maqsadga muvofiq deb hisobladik. Nega? Bu shunchalik “so‘z o‘yini”mi yoki boshqa narsami? Buning sabablarini tushuntirib beraolasizmi?

- birinchidan, eng avvalo, soliq to'lovchilarni "...og'ir ahvolga (bu erda "soliq to'lovchilarning og'ir ahvolga tushishi"ga zamonaviy tus berib, qabul qilmoq lozim – ta'kid bizniki. T.M.) tushirib qo'yishdan..." saqlanish kerak;

- ikkinchidan, "... mamlakatni qashshoq qilib qo'yishdan (bu erda "mamlakatning qashshoqligi" iborasini tor ma'noda emas, balki keng ma'noda idrok etmoq lozim – ta'kid bizniki. T.M.) saqlanmoq zarur";

- uchinchidan, soliq to'lovchilar xonavayron qilinadigan bo'lsa, bu narsa, "xazinaning (davlat byudjetining – ta'kid bizniki. T.M.) g'ariblashuviga (byudjeti defitsiti daraja-sining belgilangan chegaradan chiqib ketishiga – ta'kid bizniki. T.M.) olib keladi";

- to'rtinchidan, xazina g'ariblashib qoladigan bo'lsa, bu narsa, o'z navbatida "... sipohning tarqalib ketishiga sabab bo'ladi";

- beshinchidan, "sipohning tarqalib ketishi o'z navbatida saltanatning (davlatning – ta'kid bizniki. T.M.) zaiflashishiga olib keladi".

Albatta, chiqarilgan xulosalarning 4- va 5-punktlarida keltirilgan "sipohning tarqalib ketishi" iborasi endi bugungi kunda faqatgina armiyaning tarqalib ketishini anglatmaydi. Balki bu o'rinda endilikda, unga qo'shimcha ravishda, shu iboraning zamirida, soliq to'lovchilarning xufyona sektorga o'tib ketishi yoki kapitalning chetga chiqib ketishi va boshqa shunga o'xshash holatlar ham nazarda tutilishi kerak.

Shuningdek, bu erda bobomizning fikrida quyidagi mantiqiy bog'lanishning mavjudligini ko'ra bilish, ayniqsa, diqqatga sazovor: "soliq to'lovchilarning og'ir ahvolga tushib qolishi – mamlakatning qashshoqlashuvi – byudjetning nochorligi – davlat salohiyatining zaiflashuvi". Masala ana shu zanjirli ko'rinishda talqin etiladigan bo'lsa, u holda bu bog'lanishda byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ga tegishli bo'lgan asosiy g'oyalardan birining mujassam ekanligi ma'lum bo'ladi. Bu g'oya bugungi kunda ham butun dunyoda, bizning fikrimizcha, aksioma sifatida e'tirof etilmoqda.

Amir Temur fikri: *"... kimda-kim biror sahroni obod qilsa yoki koriz (er ostidan qurilgan ariq) qursa, yo biron bog' ko'kartirsa, yoxud biron xarob bo'lib yotgan erni obod qilsa, birinchi yili undan hech narsa olmasinlar, ikkinchi yili raiyat o'z roziligi bilan berganini olsinlar, uchinchi yili (esa) qonun-qoidaga muvo fiq xiroj olsinlar"*

(Temur tuzuklari. – T.: G'G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1996. – 124-bet).

Byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)da soliq imtiyoz-lari masalasiga alohida o'rin ajratilishi, albatta, kerak. Bobomiz sohibqiron Amir Temurning yuqorida keltirilgan ikkinchi fikrida

ana shunday imtiyozni qay tartibda taqdim etishning maqsadga muvofiqligi o‘z aksini topgan. Bir vaqtning o‘zida, bobomizning “... kimda-kim biror sahrani obod qilsa yoki koriz (er ostidan qurilgan ariq) qursa, yo biron bog‘ ko‘kartirsa, yoxud biron xarob bo‘lib yotgan erni obod qilsa” degan fikrlari, bir tomondan, bugungi kunda ham o‘z shaklu-shamoyilini to‘liq saqlab qolgan bo‘lishiga qaramasdan, ikkinchi tomondan, yangicha mazmun kasb etib, “yangidan tashkil etilayotgan kichik korxonalar va mikro-firmalar, xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar, ishlab chiqarishni modernizatsiya va rekonstruksiya qilishga jiddiy e‘tibor berayotgan va h.k. korxonalar” shaklini olmayaptimi? O‘sha davrda aytilgan fikrlardan bugungi kunda ham to‘liq foydalanilmayaptimi?

Sohibqiron Amir Temurning “...birinchi yili undan hech narsa olmasinlar, ikkinchi yili raiyat o‘z roziligi bilan berganini olsinlar, uchinchi yili (esa) qonun-qoidaga muvofiq xiroj olsinlar”, deya bergan amri, bugungi kunda ozroq o‘zgargandek tuyulsa-da, hamon o‘z kuchini yuqotmabdi-ku?! Soliq to‘lovchilarning ayrim toifalariga nisbatan 1 yil, 2 yil va h.k.muddatlarda soliqlardan ozod qilish tartibining o‘rnatilishi zamirida bobomizning g‘oyasi yotgan ekan-ku?! Buning ustiga, jahongir Amir Temurning yuqoridagi fikrida, bizningcha, hozirgi sharoitda byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo‘nalishlari) sifatida e‘tirof etilishi lozim bo‘lgan yana bir g‘oya mavjud.

Gap bu o‘rinda, bobomizning “...ikkinchi yili raiyat o‘z roziligi bilan berganini olsinlar...”, degan fikri xususida ketayapti. Unga ko‘ra, soliqlar bo‘yicha imtiyozlarda bir necha davr belgilanishi kerak, ya‘ni birinchi davrda soliqlar umuman olinmaydi. Ikkinchi davrda soliqlar soliq to‘lovchining roziligi asosida olinadi. Uchinchi davrdan boshlab esa, soliqlar hamma qatori qonun-qoidaga muvofiq olinishi kerak. Bir tasavvur qilib ko‘ring, agar shunday tartib o‘rnatiladigan bo‘lsa, u qanday oqibatlarga olib kelishi mumkin? Nahotki, o‘ziga imtiyozli sharoitni yaratib bergan davlatiga ma‘lum bir muddatdan keyin soliqni o‘z ixtiyorlari bilan to‘laydigan birorta ham insofli soliq to‘lovchi topilmasa?! Topiladi! Topilajak, albatta! Bu byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamen-tal asoslari (ustuvor yo‘nalishlari) sifatida buyuk bobokalonimiz Amir Temurning bundan bir necha asr muqaddam aytgan fikrlarida hamon ma‘lum bir foydalanilmagan zahiralarning mavjudligidan dalolat emasmi?!

Bizning fikrimizcha, buyuk bobokalonimiz Amir Temurning yuqoridagi fikrlaridan kelib chiqishi mumkin bo‘lgan bu xulosalar ilmiy va amaliy asosga ega bo‘lib, ular hanuzgacha o‘z qadr-qimmatini yuqotmagan va yuqotmagay, inshoalloh! Bir vaqtning o‘zida, ular zamonaviy byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo‘nalishlari) bo‘lib hali uzoq

yillar davomida jamiyatimizning taraqqiyotiga, O‘zbekistonimizning kelajagi buyuk davlatga aylanishida o‘zining munosib hissasini qo‘shaveradi.

Byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning zamona-viy fundamental asoslari (ustuvor yo‘nalishlari) nimalardan iborat bo‘lishi mumkinligi xususida mamla-katimiz Prezidenti I.A.Karimovning fikrlari ham alohida ahamiyatga ega. Shu munosabat bilan o‘quv qo‘llanmamizning ushbu bobi doirasida biz respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov tomonidan byudjet-soliq siyosati xususida bildirilgan fikrlar to‘g‘risida mulohaza yuritishni maqsadga muvofiq deb topdik. Buning, nazarimizda, bir necha asosli sabablari mavjud.

Birinchiidan, shu narsani alohida ta’kidlash joizki, Prezidentimizning asarlari bilan tanishar ekanmiz, aynan ana shu asarlarda byudjet-soliq siyosatining nazariy masalalariga asos solinganiga (nazariy asoslarining yaratilganligiga) guvoh bo‘lamiz.

Ikkinchiidan, hozirgi paytda biz ishlab chiqilayotgan va hayotga tatbiq etilayotgan byudjet-soliq siyosatining asl mohiyatini to‘g‘ri idrok etishni istar ekanmiz, davlatimiz rahbarining bu xususda bildirgan fikrlariga alohida e’ti-bor bilan qarashimiz darkor.

Uchinchiidan, davlat rahbari sifatida byudjet-soliq siyosatiga nisbatan Prezidentimiz tomonidan bildirilgan fikrlar barchaning (hatto shu sohada faoliyat ko‘rsatayotgan tegishli mutaxassislarining ham) e’tiboriga etarli tarzda etib bormaganligini xolisona tan olishimiz kerak.

To‘rtinchiidan, «Prezidentimiz byudjet-soliq siyosati to‘g‘risida qanday fikrlarni bildirgan?» - degan savolga faqat tegishli iqtisodchilar va iqtisodchi-olimlarning tor doirasigina javob berishga qodir bo‘lsa, ularning ayrimlari «Nima uchun aynan shunday fikrlar bildi-rilgan?» - degan savolga malakali tarzda javob berishga hamon ojizlik qilishmoqda.

Bu va shunga o‘xshash yana bir necha asosli sabablarni inobatga olgan holda yurtboshimizning turli yillardagi byudjet-soliq siyosatiga xos bo‘lgan fikrlarini quyida keltiraylik va ular to‘g‘risida mulohaza yuritishga harakat qilaylik. Shubhasiz, ularda hozirgi paytda va yaqin kelajakda mamlakatimizda byudjet-soliq siyosatini tako-millashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo‘na-lishlari) o‘z in’ikosini topgan.

Birinchi fikr: *«Bozor munosabatlariga o‘tish sharoitida soliqlar iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda eng muhim boshqaruvchi omil bo‘lib qoladi».* (Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: “O‘zbekiston”, 1998. 358-bet)

Sirtidan qaralganda, oddiy so‘zlardan iborat bo‘lgan bir fikr. Lekin ana shu birgina fikrning o‘zida juda katta va printsipial ahamiyatga molik bo‘lgan ma’no bor. Eng avvalo, mamlakat doirasida iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda

solliqlarning alohida o'zni bor ekanligi qayd etilayapti. Haqiqatdan ham davlat o'zi ishlab chiqqan iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda yoki uni hayotga tatbiq etishda turli vositalardan, dastaklardan, usullardan va hokazolardan foydalanadi. Iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda turli shakllardan foydalaniladiganlar qatoriga baholarni shakllantirish mexanizmini, bojxona tizimining o'ziga xos bo'lgan tartib va qoidalarini, Markaziy Bankning pul-kredit instrumentlarini, davlatning markazlashtirilgan inves-titsiya dasturlarini va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Yuqoridagilarning har biri ham davlatning iqtisodiy siyosatini amalga oshirishda ma'lum rol o'ynaydi.

Ularning orasida solliqlarning «...iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda eng muhim boshqaruvchi omil...» ekanligini Prezident tomonidan e'tirof etilishi, albatta, bejiz emas. Chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy siyosatni amalga oshirishning eng madaniylashgan, eng tabiiy va eng sog'lom yo'li haqiqatdan ham solliqlardir. Buni jahon tajribasi yaqqol ko'rsatib turibdi. Bu narsaning xuddi shunday ekanligi jahonning eng rivojlangan mamlakat-larida ham uzil-kesil e'tirof etilgan.

Prezident tomonidan bildirilgan bu fikrning maz-muni to'g'risida mulohaza yuritar ekanmiz, yana bir marta solliqlar iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda bu erda faqat «omil» sifatida qaralmayotganligini ko'rsatib o'ti-shimiz kerak. Bu erda solliqlar iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda «boshqaruvchi omil» sifatida ham qaralmayapti. Bu erda solliqlar iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda «muhim boshqaruvchi omil»dir degan fikr ham bildiril-mayapti. Aynan solliqlar iqtisodiy siyosatni amalga oshi-rishda «eng muhim boshqaruvchi omil» ekanligining ma'-nosini shu fikrni ifodalovchi so'zlarning birortasini ham «tushirib» yubormasdan idrok etmoq lozim. Ana shundagina biz «omil», «boshqaruvchi omil», «muhim boshqaruvchi omil» va nihoyat, «eng muhim boshqaruvchi omil» deb nomlangan so'z va iboralar o'rtasida o'zni kelganda «er bilan osmoncha» farq borligiga yana bir karra ishonch hosil qilamiz.

Ikkinchi fikr: «Solliqlar xazinani to'ldirish siyosatining asosiy unsuri bo'lib, davlat byud jetining daromad qismi eng muhim umumdavlat, xalq xo'jaligi vazifalarini hal etish uchun zarur bo'lgan miqdorda shakllanishini ta'minlashi lozim».

(Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: "O'zbekiston", 1998. 358-bet).

Bu erda ikki asosiy g'oya ilgari surilayapti. Birinchisi-da solliqlar xazinani to'ldirishda asosiy element ekanligi ta'kidlanayapti. Bir vaqtning o'zida xazinani to'ldirishda solliqlardan boshqa elementlarning ham bor ekanligi tan olinayapti. Ular (masalan, turli to'lovlar, ajratmalar) davlat xazinasini to'ldirishda asosiy rol

o‘ynamasa-da, lekin xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar va davlat byudjeti o‘rtasidagi munosabatlarda o‘ziga xos vazifani bajaradi.

Ikkinchi g‘oyada, soddaroq qilib aytsek, juda ko‘pchilik javobini bilishni istaydigan «Davlat byudjetining daromad qismi qancha bo‘lishi kerak?» - degan hayotiy savol-ning javobi o‘z aksini topgan. Demak, keltirilgan fikrdan ko‘rinib turibdiki, davlat byudjeti daromad qismining hajmi eng muhim umumdavlat, xalq xo‘jaligi vazifalarini hal etish uchun zarur bo‘lgan miqdorda bo‘lishi kerak. Bu fikrda, bir tomondan, qo‘yilgan savolning umumiy javobi o‘z aksini topgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, o‘sha savolning konkret javobi ham ifodalangan. Chunki yuqoridagi savolga u yoki bu narsani hisobga olgan holda oldindan «Davlat byudjetining daromad qismi mana buncha bo‘lishi kerak», - deb bir xil tarzda javob berish o‘zining ma’nosiga ega emasdir. Mulohazalarimizdan ma’lum bir davrda (odatda byudjet yili davomida) eng muhim umumdavlat, xalq xo‘jaligi vazifalarini to‘liq bajarish yoki hal etish uchun qancha miqdordagi mablag‘ talab qilinsa, davlat byudjetining daromadlari qismida soliqlar yordamida shuncha miqdorda mablag‘ to‘planishi lozim degan umumiy xulosa kelib chiqadi.

Albatta, eng muhim umumdavlat, xalq xo‘jaligi vazifalarini hal etish uchun zarur bo‘lgan mablag‘larning bir qismini davlat boshqa manbalar hisobidan ham qoplashi yoki moliyalashtirishi mumkin. Davlat qimmatbaho qog‘ozlarini muomalaga chiqarish, tashqi davlatlardan qarz olish va h.k.lar shular jumlasidandir. Eng muhim umumdavlat, xalq xo‘jaligi vazifalarini bajarish uchun moliyalashtirishning bu shakllaridan ham amaliyotda maqsadga muvofiq bo‘lgan hollarda foydalanib kelinmoqda. Bu narsa eng muhim umumdavlat, xalq xo‘jaligi vazifalarini bajarishda davlat byudjetining daromadlari etarli bo‘lmagan holda maydonga chiqadi. Soliqlar yordamida to‘plangan daromadlar etarli bo‘lgan taqdirda muomalaga qimmatbaho qog‘ozlarni chiqarish (ichki qarz) va chet mamlakatlardan qarz olishga (tashqi qarz) hojat qolmas edi. Jahon amaliyotida etishmagan mablag‘ga ega bo‘lishning biz sanab o‘tgan har ikki yo‘li ham normal holat sifatida qaralsa-da, ularning har ikkalasi ham qarziy mablag‘ (ichki va tashqi qarz) bo‘lganligi uchun o‘zida kattagina riskni namoyon etadi. Bu riskning bir qismi siyosiy riskdan iboratdir. Shuning uchun ham «davlat byudjetining daromad qismi eng muhim umumdavlat, xalq xo‘jaligi vazifalarini hal etish uchun zarur bo‘lgan miqdorda shakllanishini ta’minlashi lozim», - degan fikrga alohida hurmat bilan qaramoq kerak. Chunki bu fikr va uning amalga oshirilishi mamlakatimizning iqtisodiy mustaqilligini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

Uchinchi fikr: *«Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar, bir tomondan, xodimlarni o‘z mehnati bilan ijtimoiy ishlab chiqarishda faol ishtirok etishga rag‘batlantirishi, ikkinchi tomondan, ish haqi darajasi sarf-langani mehnat*

samarasiga mutanosib bo'lishga yordam ko'rsatishi, mehnatkash-larning daromadlaridagi tafovut asossiz ravishda katta bo'lishiga olib kelmasligi lozim». (Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: "O'zbekiston", 1998. 360-bet)

Sinchkovlik bilan e'tibor beradigan bo'lsak, bu erda jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar oldiga aslida uch murakkab vazifaning qo'yilganligi ma'lum bo'ladi:

- jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar xodim-larni o'z mehnati bilan ijtimoiy ishlab chiqarishda faol ishtirok etishga rag'batlantirishi kerak. Buning ma'nosi shundan iboratki, jismoniy shaxslardan soliqlar olin-ganda bu soliqlar ularni ijtimoiy ishlab chiqarishda faol ishtirok etishga undashi lozim. Bu soliqlarning olinishi ularda asossiz norozilik kayfiyatining tug'ilishiga olib kelmasligi kerak. Vazifaning bu tarzda qo'yilishi printsiptial ahamiyatga ega bo'lib, bu narsa jismoniy shaxslarga nisbatan soliq siyosati ishlab chiqarilayotgan paytda, albatta, inobatga olinishi shartdir;

- jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar ish haqi darajasi sarflangan mehnat samarasiga mutanosib bo'li-shiga yordam ko'rsatishi lozim. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ish haqi va unga sarflangan mehnat o'rtasidagi o'zaro munosabat eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ijtimoiy adolat printsiptining hayotga tatbiq etilishi, ko'p jihatdan, ana shu munosabatning darajasi bilan belgilanadi. Aksariyat hollarda ish haqining darajasi sarflangan mehnat samarasiga mutanosib bo'lgan taqdirda ijtimoiy adolat printsiptiga qat'iy rioya qilinayotganligi ma'lum bo'ladi. Bu narsaga erishish jamiyat taraqqiyoti uchun hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Shuning uchun ham jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar oldiga ana shu mutanosiblikni ta'minlashga yordam ko'rsatish vazifasi qo'yilayapti;

- jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar mehnat-kashlarning daromadlaridagi tafovut asossiz ravishda katta bo'lishiga olib kelmasligi lozim. Bu vazifani, aslida, yuqorida qayd etib o'tilgan ikkinchi vazifadan ajratib olib alohida tarzda tasavvur qilish mumkin emas. Chunki, ish haqi, sarflangan mehnat samarasi, daromadlar o'rtasidagi tafovut bir-biri bilan uzviy bog'langan tushunchalardir. Lekin shunday bo'lishiga qaramasdan mehnatkashlarning daromadlari faqat ish haqidan tarkib topmaganligi uchun biz bu vazifani ikkinchi vazifadan ajratib olib, alohida tarzda ko'rsatib o'tishga jazm etdik.

Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar oldiga qo'yilgan bu vazifada, dastlab, mehnatkashlarning daro-madlari o'rtasida, albatta, tafovutlarning bo'lishi qayd etilayapti. Bu tafovutlar asosli bo'lgan hollarda katta bo'lishi mumkinligi ham ta'kidlanayapti. Tafovutlar asos-siz ravishda katta bo'lgan paytda jismoniy

shaxslardan olinadigan soliqlar bu narsaga barham berishi lozimligi ko'rsatib o'tilayapti. Chunki bunday qilinmasa, bu narsa aholi qatlamlari o'rtasida turli ziddiyatlarning kelib chiqishiga va ularning kuchayishiga zamin yaratishi mumkin.

Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar oldiga qo'yilgan vazifalarning murakkabligi shundan iboratki, ularning hammasi parallel ravishda bir vaqtning o'zida bajarilishni taqozo etadi. Bir vazifaning bajarilishi ikkinchi yoki uchinchi vazifaning bajarilishiga aks ta'sir qilmasdan yoki to'sqinlik qilmasdan, aksincha, navbatdagi vazifalarning bajarilishiga yordam berishi kerak. Bu, o'z navbatida, «bir o'q bilan ikki quyonni» emas, balki «uch quyonni urish» bilan barobardir. Holbuki, bir o'q bilan ikki quyonni va ayniqsa, uch quyonni urish uchun (qo'yilgan uch vazifani bajarish uchun) merganlar (jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlarga nisbatan tegishli soliq siyosatini ishlab chiquvchilar va uni hayotga tatbiq etuvchilar) o'ta darajada mohir bo'lmoqlari lozim.

To'rtinchi fikr: *«Korxonalar zimmasidagi soliq yukining engillashtirilishi, qo'shilgan qiymatdan olinadigan soliq stavkasining kamaytirilishi oqibat natijada ishlab chiqarishni jonlashtirishga olib kelishi lozimki, bu narsa iqtisodiyotni barqarorlashtirish muammosini hal etishda g'oyat katta ahamiyatga ega».*

(Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: "O'zbekiston", 1998. 360 bet)

Bildirilgan bu fikr, bizning nazarimizda, izohga muhtoj emas, o'quvchilarga shundoq ham tushunarlidir. Shunday bo'lishiga qaramasdan, fikrda bildirilgan tadbirlarning (soliq yukining engillashtirilishi, qo'shilgan qiymatdan olinadigan soliq stavkasining kamaytirilishi) amalga oshirilishi o'zining ma'lum bir chegarasiga ega ekanligini qayd etib o'tmoq lozim. Gap bu erda soliq to'lovchilarning xohish-istaklariga qarab soliq yukini kamaytirish yoki qo'shilgan qiymatdan olinadigan soliq stavkasini pasaytirish to'g'risida ketayotgani yo'q. Xuddi shu ma'noda soliq yukini kamaytirish va qo'shilgan qiymatdan olinadigan soliq stavkasini pasaytirish to'g'risidagi bu fikr ayrim manfaatdor soliq to'lovchilar qo'lida «bayroq» vazifasini bajarishga mo'ljallanmagan. Bundan tashqari bu fikrda bildirilgan tadbirlarning bajarilishi bevosita quyida keltirilgan uch shartga bog'liq bo'lib, ular bu tadbirlarning bajarilish chegarasini belgilab beradi:

- korxonalar zimmasidagi soliq yukining engillash-tirilishi, qo'shilgan qiymatdan olinadigan soliq stavka-sining pasaytirilishi shu tadbirlar amalga oshiriladigan davr mobaynida byudjetdan qilinadigan xarajatlarni moliyalashtirishga salbiy ta'sir ko'rsatmasligi kerak. Bu, o'z navbatida, boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda, byudjetdan qilinadigan xarajatlarning mos ravishda qis-qartirilishini taqozo etadi;

- soliq yukining engillashtirilishi, qo‘shilgan qiymatdan olinadigan soliq stavkasining pasaytirilishi, oqibat natijada, byudjet defitsiti darajasining oshishiga olib kelmasligi lozim;

- xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar zimmasidagi soliq yukini engillashtirish, qo‘shilgan qiymatdan olinadigan soliq stavkasini pasaytirishdan asosiy maqsad ishlab chiqarishni jonlantirishdir. Bu narsa sodir bo‘lsagina yuqoridagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Aks holda bu o‘zgarishlar o‘zining ma’nosiga ega bo‘lmay qoladi. Soliq yukining engillashishi, qo‘shilgan qiymatdan olinadigan soliq stavkasining pasayishi natijasida ishlab chiqarish jonlansa, buning evaziga byudjet yuqoridagi har ikkala tadbirni amalga oshishidan ko‘pchilik o‘ylaganidek zarar ko‘rmaydi. Aksincha, ishlab chiqarishning jonlanishi oqibatida soliq yukining engillashishi, qo‘shilgan qiymatdan olinadigan soliq stavkasining pasayishi natijasida byudjetga borib tushmaydigan soliqlar summasi kompensatsiya qilinishi mumkin. Bu narsaning sodir bo‘lishi iqtisodiyotning barqarorlashganligidan dalolatdir.

Beshinchi fikr: *«Avvalo soliq tizimi o‘ziga xos vazifani - fiskal (xazina to‘ldirish), qayta taqsimlash va rag‘batlantirish vazifasini to‘la darajada bajarishi kerak».*

(Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: “O‘zbekiston”, 1998. 358-bet).

Ko‘rinib turibdiki, bu erda soliq tizimining oldiga o‘ziga xos uch vazifaning qo‘yilishi kerakligi ko‘rsatilgan:

1. Fiskal (xazina to‘ldirish);
2. Qayta taqsimlash;
3. Rag‘batlantirish.

Lekin bundan soliq tizimi faqat shu uch vazifani bajarishi kerak ekanda, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Chunki soliq tizimi yuqoridagilardan tashqari yana bir necha vazifalarni ham bajaradi, masalan, nazorat qilish, taqiqlash yoki to‘sqinlik qilib turish va boshqalar. Shuning uchun ham yuqoridagi fikrni ifodalashda «avvalo» degan so‘z bejiz ishlatilmagan. Bu - ushbu fikr bo‘yicha mulohaza yuritilayotgan paytda e‘tiborga olinishi lozim bo‘lgan birinchi momentdir.

Ikkinchidan, bu fikr talqin qilinayotgan paytda soliq tizimining oldiga qo‘yilgan vazifalar ketma-ketligi nazardan chetda qolmasligi kerak. Bu erda soliq tizimining oldiga birinchi galdagi vazifa sifatida fiskal (xazinani to‘ldirish) vazifasi qo‘yilayapti. Qayta taqsimlash va rag‘batlantirish vazifalarining ikkinchi va uchinchi o‘rinlarda qo‘yilishi, o‘z navbatida, mantiqning tegishli qoidalariga qat’iy ravishda rioya qilinganligidan dalolat beradi. Haqiqatdan ham soliq tizimi dastlab fiskal (xazinani to‘ldirish) vazifani bajarib bo‘lganidan so‘ng qayta taqsimlash va

undan keyingina rag‘batlantirish bilan bog‘liq bo‘lgan vazifalar kun tartibiga qo‘yiladi.

Uchinchidan, bu fikr to‘g‘risida mulohaza yuritilayotgan vaqtda vazifalarning bajarilishiga yoki ularning baja-rilish darajasiga ham (qay darajada bajarilishiga ham) alohida urg‘u berilganligi hisobga olinishi lozim. Darha-qiqat bu erda soliq tizimining, avvalo, o‘ziga xos bo‘lgan 3 vazifani bajarishi kerakligi aniqlashtirilibgina qolmasdan, balki ularning «to‘la darajada» bajarilishi kerakligi ham qayd etilgan.

To‘rtinchidan, soliq tizimining oldiga qo‘yilgan va-zifalarining ketma-ketligi har doim ham shu tartibning (ketma-ketlikning) saqlanib qolishi kerakligini taqozo etmaydi. Tarixiy taraqqiyotning alohida olingan ma’lum bir bosqichida bu vazifalar ketma-ketligi o‘zgarishi, ke-yingi qatorda turgan vazifalar oldingi qatorga o‘tishi mumkin. Bu narsa umumiy tarzda qaysi vazifaning mamlakat taraqqiyoti uchun birinchi darajali vazifaga aylanganligiga bog‘liq.

Oltinchi fikr: *«Soliq tizimining eng muhim vazifasi - ishlab chiqarishni rivojlantirishga, moddiy xom ashyo, tabiiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan, to‘plangan mol-mulkdan samarali foydalanishga rag‘batlantiruvchi ta’sir ko‘rsatishdir».*

(Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: “O‘zbekiston”, 1998. 359-bet).

Avvalo shuni qayd etish lozimki, Prezidentimiz to-monidan bildirilgan fikrni o‘qib, o‘quvchida «Bu fikr oldingi fikrga zid emasmikan?», - degan tasavvur tug‘il-masligi kerak. Chunki bu fikrda oldingi fikrdagi asosiy g‘oyalardan biri yanada rivojlantirilayapti, yanada konkret-lashtirilayapti. Oldingi fikrda soliq tizimining oldiga qo‘yilgan o‘ziga xos uch vazifaning uchinchisi rag‘batlantirish deb ko‘rsatilgan bo‘lsa, bu fikrda ana shu rag‘batlantirish bilan bog‘liq bo‘lgan vazifaga ancha aniqlik kiritilgan.

Ma’lum bir belgilarni inobatga oladigan bo‘lsak, bu erda soliq tizimining oldiga qo‘yilgan rag‘batlantirish bilan bog‘liq bo‘lgan eng muhim vazifalarni uch guruhga bo‘lish mumkin:

- ishlab chiqarishni rivojlantirishga rag‘batlantiruvchi ta’sir ko‘rsatish;
- moddiy xom ashyo, tabiiy, moliyaviy va mehnat resurs-laridan samarali foydalanishga rag‘batlantiruvchi ta’sir ko‘rsatish;
- to‘plangan mol-mulkdan samarali foydalanishga rag‘-batlantiruvchi ta’sir ko‘rsatish.

Bu erdagi birinchi punktda ishlab chiqarishni rag‘bat-lantirish to‘g‘risida gap ketayotgani yo‘q, balki aynan ishlab chiqarishni rivojlantirishga rag‘batlantiruvchi ta’sir ko‘rsatish to‘g‘risida gap ketayapti. Ana shu erdagi «rivojlan-tirish» so‘ziga

alohida urg‘u berib qaralgan taqdirdagina fikrning asl mohiyatini to‘g‘ri idrok etish mumkin.

Amaldagi soliq tizimi barcha resurslardan samarali foydalanishga rag‘batlantiruvchi ta‘sir ko‘rsatishi lozim. Bu erda resurslarning qanday shaklda (moddiy xom ashyo, tabiiy, moliyaviy, mehnat va boshqa) bo‘lishi printsiptial ahamiyatga ega emas. Bozor iqtisodiyoti barcha resurslardan har doim samarali foydalanishni taqozo etadi. Bu o‘rinda fikrdagi «samarali» so‘ziga alohida e‘tibor berilishi uning tub mohiyatini ochib berishga yordam beradi.

Soliq tizimining oldiga qo‘yilgan rag‘batlantirish bilan bog‘liq bo‘lgan eng muhim vazifalarning navbatdagisi to‘plangan mol-mulkdan samarali foydalanishga rag‘batlantiruvchi ta‘sir ko‘rsatishdir. Bu erda ham to‘plangan mol-mulkning kimga tegishli ekanligi printsiptial ahamiyatga ega emas. Undan qat‘inazar bozor iqtisodiyoti to‘plangan mol-mulkdan har doim samarali foydalanish kerakligini talab qiladi. Bozor iqtisodiyoti «Bu to‘plangan mol-mulk meniki. Uning taqdirini o‘zim hal qilaman. Xohlasam foydalanaman, xohlamasam - yo‘q», - qabilida ish tutishni yoqtirmaydi. Boshqa bir tomondan to‘plangan mol-mulkning taqdiriga uning egasigina (bozor iqtisodiyotining tegishli qonun qoidalarini bilmaydiganlar) befarq qarashi mumkin. Davlat esa bunday qila olmaydi. Soliq tizimi orqali, aksincha to‘plangan mol-mulkdan samarali foydalanishga rag‘batlantiruvchi ta‘sir ko‘rsatishga harakat qilaveradi. Davlatning bu sohadagi xatti-harakatini tabiiy ravishda qabul qilmoq lozim.

Ettinchi fikr: «*Soliq tizimini o‘zgartirishda asosqilib olingan bosh tamoyil - korxonalar zimmasidagi soliq yukini keskin kamayti-rishdir.*»

(Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: “O‘zbekiston”, 1998. 359-bet)

Iqtisodchi-olimlar va amaliyotchi mutaxassislar, mo-liyachilar, soliq xizmati xodimlari va xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlarning rahbarlari orasida juda ko‘p munozaralarga sabab bo‘layotgan masalalardan biri «soliq yuki» yoki «soliq og‘irligi» masalasidir. Bu muammoga nisbatan bildirilgan fikrlarni (ularni bildirganlarning qaysi toifaga kirganligini hisobga olmagan holda) bir necha guruhlariga bo‘lish va unga munosabatni eng umumiy tarzda qisqacha qilib quyidagi ko‘rinishlarda ifoda etish mumkin:

- soliq yuki og‘ir;
- soliq yuki haddan ziyod og‘ir;
- soliq yuki shu kecha-kunduzning talablari darajasida belgilangan;
- ayrim rivojlangan mamlakatlar bilan qiyoslaganda soliq yuki og‘ir emas;
- soliq yukini hozirgi darajasidan pasaytirish mumkin emas va h.k.

Masalaga munosabat bunday xilma-xil yoki rang-barang bo‘lib turgan bir paytda yurtboshimiz tomonidan yuqoridagi fikrning bildirilishi muammoning javobiga ancha oydinlik, aniqlik kiritadi.

Bildirilgan bu fikr to‘g‘risida mulohaza yuritish ja-rayonida, dastlab amaldagi soliq tizimini o‘zgartirish zarurligini qayd etib o‘tmoq lozim. Bu narsa shubhasizdir. Soliq tizimini o‘zgartirish zarur ekan, bu jarayon ma’lum bir tamoyillarga asoslangan bo‘lishi kerak. Ana shu tamoyillar orasidagi bosh tamoyil korxonalar zimmasida-gi soliq yukini keskin kamaytirishdir.

Bu erda hozirgi paytda korxonalar zimmasidagi soliq yukining ancha og‘ir ekanligi tan olinayapti. Shuning uchun ham soliq yukini kamaytirish emas, balki keskin kamaytirish zarurligi ta’kidlanayapti.

Shu o‘rinda yana bir narsani alohida qayd etib o‘tmoq lozim. Gap shundaki, davlatimiz rahbari tomonidan kor-xonalar zimmasidagi soliq yukiga nisbatan bu tarzidagi fikrni xaspo‘shlamasdan ochiq-oydin aytilishi quyi doi-ralarda «Soliq yukiga nisbatan aniq vaziyatni «yuqorida-gilar» bilishmaydi», - tarzida aytiladigan fikrlarning asossiz ekanligini ko‘rsatib beradi.

Sakkizinchi fikr: *«Islohotning ikkinchi bosqichidaiqtisodiy barqarorlikni va tarkibiy o‘zgarishlarni ta’minlash birinchi navbat-dagi vazifaga aylangan chog‘da soliq tizimi birinchi galda rag‘batlantiruvchilik vazi-fasini bajarishi kerak».* (Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: “O‘zbekiston”, 1998. 359-bet).

Yuqorida biz birinchi fikrga izoh berayotgan payti-mizda soliq tizimining oldiga qo‘yilgan vazifalar ketma-ketligi jamiyat taraqqiyotining talablaridan, uning oldiga ma’lum bir davrda qo‘yilgan vazifalardan kelib chiqqan holda birmuncha o‘zgarishi mumkin, degan fikrni bildirgan edik. Keltirilgan yuqoridagi fikr buning xuddi ana shunday ekanligini tasdiqlayapti.

Mustaqil mamlakatimiz iqtisodiy islohotlarni iz-chillik bilan amalga oshirib borar ekan, bu islohotlarning ikkinchi bosqichida iqtisodiy barqarorlikni va tarkibiy o‘zgarishlarni ta’minlash birinchi navbatdagi vazifa sifatida kun tartibiga qo‘yilgan. Bunday sharoitda soliq tizimi, eng avvalo, fiskal (xazinani to‘ldirish), qayta taqsimlash vazifalarini emas, balki birinchi galda rag‘batlantiruvchilik vazifasini bajarishi kerak. Ko‘rinib turibdiki, bu erda mamlakatimiz doirasida iqtisodiy barqarorlikni va tarkibiy o‘zgarishlarni ta’minlashning ahvoli bevosita soliq tizimining birinchi navbatda rag‘-batlantiruvchilik vazifasini bajarishi bilan uzviy bog‘-liq qilib qo‘yilmoqda. Boshqacha aytganda, iqtisodiy bar-qarorlikni va tarkibiy o‘zgarishlarni ta’minlash borasida erishgan yutuqlarimiz ko‘p jihatdan soliq tizimining birinchi galda rag‘batlantiruvchilik vazifasini qay dara-jada bajarganligi bilan ham belgilanadi. Yanada oddiyroq qilib aytadigan bo‘lsak,

boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda, soliq tizimi birinchi navbatda rag'batlantiruv-chilik vazifasini to'liq bajarsa, mamlakat miqyosida iqtisodiy barqarorlik ta'minlanadi va tarkibiy o'zgarish-larni amalga oshirishga erishiladi.

To'qqizinchi fikr: *«Soliq tizimi ham bozor infrastrukturasi tarkibiy qismi hisoblanadi. Uni hali chinakamiga tashkil etishga to'g'ri keladi».*

(Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: "O'zbekiston", 1998. 49-bet).

Keltirilgan fikrdan ko'rinib turibdiki, bozor in-frastrukturasi soliq tizimisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Uni soliq tizimisiz to'la tarzda tarkib topgan, kam-ko'stsiz bozor infrastrukturasi deyish mumkin emas. Bozor infrastrukturasi to'laqonli faoliyat ko'rsatishi ham, ko'p jihatdan, soliq tizimini o'sha infrastruktura tarkibida borligiga bog'liq.

Fikrning ikkinchi qismiga e'tibor berilsa, bu sohada ham juda katta ish qilish zarur ekanligi ma'lum bo'ladi. Gap bu erda bozor infrastrukturasi tarkibiy qismi sifatida soliq tizimimizning tan olinishi uchun qilinishi lozim bo'lgan ishlar to'g'risida ketayapti. Soliq tizimi bozor infrastrukturasi to'laqonli tarkibiy qismi sifatida tan olinishi uchun haqiqatdan ham chinakamiga tashkil etish kerak. Bu erdagi fikrning asl mohiyatini to'g'ri idrok etmoq uchun «chinakamiga» deyilgan so'zga alohida e'tibor bermoq lozim.

To'g'ri, haqiqatdan ham mustaqillik yillarida mustaqil davlatimizning soliq tizimini tashkil etish bo'yicha juda katta ishlar qilindi. Dastlab, aytishimiz mumkinki, O'zbekistonning mustaqil soliq tizimiga asos solindi, soliq tizimining huquqiy asoslari yaratildi, MDH davlatlari orasida birinchilar qatorida «Soliq kodeksi» qabul qilindi, soliq xizmati xodimlarining tarkibiy tuzilishi bo'yicha jiddiy o'zgarishlar amalga oshirildi, soliq tizimiga tegishli bo'lgan xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajriba-lari umumlashtirildi, soliq idoralari moddiy-texnika bazasi ancha mustahkamlandi va h.k.

Albatta, soliq tizimini tashkil etish bo'yicha mamla-katimizda qilingan ishlar ro'yxatini ana shu tarzda yana ancha davom ettirish mumkin. Lekin ularning hammasini to'plab, faqat «Soliq tizimimiz tashkil qilindi», - deyishimiz mumkin. Bu fikrni bildirish yoki shunday xulosa chiqarish uchun asoslarimiz etarlidir. Biroq bu sohada amalga oshirilgan ishlar «Soliq tizimimiz chinakamiga tashkil qilindi», - deyishga etarli emasligini hayotning o'zi har qadamda ko'rsatib turibdi. Soliq tizimini tartibga solib turuvchi me'yoriy hujjatlardagi noaniqliklar, «Soliq kodeksi»ning munozarali joylari, soliq xizmati xodimlarining ayrimlarini xizmat vazifasiga nisbatan nomunosibligi, soliq xizmati ko'rsatish sifatining nisbatan pastligi, soliq tizimiga nisbatan asosli e'tirozlarning mavjudligi, ayrim davrlarda soliq qonun-chiligining nobarqarorligi, soliq madaniyatini etarli darajada emasligi

va h.k. lar ana shular jumlasidandir. Shuning uchun ham «Uni (solliq tizimini - qayd bizniki T.M.) hali chinakamiga tashkil etishga to'g'ri keladi».

O'ninchi fikr: *«Solliq xizmati faqat solliq to'plashidorasigina bo'lib qolmasdan, balki tadbir-korlarga ularning moliyaviy faoliyatini tashkil etishda hamda moliya intizomiga rioya qilinishida ko'maklashishi kerak».*

(Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: "O'zbekiston", 1998. 49-bet)

Bizning nazarimizda, bu bildirilgan fikr, eng avvalo, har bir solliq xizmati xodimining ko'z oldida turishi va doimo qulog'i ostida jaranglab turmog'i lozim. Ming afsuski, solliq xizmatini hozirgi paytda faqat solliq to'lovchilargina emas, balki solliq xizmati xodimlarining ko'pchiligi ham solliq to'plash idorasi sifatida talqin qiladilar. Ular tomonidan turli shakllarda amalga oshiriladigan xatti-harakatlar ham shunga mosdir. Holbuki, masalaning qolgan tomonlari, aksariyat hollarda, solliq xizmati xodimlarining diqqat-e'tiboridan chetda qolmoqda.

Shuni ta'kidlash joizki, solliq xizmati tomonidan «solliq to'plash» vazifasining bajarilishi yoki qay daraja-da bajarilishi faqat shu bilan bog'liq bo'lgan ishlar bilan belgilanmaydi. Bu vazifaning bajarilishi solliq xizmati xodimlari tomonidan tadbirkorlarga ularning moliyaviy faoliyatini tashkil etishda hamda moliya intizomiga rioya qilinishdagi ko'maklashuviga ham bevosita bog'liqdir.

Xolisona tan olaylik, hozirgi paytda moliyaviy faoliyatni tashkil etishda tadbirkorlarga ko'maklashuvga jon-bozlik ko'rsatayotgan solliq xizmati xodimlarini har doim ham uchratavermaymiz.

To'g'ri, bu sohada ham ma'lum ishlar qilinayapti. Masalan, turli maslahatlar berishlar uyushtirilayapti, tele-videnie, radio va boshqa ommaviy axborot vositalari orqali chiqishlar amalga oshirilayapti. Lekin bu bilan biz: «Solliq xizmati xodimlari tadbirkorlarning moliyaviy faoliyatini tashkil etishda ko'maklashayapti», - deyish uchun etarli asosga ega emasmiz.

Tadbirkorlarning moliya intizomiga rioya qilishlarida ko'maklashuv masalasiga nisbatan ham xuddi shunday fikrni bildirish mumkin. Buning ustiga ayrim hollarda solliq xizmatining ayrim xodimlari bu masalaga nisbatan «kutuvchanlik pozitsiyasi»ni egallayotganlari ham hammaga ayon.

Xullas, har ikki holda ham bu masalalarga nisbatan solliq xizmati xodimlarining qiziquvchanligi yoki manfaat-dorligining nihoyatda past darajada ekanligi ma'lum bo'ladi.

Bu erda moliyaviy faoliyatni to'g'ri tashkil etish va moliyaviy intizomga qat'iy rioya qilish, eng avvalo, har bir tadbirkorning o'ziga tegishli masala ekanligini ham qayd etib o'tish lozim. Lekin shunday bo'lishiga qaramasdan bu masalalarga nisbatan solliq xizmati xodimlari passiv «tomoshabin» pozitsiyasini

egallamasliklari kerak. Chunki tadbirkorlarning moliyaviy faoliyatini tashkil etish va ularning moliyaviy intizomga rioya qilish natijalaridan soliq xizmatining xodimlari ham manfaatdordirlar. Manfaatdor bo'lganda ham o'sha tadbirkorlardan kam bo'lmagan darajada manfaatdor ekanliklarini ular bilishlari kerak.

Bir tasavvur qilib ko'raylik, tadbirkorlar bilan soliq xizmati xodimlari bir yoqadan bosh chiqarib, o'z faoliyatlarini tashkil qildilar-u, buning natijasida tadbirkorlarning moliyaviy faoliyati juda yaxshi tashkil qilindi va ular hisobot yili davomida moliyaviy inti-zomga qat'iy ravishda rioya qilishgan bo'lsin. Xo'sh, buning oqibatida nima bo'ladi? Shubhasizki, boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda, buning natijasida tadbirkorlar moliyaviy jihatdan baquvvatlashadilar, o'zlarining hamkorlari oldida ularning obro'si ortadi, ularga nisbatan ishonch yanada mustahkamlanadi, jamoaning kayfiyati yaxshilanadi, faoliyatning kelajagiga (istiqboliga) ishonch ortadi, ularning davlat (byudjet) oldidagi majburiyatlari o'z vaqtida ado etiladi, faqatgina tadbirkorning emas, balki davlatning (byudjetning) ham moliyaviy ahvoli mustahkamlanadi, ortiqcha tekshiruv yoki nazorat ishlarini amalga oshirishga ehtiyoj qolmaydi, katta miqdordagi mablag'lar iqtisod qilinadi, ulardan yanada oqilona foydalanishning imkoniyati vujudga keladi va h.k. Shunday ekan, «Soliq xizmati faqat soliq to'plash idorasigina bo'lib qolmasdan, balki tadbirkorlarga ularning moliyaviy faoliyatini tashkil etishda hamda moliya intizomiga rioya qilishda ko'maklashishi kerak»ligi shubhasizdir.

O'n birinchi: *«Muayyan byudjetlarni shakllantirish manbalari bo'lgan respublika soliqlari bilan mahalliy soliqlar o'rtasida aniq chegara o'tkazish soliq tizimini takomillashtirishning eng muhim yo'nalishidir».*

(Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: "O'zbekiston", 1998. 361-bet)

Bu o'rinda hozirgi paytda soliq tizimini takomillash-tirishning yo'nalishlaridan biriga e'tibor qaratilayapti va uning eng muhim yo'nalish ekanligi qayd etilayapti. Boshqa bir tomondan, respublika soliqlari bilan mahalliy soliqlar o'rtasida ma'lum bir chegara bo'lsa-da, uning etarli darajada aniq emasligi ta'kidlanayapti.

Yuzaki qaraganda yoki bir tomonlama yondashilganda, alohida olingan soliq turining respublika yoki mahalliy soliqlar(i) tarkibiga kiritilishi printsiplial ahamiyatga ega emasdek ko'rinadi. Bu narsa, ayniqsa, soliq to'lovchi nuqtai-nazaridan qaralganda yaqqol seziladi. Haqiqatdan ham soliqni to'lash natijasida soliq to'lovchiga tegishli bo'lgan mablag'larning bir qismi uning ixtiyoridan majburiy ravishda (qonunga binoan) olib qo'yilgani uchun bu mablag'ning keyingi taqdiri uni qiziqtirmasligi, tabiiydek. «Mablag' mening ixtiyorimdan ketganidan keyin uning respublika byudjeti yoki mahalliy byudjetlarga borishi men uchun

unchalik ahamiyatga ega emas», mazmunidagi fikrlar ham bildiriladi. Holbuki, soliqlarning mahalliy va respublika (davlat) soliqlariga bo‘linishi hamda ularning shunga mos ravishda mahalliy va respublika byudjetiga borib tushishi oddiy soliq to‘lovchilar o‘ylaganidek unchalik ahamiyatga ega bo‘lmagan masala emas.

Aksincha, o‘zining tarkibiy tuzilishiga ko‘ra bir necha ma‘muriy-hududiy bo‘linmalardan tashkil topgan bizning mamlakatimiz uchun bu masala eng muhim masalalardan biridir. Chunki ana shu alohida-alohida olingan ma‘muriy-hududiy bo‘linmalarning bir-biriga mos ravishda rivojlanish sur‘atlari, ular o‘rtasidagi mavjud nomu-tanosibliklarning barham etilishi, o‘zaro rivojlanish-lardagi uzilishlarga barham berilishi, ma‘muriy-hududiy bo‘linmalar o‘rtasidagi mavjud tafovutlarning ma‘lum darajada qisqarishi, mamlakat doirasida yagona moliyaviy siyosatning yurgizilishi, hududlar doirasida iqtisodiy rivojlanishdan manfaatdorlikning so‘nmasligi va shu kabilar respublika soliqlari bilan mahalliy soliqlar o‘rtasida aniq va oqilona chegaraning o‘tkazilishiga bevosita bog‘liqdir.

O‘n ikkinchi fikr: *«Soliq siyosatining vazifasi - birtomondan, byudjet daromadining barqaror safarbarligini ta‘minlashdan, ikkinchi tomondan - korxonalarni respublika uchun zarur bo‘lgan mahsulotlar ishlab chiqa-rishni ko‘paytirishga rag‘batlantirishdan iborat».*

(Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: “O‘zbekiston”, 1998. 52-bet).

Yuqorida bildirilgan fikrda soliq siyosati vazifa-sining ikkiyoqlamalik xarakteri yaqqol ko‘rinib turibdi.

Bir tomondan soliq siyosatining vazifasi davlat byud-jetini daromadlar bilan ta‘minlash ekanligi ko‘zda tuti-layapti, ammo bu vazifa byudjetni daromadlar bilan oddiygina ta‘minlashdan iborat emas. Bu erda vazifaning byudjet daromadining barqaror safarbarligini ta‘min-lashdan iboratligiga e‘tibor qaratilayapti. Ta‘kidlangan fikrning o‘zagini «... barqaror safarbarligini ta‘minlash ...»dan iborat bo‘lgan iboralar tashkil etadi.

Soliq siyosatining amalga oshirilishi natijasida byud-jet daromadining barqaror safarbarligini ta‘minlashdek vazifaning bajarilishi printsiptial ahamiyatga egadir. Bu vazifaning bajarilishi davlat moliyaviy ahvolidan mus-tahkamligidan dalolat beradi, davlat zimmasiga yuklangan majburiyatlarning o‘z vaqtida bajarilishiga moliyaviy zamin yaratadi, byudjet sohasini uzluksiz moliyalashtirishda muammolar paydo bo‘lmaydi, davlat o‘zining funktsiyalarini to‘liq va o‘z vaqtida bajarish imkoniga ega bo‘ladi va h.k. Aksincha, soliq siyosatini amalga oshirish natijasida byudjet daromadlarining barqaror safarbarligini ta‘min-lash vazifasining bajarilmasligi juda yomon oqibatlariga olib kelishi mumkinligi shundoq ham ayondir.

Ikkinchi tomondan, soliq siyosati korxonalarini res-publikamiz uchun zarur bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirishga rag'batlantirishi ham kerak. Bu erda gap soliq siyosatini amalga oshirish natijasida, eng avvalo, respublikamiz ichki bozorining ehtiyojlarini to'laroq qondirish haqida ketayapti. Haqiqatdan ham soliq siyosati ana shu ehtiyojni to'laroq qondirishga xizmat qilishi kerak. Undan tashqari, soliq siyosati umumiy tarzda korxonalarini mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirishga rag'batlan-tirmasdan, balki ularni respublikamiz uchun zarur bo'lgan yoki respublikamizdagi talabga javob beradigan mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirishga rag'batlantirishi kerak.

Bu erdagi soliq siyosatining oldiga qo'yilgan har ikki vazifadan birining bajarilish darajasini ikkinchisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Bu erda vazifalardan birini birinchi darajali, ikkinchisini esa ikkinchi darajali ahamiyatga ega deb tasavvur qilish maqsadga muvofiq emas. Har ikkala vazifaga bab-baravar, bir ko'z bilan qaramoq lozim. Bular parallel yo'nalishga va teng kuchga ega bo'lgan vazifalardir.

O'n uchinchi fikr: *«Mustaqil moliyaviy siyosatni respublikaning byudjet tizimini mustahkamlash, byudjet daromadlarini to'ldirishni ta'minlaydigan va amaliy faollikni rag'batlantiradigan izchil soliq siyosatini o'tkazish... ..yo'li bilan shakllan-tirish mo'ljallanmoqda».*

(Karimov I.A. - O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura - T.: "O'zbekiston" 1996. 349-bet).

Bu fikrdan kelib chiqadigan dastlabki xulosa, soliq siyosati moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi ekanligidir. Moliyaviy siyosatning hayotga tatbiq etilishi ko'p jihatdan, soliq siyosatining muvaffaqiyatiga bog'liqdir. Shuning uchun ham bu erda haqli ravishda mamlakatimizda mustaqil moliyaviy siyosatni «soliq siyosatini o'tkazish ... yo'li bilan shakllantirish mo'ljallanmoqda», - degan fikr bildiril-moqda. Bir vaqtning o'zida mustaqil moliyaviy siyosatni amalga oshirishda soliq siyosatining oldiga qo'yilishi lozim bo'lgan vazifalar ham shu joyning o'zida o'z aksini topgan. Bu vazifalar quyidagilardan iboratdir:

- respublikaning byudjet tizimini mustahkamlash;
- byudjet daromadlarini to'ldirishni ta'minlash;
- amaliy faollikni rag'batlantirish.

Agar yurgizilayotgan soliq siyosati ana shu uch vazifani bajarish imkonini bersa, uni sira ikkilanmasdan izchil soliq siyosati deb hisoblash va u mustaqil moliyaviy siyosatni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega deb qayd etish mumkin.

O‘n to‘rtinchi: *«Byudjetning daromad qismini kengaytirishning asosini iqtisodiy vaziyatni umuravishda sog‘lomlashtirish tashkil etishi lozim».*

(Karimov I.A. O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura - T.: “O‘zbekiston”, 1996. 349-bet).

Ushbu fikr, respublikamiz soliq siyosatining mazmu-nini belgilab berishda alohida o‘rin egallaydi. Dastlab, bu erda byudjetning daromad qismini kengaytirish kerak ekanligini anglab olish uncha murakkab emas. Byudjetning daromad qismini kengaytirishning bir necha yo‘llari mav-jud. Ulardan biri soliq stavkalarini yuqoriga ko‘tarishdir. Lekin bu yo‘l bizning sharoitimizda maqbul emasligini yuqoridagi fikrlar yaqqol ko‘rsatib turibdi. Aksincha, byudjetning daromad qismini kengaytirishning asosini iqtisodiy vaziyatni sog‘lomlashtirish tashkil etishi kerakligi ta’kidlanayapti. Albatta, iqtisodiy vaziyatni sog‘lomlashtirish oson ish emas. Lekin bizning oldimizda byudjetning daromad qismini kengaytirishning o‘zga maqbul varianti yo‘q. Buni har bir soliq to‘lovchi to‘g‘ri anglab olmog‘i lozim.

Iqtisodiy vaziyatning umumiy ravishda sog‘lomlash-ganligi xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar faoliyatining faollashganligidan, resurslardan oqilona va samarali foydalanilayotganligidan, manfaatlar mushtarakligiga erishilganligidan, kam xarajat qilinib ko‘p samara oli-nayotganligidan va h.k.lardan dalolat beradi. Bularning barchasi oqibat natijada soliqqa tortiladigan ob’ekt haj-mining ko‘payishiga (ortishiga) olib keladi. Soliqqa tortiladigan ob’ekt hajmining ko‘payishi esa, o‘z navbatida, boshqa sharoitlar teng bo‘lgan taqdirda, byudjetning daromad qismini kengayganligidan dalolatdir.

O‘n beshinchi fikr: *«Yangi soliq siyosati doirasidasoliq tushumlari tarkibini tubdan o‘zgartirish, resurslar, mol-mulk solig‘i-ning rolini oshirish, jismoniy shaxslardan soliq undirishning progressiv tizimini joriy etish vazifasi qo‘yiladi».*

(Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: “O‘zbekiston”, 1998. 361-bet)

Bildirilgan bu fikrni tahlil qilish yangi soliq siyosati doirasida uch muhim vazifaning kun tartibiga qo‘-yilayotganligidan dalolat beradi.

1. Soliq tushumlari tarkibini tubdan o‘zgartirish.

Yangi soliq siyosati doirasida dastlabki vazifaning bu tarzda qo‘yilishi amaldagi soliq tushumlarining tarkibi hozirgi davrning talablariga etarli darajada to‘liq javob beraolmayotganligini ko‘rsatayapti. Soliq tushumlari tarkibini tubdan o‘zgartirish, bir tomondan, ularning ayrimlaridan butunlay voz kechishni va yangilarini joriy etishni taqozo etsa, ikkinchi tomondan, saqlanib qolishi mo‘ljallanilayotgan soliq tushumlarining o‘zaro nisbatini, o‘zaro proportsiyasini ancha o‘zgartirishni ham talab qiladi.

2. Resurslar, mol-mulk solig‘ining rolini oshirish.

Qo‘yilgan bu vazifa birinchi vazifaning mantiqiy davomi hisoblanadi. Chunki resurslar va mol-mulk solig‘i-ning rolini oshirish sari yuz tutish, o‘z navbatida, soliq tushumlari tarkibining o‘zgarishiga olib keladi. Boshqa bir tomondan resurslar va mol-mulk solig‘ining rolini oshirish to‘g‘risida aniq vazifa belgilangan ekan, bu narsa bizning sharoitimizda hamon resurslar va mol-mulkdan etarli darajada samarali va oqilona foydalanib kelinma-yotganligini bildiradi. Bu erda resurslar va mol-mulk solig‘ining rolini oshirishdan ko‘zlangan maqsad ana shu soliqlar yordamida ulardan samarali va oqilona foydalanishga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishdir.

3. Jismoniy shaxslardan soliq undirishning prog-ressiv tizimini joriy etish.

Yangi soliq siyosati doirasida bu vazifaning qo‘yilishi jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar mexanizmida bir necha juz‘iy kamchiliklarning borligi, amaldagi soliqqa tortish mexanizmi jismoniy shaxslarning faollik darajasini oshirishga etarli darajada ta‘sir ko‘rsat-mayotganligi, bu mexanizmni davr talabidan kelib chiqqan holda takomillashtirishning zarurligi bilan belgilanadi. Gap bu erda jismoniy shaxslar daromadlarining ortib borishi bilan to‘lanadigan soliq summalarining ham ortib borishi to‘g‘risida emas, balki ulardan soliq undirishning ilg‘or tizimini joriy etish to‘g‘risida ketayapti. Bu ilg‘or tizimning joriy etilishi jismoniy shaxslar va byudjetning manfaatlariga baravar mos kelishi, jismoniy shaxslarning mehnat faoliyatini faollashtirish va o‘z mehnatlarining natijalaridan manfaatdorligini oshirishga olib kelmog‘i lozim.

O‘n oltinchi fikr: *«Moliyaviy ahvol qanchalik murakkabbo‘lmasin, ta‘lim, sog‘liqni saqlash, fan va madaniyat sohasini qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirish uchun zarur mablag‘ qidirib topilishi shart».*

(Karimov I.A. Bizdan ozod va obod vatan qolsin. - T.: “O‘zbekiston”, 1996. 143-bet)

Keltirilgan bu fikrda «byudjet-soliq siyosati» deb nomlangan ibora ishlatilmagan bo‘lishiga qaramasdan u bevosita byudjet-soliq siyosati bilan bog‘liqdir, undan byudjet-soliq siyosatiga tegishli bo‘lgan «hid» kelib turibdi. Chunki bu erda gap zarur mablag‘ni qidirib topish to‘g‘risida ketayapti. Zarur mablag‘ni alohida olingan davlat doirasida qidirib topishni esa faol va samarali byudjet-soliq siyosatini yurgizmasdan turib topishning iloji yo‘q. Zarur bo‘lgan mablag‘ning miqdori bu erda ta‘lim, sog‘liqni saqlash, fan va madaniyat sohasini qo‘llab-quvvatlashgagina etarli bo‘lib qolmasdan, balki bu mablag‘lar ularni rivojlantirish imkonini ham berishi kerak.

Yuqoridagi sohalarni qo‘llab-quvvatlash va rivojlan-tirish uchun zarur bo‘lgan mablag‘larning qidirib topili-shini moliyaviy ahvolning og‘irligiga yoki

uning murak-kabligiga bog‘liq bo‘lmagan masalalar sifatida qaralayapti. Moliyaviy ahvolning murakkabligi to‘g‘risidagi fikr bu erda faqat davlatning moliyaviy ahvoriga tegishli bo‘lmasdan, balki barcha soliq to‘lovchilarga ham tegishlidir. Vazifaning yuqoridagi tarzda qo‘yilishi soliq to‘lovchilar zimmasidagi soliq yukining og‘irlashuviga olib keladi. Soliq to‘lovchilar soliq yuki og‘irlashuvining sabablaridan biri moliyaviy ahvol qanchalik murakkab bo‘lishiga qaramasdan mablag‘lar bir qismining ta‘lim, sog‘liqni saqlash, fan va madaniyat sohasini qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirish uchun sarflanayotganligini va bu narsa hayotga tatbiq etilayotgan soliq siyosatida o‘z ifodasini topayotganligini to‘g‘ri idrok etmoqlari lozim.

O‘n ettinchi fikr: *«O‘zbekistonning bu boradagi siyosati boshqacha, ya’ni bizlarda juda katta boylar ham bo‘lmaydi va mutlaqo qashshoqlar ham bo‘lmaydi. Mana shu siyosatni biz ushlab turamiz. Ya’ni soliq siyosati hisobidan ij-timoiy nochor aholi qatlamlarini qo‘llab-quvvatlashga e’tiborni biror daqiqa ham susaytirmayapmiz».*

(Karimov I.A. Biz kelajagimizni o‘z qo‘limiz bilan quramiz. - T.: “O‘zbekiston”, 1999. 9-bet)

Bildirilgan bu fikrning quyidagi jihatlariga alo-hida e’tibor bermoq lozim:

- davlatimizning o‘z fuqarolari taqdiriga befarq qaramasligi yana bir marta ochiq-oydin aytilayapti. Lekin bu erda gap boylarning va qashshoqlarning umuman bo‘lmasligi to‘g‘risida ketayotgani yo‘q. Bu sohadagi siyosatning yurgizilishi boylarning va katta boylarning bo‘lishiga hamda juda katta boylarning bo‘lmasligiga, qashshoqlarning bo‘lishiga hamda mutlaqo qashshoqlarning bo‘lmasligiga imkon berishi kerak. Aks holda «Boylar ham, qashshoqlar ham bo‘lmas ekan» qabilida xulosaga kelinsa, bu narsa tadbirkorlik faoliyatini so‘ndirishga, boqimandalik kayfiyatining mustahkam o‘rnashib olishiga olib kelishi mumkinki, bularning barchasi bozor iqtisodiyotining te-gishli tamoyillariga mutlaqo ziddir;

- kuchli ijtimoiy himoya siyosatini soliq siyosatisiz amalga oshirishning iloji yo‘qligi qayd etilayapti. Ana shunday ijtimoiy himoyaga muhtoj bo‘lganlarning barchasi («Ijtimoiy himoyaga muhtoj emasman», - deguvchilar kamdan-kam topiladi) soliq yukining biroz og‘irligiga bardosh berishlari kerak. Undan tashqari, yuqoridagi vaziyatdan kelib chiqqan holda soliq siyosatining yurgizilishi ijtimoiy nochor bo‘lmagan aholi qatlamlarida soliq yukining «anchagina» og‘ir bo‘lishini taqozo etayotganligini ular ham bilishlari lozim;

- ijtimoiy nochor aholi qatlamlarini qo‘llab-quv-vatlashni ko‘zda tutib yurgizilayotgan soliq siyosati jamiyat a’zolarining keskin tabaqalashuviga, aholi

daromadlari-ning asossiz o'sishiga olib kelmasligi lozim. Bu narsa biz tomonimizdan shunday siyosatni doimo ushlab turishni va unga nisbatan e'tiborni biror daqiqa ham susaytirmaslikni taqozo etadi.

O'n sakkizinchi fikr: *“Soliqlar qanchalik past dara jada bo'lmasin, hech kimga, hech qachon va hech qaerda yoqqan emas. Muhimi, soliqlar asosli, barqaror, moslashuvchan bo'lishi, mahsulot ishlab chiqaruvchining qo'lini bog'lab qo'ymasligi, aksincha, uni rag'batlantirishi zarur. Soliqlar korxonalarining tadbirkorligini har tomonlama rag'batlantirishi lozim”*.

(Karimov I.A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish, resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish – bosh yo'limiz. // Xalq so'zi, 2002 yil 15 fevral).

Bu keltirilgan fikr ustida mulohaza yuritib, byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishda printsiplial ahamiyat kasb etishi mumkin bo'lgan bir necha xulosalarni chiqarish mumkin. Ularning eng muhimlari quyidagilardan iborat:

- soliq siyosati ishlab chiqilayotgan paytda bu siyosatning soliq to'lovchilarga yoqishi yoki yoqmasligi masalasi oldingi o'ringa turmasligi kerak. Chunki, yuqorida qayd etilganidek, *“Soliqlar qanchalik past darajada bo'lmasin, hech kimga, hech qachon va hech qaerda yoqqan emas”*. Bunday fikr bekordan-bekorga bildirilmayapti. Uning ilmiy-nazariy, amaliy va hayotiy asosi bor. Bu asos soliqlarning majburiy xarakterga ega ekanligi bilan belgilanadi. Haqiqatdan ham, u yoki bu narsaning kimgadir (soliq to'lovchilarga) ma'qul kelishini yoki yoqishi mumkinligini, avvalo, uning ixtiyoriyligi belgilab beradi. Aks holda, ma'qul kelish yoki yoqish to'g'risida gapirish o'rinsizdir;

- soliq siyosati takomillashtirilayotgan paytda soliqlar-ning *“...asosli, barqaror, moslashuvchan bo'lishi... zarur”*li-giga jiddiy e'tibor bermoq lozim. Bu narsalar, qolaversa, soliq siyosatini takomillashtirishda eng muhim narsa sifatida e'tirof etilmog'i kerak. Ko'pchilik hollarda soliq siyosatining muvaffaqiyatini ham shular belgilab beradi;

- *“...soliqlar... ...mahsulot ishlab chiqaruvchining qo'lini bog'lab qo'ymasligi, aksincha, uni rag'batlantirishi... ...zarur”* degan g'oya soliq siyosatini takomillashtirishning markaziy o'rinlaridan birida turishi kerak;

- va nihoyat, soliq siyosatini takomillashtirish masalalari kun tartibiga qo'yilayotgan paytda *“soliqlar korxonalarining tadbirkorligini har tomonlama rag'batlan-tirishi lozim”*ligi e'tibordan chetda qolmasligi zarur. Shuningdek, bu erda soliqlar yordamida umuman rag'batlan-tirish to'g'risida gap ketayotgani yo'qligini qayd etib o'tish lozim. *“Soliqlar korxonalarining faoliyatini rag'batlan-*

tirishi kerak” degan fikr ham bildirilmayapti. Aksincha, bu erda gap “korxonalarining tadbirkorligini” rag‘batlantirish xususida ketayapti⁹⁰.

Bu bildirilgan fikrda soliq siyosati va uni takomillashtirishga nisbatan quyidagi bir necha g‘oyalar ilgari surilmoqda:

- soliq siyosatini yanada takomillashtirish mamlakatimiz taraqqiyotining ustuvor vazifasi sifatida e’tirof etilgan. Bu narsa e’tirof etilganda ham oddiy tarzda emas, balki “printsipial muhim ustuvor vazifa” sifatida qayd etilgan;

- soliq siyosatini takomillashtirishning roliga o‘ziga xos tarzda baho berilib, ustuvor vazifalarning muvaffa-qiyatli bajarilishini ta’minlashda soliq siyosatini takomillashtirishning ahamiyati ko‘rsatilgan va bu narsa “...ustuvor vazifalarning barchasi soliq siyosatini takomil-lashtirish bilan bevosita bog‘liq” tarzida ifodalangan. Shu o‘rinda, hozirgi paytda mamlakatimiz taraqqiyoti oldida turgan ustuvor vazifalarning aniq ko‘rinishlari⁹¹ nimalar-dan iborat ekanligidan ogoh bo‘lsak, soliq siyosatini takomillashtirishning bu jarayondagi roli yanada yaqqolroq namoyon bo‘ladi;

- bu erda mamlakatimiz Prezidenti tomonidan “busiz hech qanday vazifani hal etib bo‘lmaydi”, degan fikr bildirilganda uni faqat ustuvor vazifalarning bajari-lishi bilan bog‘lab qo‘ymaslik kerak. Aslida, tom ma’noda ham, soliqlarsiz va soliq siyosatini takomillashtirmasdan turib, jamiyatimiz oldida turgan har qanday vazifani ham o‘z vaqtida va muvaffaqiyatli bajarishning iloji yo‘q.

Bu o‘rinda soliqqa tortish masalasida, eng avvalo, quyidagi ikki holatga alohida e’tibor berish kerakligi ta’kidlanayapti:

- amaliyotda sinalgan printsip va yondoshuvlarni ishlab chiqish;
- boshqa mamlakatlarning ilg‘or tajribasidan foyda-lanish.

Biroq, bu tarzdagi fikrlar bildirilishining negizida boshqa muhim holatlar, yashirin tarzda yotgan bo‘lishiga qaramasdan, ham o‘z aksini topgan. Gap bu erda, shuningdek, soliqqa tortish masalasining nihoyatda murakkabligi va qaltisligini hisobga olgan holda tavakkalchilikka yo‘l qo‘yishning maqsadga muvofiq emasligi, bu masalaga nisbatan o‘zgartirishlar kiritishdan oldin amaliyotda sinalgan printsip va yondoshuvlar avvalroq ishlab chiqilishining zarurligi xususida ketayapti. Buning muhimligi shundan iboratki, byudjet-soliq siyosati, jumladan, uning ajralmas qismi hisoblangan soliq siyosatining muvaffaqiyatini, aslida, bu sohada qilingan o‘zgarishlarning amaliyotda sinalgan printsiplar va yondoshuvlarga qay darajada muvofiq kelishi belgilab beradi. Agar qilingan

⁹⁰ “Korxonalarining faoliyati” va “korxonalarining tadbirkorligi” o‘rtasidagi farqlarni ko‘raolasizmi? Ular nimalardan iborat?

⁹¹ Ular nimalardan iborat edi o‘zi?!

o'zgarishlar ana shu printsiplar va yondoshuvlarga to'g'ri kelsa, ularning muvaffaqiyat qozonishi muqarrar va aksincha.

Soliqqa tortish masalasida boshqa mamlakatlarning ilg'or tajribasidan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Bu narsa, ayniqsa, bizning sharoitimizda alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki soliqqa tortish masalalari bizning mamlakatimizda, asosan, keyingi 20 yil davomida muhokama qilib kelinayotgan bo'lsa, aslida bu masalalar bir necha 100 yillik tarixga ega. Ilk markazlashgan davlatlar tashkil topgandan buyon uning ahamiyati yanada ortib borgan. Bu boradagi juda ko'p masalalar allaqachon o'zining oqilona echimini topgan. Shu ma'noda, bizning sharoitimizda, soliqqa tortishning juda ko'p masalalarini "sinab ko'rish", "eksperiment o'tkazish" yoki "tajriba qilib ko'rish" orqali hal qilish maqsadga muvofiq emas. O'rni kelganda, ayrim soliqqa tortish masalalarida "biz bu masalani o'zgacha hal qilamiz", "bu masalada bizning o'z yo'limiz bor" yoki "biz boshqa yo'ldan boramiz" qabilidagi qarorlar ham hayotda o'zini oqlamay qoladi. Biroq, bu narsa xorijiy mamlakatlarning soliqqa tortish borasidagi ilg'or tajribalari O'zbekistonga avtomatik tarzda o'tkazilishi kerak, degan ma'noni anglatmaydi. Chunki har bir mamlakatning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari soliqqa tortish masalalarida, albatta, o'z "iz"ini qoldirishi, tabiiy. Shu munosabat bilan bu o'rinda soliqqa tortishga doir xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribalaridan har bir mamlakatning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarini hisobga olgan holda foydalanmoq lozimligini ta'kidlab o'tmoq joiz.

Bu bildirilgan fikrdan quyidagi mantiqiy xulosa-larni chiqarish mumkin:

- soliq organlarini tashkil etishning butun tizimida muammolar mavjud, ular oxirigacha muvaffaqiyatli hal etilmagan, shu bois bu tizimda tub o'zgarishlarni amalga oshirish zarur;
- soliq organlari idoralarining bosh vazifasi faqat soliqlarning byudjetga o'z vaqtida va to'liq tushishini ta'minlashdan iborat emas. Ularning vazifasini ana shu tarzda idroq etish amaliyotiga chek qo'yish darkor;
- soliq idoralari soliqqa oid jinoyatlarning oldini olish maqsadida soliq to'lovchilarga yordam berishi va ularning bu boradagi bilimlarini oshirishga ko'maklashishi lozim. Haqiqatdan ham, bugungi kunda soliq organlari tomonidan soliqqa oid jinoyatlarning sodir etilganini qayd etish, bular natijasida davlatga etkazilgan zararni aniqlash va uni qoplash (undirish) borasida ishlarni amalga oshirishdan ko'ra ular tomonidan soliqqa oid jinoyatlarning oldini olish maqsadida soliq to'lovchilarga yordam berish va ularning bu boradagi bilimlarini oshirishga ko'maklashish-ning har tomonlama afzal ekanligini hayotning o'zi yaqqol ko'rsatmoqda;

- soliq organlari soliq to'lovchilar bilan muntazam ravishda etarli darajada ish olib bormayaptilar. Holbuki, amalda bu ishni etarli darajada olib borishlari kerak. Bu erda "muntazam" so'zining zamirida nima yotganligiga jiddiy e'tibor berish va unga to'liq erishishga harakat qilish maqsadga muvofiq.

Bu bildirilgan fikrning zamirida nimalar yotibdi? Unda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida soliq yukini engillashtirish, soliqqa tortish tizimini sodda-lashtirish va unifikatsiya qilish bo'yicha xo'jalik tuzilma-larini qo'llab-quvvatlash maqsadida qanday choralarning ko'rilganligi nazarda tutilayapti? Bu savollarga javob bermoq uchun:

- jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida ham mamlakatimiz xo'jalik sub'ektlariga keng ko'lamli qo'shimcha soliq va bojxona imtiyozlari berish davom ettirilganligi;

- engil va oziq-ovqat sanoatining iste'mol tovarlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalar, shuningdek, ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturida ishtirok etayotgan korxonalar uchun daromad solig'i va yagona soliq to'lovi bo'yicha imtiyozlarning yaratilganligi;

- uy-joy qurilish va rekonstruksiya qilish bo'yicha yangi tashkil qilinayotgan ixtisoslashtirilgan pudrat tashkilot-larining 5 yil muddatga barcha turdagi soliqlardan ozod etilganligi;

- korxonalar muassislarining kapitallashuv va investi-tsiya kiritishga yo'naltiriladigan dividendlarining 5 yil davomida soliqqa tortilmaydigan bo'lganligi;

- Inqirozga qarshi choralar dasturini amalga oshirish doirasida soliq imtiyozlari va preferentsiyalar berish hisobidan 500 mlrd. so'mdan ortiq mablag'larning xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tasarrufida qoldirilganligi va ularning aylanma mablag'larni to'ldirish, ishlab chiqarishni texnik qayta jihozlash, yangi turdagi mahsulotlarni o'zlashtirish, ishchilarni moddiy rag'batlantirish uchun yo'naltirilganligi⁹² bilan xarakterlanadigan ob'ektiv realliklarga e'tibor bermoq lozim.

Hozirgi paytda fiskal siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari), asosan, ana shulardan iborat. Ularni e'tiborga olgan holda va ular doirasida amalga oshirilgan byudjet-soliq siyosati muvaffaqiyatli ravishda bizni buyuk kelajak sari etak-layveradi.

⁹² Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. – T.: "O'zbekiston", 2010. 41-bet.

II. AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN MATERIALLAR

1. Budget-soliq siyosati fanidan amaliy mashg'ulot ishlanmasi

1 – MAVZU	Budget-soliq siyosati: nimalarni va qanday o'rganamiz?	
Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1-bosqich. Kirish (10 min.)	<p>1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusi maqsadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi. O'qitish guruhlarda ishlash texnologiyasi asosida olib borilishini e'lon qiladi.</p> <p>1.2. Mavzuning tayanch iboralari asosida blits-so'rov o'tkazadi. Talabadan javobni eshitadi va mavzu muhokamasi guruhlariga ishlar taqdimotidan so'ng davom etishini e'lon qiladi. Har bir talaba guruh bahosiga mos ravishda baho olishini tushuntiradi, guruhlarda ishlash qoidalari bilan tanishtiradi (1-ilova). Guruhlarda ishlash natijasi plakat qog'ozlarda ko'rsatilishi kerakligini ma'lum qiladi.</p>	<p>1.1. Tinglaydilar, yozib oladilar.</p> <p>1.2. Savollarga javob beradilar</p>
2-bosqich. Asosiy (20 min.)	<p>2.1. Talabalarni 3 guruhga ajratadi. O'quv topshiriqlarini tarqatadi (3-ilova). Vazifa butun guruh tomonidan bajarilishini e'lon qiladi. Vazifani bajarishda darslik, ma'ruza matnlari va boshqa qo'llanmalardan foydalanish mumkinligini tushuntiradi. O'quv natijalarini eslatadi. Guruhlarda ishlarni boshlashni e'lon qiladi.</p>	<p>2.1. O'quv topshiriqlarini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishadilar.</p> <p>Vazifani bajaradilar</p>
3-bosqich. Taqtisimot (45 min.)	<p>3.1. Takdimot va guruhlarda ishlash natijalarini o'zaro baholashni tashkil etadi. Javoblarni sharhlaydi, bilimlarni umumlashtiradi, vazifani bajarish jarayonidagi asosiy xulosalarga e'tiborni qaratadi.</p> <p>3.2. Munozara uchun savollar beradi (4-ilova).</p>	<p>3.1. Taqdimot qilishadi, qo'shimchalar qilishadi, baholashadi.</p>
4-bosqich. Yakuniy (5 min.)	<p>4.1. Mashg'ulotga yakun yasaydi, faol ishtirokchilarni rag'batlantiradi. Kelajakda amaliyot va o'quv faoliyatidagi ahamiyatini ta'kidlaydi.</p> <p>4.2. Mustaqil ish uchun vazifa beradi.</p>	<p>4.1. Tinglaydilar, aniqlashtiradilar.</p> <p>4.2. Mustaqil ish uchun vazifani yozib oladilar.</p>

1- ilova.

Guruh bilan ishlash qoidalari

Har biri o'z sheriklarining fikrlarini xurmat qilishlari lozim;

Har biri berilgan topshiriqlar bo'yicha faol, hamkorlikda va mas'uliyat bilan ishlashlari lozim;

Har biri o'zlariga yordam kerak bo'lganda so'rashlari mumkin;

Har biri yordam so'raganlarga ko'mak berishlari lozim;

Har biri guruhni baholash jarayonida ishtirok etishlari lozim;

Har biri: «Biz bir kemadamiz, birga cho'kamiz, yoki birga qutilamiz» atamasini yaxshi bilishlari lozim.

2-ilova.

1 guruh

1) Siyosatning nozikligi nimada. Misollar keltiring.

2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

2- guruh

1) Siyosatning qanday ko'rinishlari (turlari) bo'lishi mumkin? Misollar keltiring.

2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

3- guruh

1) Byudjet-soliq siyosatining o'ziga xos bo'lgan eng muhim xususiyati nimadan iborat? Misollar keltiring.

2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

3-ilova.

Nazorat savollari

1. Byudjet-soliq siyosatini pul mablag'larining harakati-dan ajralgan holda tasavvur etib bo'ladimi?

2. Eng umumiy va sodda tarzda byudjet-soliq siyosati nimalar bilan bog'liq?

3. Byudjet siyosati, tom ma'noda, o'z ichiga soliq siyosatini ham qamrab oladimi?

2 – MAVZU	Bozor iqtisodiyotini shakllantirish modellari va fiskal siyosatning o'zaro vobastaligi	
Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1-bosqich. Kirish (10 min.)	<p>1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusi maqsadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi. O'qitish guruhlarda ishlash texnologiyasi asosida olib borilishini e'lon qiladi.</p> <p>1.2. Mavzuning tayanch iboralari asosida blits-so'rov o'tkazadi. Talabadan javobni eshitadi va mavzu muhokamasi guruhlariga ishlar taqdimotidan so'ng davom etishini e'lon qiladi. Har bir talaba guruh bahosiga mos ravishda baho olishini tushuntiradi, guruhlarda ishlash qoidalari bilan tanishtiradi (1-ilova). Guruhlarda ishlash natijasi plakat qog'ozlarda ko'rsatilishi kerakligini ma'lum qiladi.</p>	<p>1.1. Tinglaydilar, yozib oladilar.</p> <p>1.2. Savollarga javob beradilar</p>
2-bosqich. Asosiy (20 min.)	<p>2.1. Talabalarni 3 guruhga ajratadi. O'quv topshiriqlarini tarqatadi (3-ilova). Vazifa butun guruh tomonidan bajarilishini e'lon qiladi. Vazifani bajarishda darslik, ma'ruza matnlari va boshqa qo'llanmalardan foydalanish mumkinligini tushuntiradi. O'quv natijalarini eslatadi. Guruhlarda ishlarni boshlashni e'lon qiladi.</p>	<p>2.1. O'quv topshiriqlarini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishadilar.</p> <p>Vazifani bajaradilar</p>
3-bosqich. Taqtisimot (45 min.)	<p>3.1. Takdimot va guruhlarda ishlash natijalarini o'zaro baholashni tashkil etadi. Javoblarni sharhlaydi, bilimlarni umumlashtiradi, vazifani bajarish jarayonidagi asosiy xulosalarga e'tiborni qaratadi.</p> <p>3.2. Munozara uchun savollar beradi (4-ilova).</p>	<p>3.1. Taqdimot qilishadi, qo'shimchalar qilishadi, baholashadi.</p>
4-bosqich. Yakuniy (5 min.)	<p>4.1. Mashg'ulotga yakun yasaydi, faol ishtirokchilarni rag'batlantiradi. Kelajakda amaliyot va o'quv faoliyatidagi ahamiyatini ta'kidlaydi.</p> <p>4.2. Mustaqil ish uchun vazifa beradi.</p>	<p>4.1. Tinglaydilar, aniqlashtiradilar.</p> <p>4.2. Mustaqil ish uchun vazifani yozib oladilar.</p>

1- ilova.

Guruh bilan ishlash qoidalari

Har biri o'z sheriklarining fikrlarini xurmat qilishlari lozim;

Har biri berilgan topshiriqlar bo'yicha faol, hamkorlikda va mas'uliyat bilan ishlashlari lozim;

Har biri o'zlariga yordam kerak bo'lganda so'rashlari mumkin;

Har biri yordam so'rganlarga ko'mak berishlari lozim;

Har biri guruhni baholash jarayonida ishtirok etishlari lozim;

Har biri: «Biz bir kemadamiz, birga cho'kamiz, yoki birga qutilamiz» atamasini yaxshi bilishlari lozim.

2-ilova.

1 guruh

- 1) Amaliyotda, ko'pchilik hollarda, qanday siyosatni byudjet va qanday siyosatni soliq siyosati deb yuritiladi? Misollar keltiring.
- 2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

2- guruh

- 1) Byudjet-soliq siyosatini shartli ravishda bir-biridan va nisbiy jihatdan mustaqil bo'lgan byudjet va soliq siyosatlarning majmui sifatida ham e'tirof etish mumkinmi? Misollar keltiring.
- 2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

3- guruh

- 1) Nega bu siyosat yagona nom bilan atalib, byudjet-soliq siyosati deb yuritiladi? Buning o'ziga xos sababi bormi? U nimadan iborat? Misollar keltiring.
- 2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

3-ilova.

Nazorat savollari

1. “Byudjet siyosatidan absolyut mustaqil bo'lgan hamda unga bevosita bog'liq bo'lmagan holda ishlab chiqilgan soliq siyosati mavjud emas va aksincha”. Shu fikr to'g'rimi? To'g'ri bo'lsa, uni isbotlab berishga harakat qilingchi?

2. Byudjet-soliq siyosati to'g'ri va oqilona yurgizilsa, uning oqibatlarini qanday tasavvur etish mumkin? Aksincha, bo'lsachi?

3. "Byudjet-soliq siyosati" fani (kursi)ning tarkibiy tuzilmasini nimalar aniqlab berishi mumkin?

3 – MAVZU	Byudjet defitsitini kamaytirish – byudjet siyosatining markaziy masalasi	
Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1-bosqich. Kirish (10 min.)	<p>1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusi maqsadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi. O'qitish guruhlarda ishlash texnologiyasi asosida olib borilishini e'lon qiladi.</p> <p>1.2. Mavzuning tayanch iboralari asosida blits-so'rov o'tkazadi. Talabadan javobni eshitadi va mavzu muhokamasi guruhlariga ishlar taqdimotidan so'ng davom etishini e'lon qiladi. Har bir talaba guruh bahosiga mos ravishda baho olishini tushuntiradi, guruhlarda ishlash qoidalari bilan tanishtiradi (1-ilova). Guruhlarda ishlash natijasi plakat qog'ozlarda ko'rsatilishi kerakligini ma'lum qiladi.</p>	<p>1.1. Tinglaydilar, yozib oladilar.</p> <p>1.2. Savollarga javob beradilar</p>
2-bosqich. Asosiy (20 min.)	<p>2.1. Talabalarni 3 guruhga ajratadi. O'quv topshiriqlarini tarqatadi (3-ilova). Vazifa butun guruh tomonidan bajarilishini e'lon qiladi. Vazifani bajarishda darslik, ma'ruza matnlari va boshqa qo'llanmalardan foydalanish mumkinligini tushuntiradi. O'quv natijalarini eslatadi. Guruhlarda ishlarni boshlashni e'lon qiladi.</p>	<p>2.1. O'quv topshiriqlarini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishadilar.</p> <p>Vazifani bajaradilar</p>
3-bosqich. Taqtisimot (45 min.)	<p>3.1. Takdimot va guruhlarda ishlash natijalarini o'zaro baholashni tashkil etadi. Javoblarni sharhlaydi, bilimlarni umumlashtiradi, vazifani bajarish jarayonidagi asosiy xulosalarga e'tiborni qaratadi.</p> <p>3.2. Munozara uchun savollar beradi (4-ilova).</p>	<p>3.1. Taqdimot qilishadi, qo'shimchalar qilishadi, baholashadi.</p>
4-bosqich.	<p>4.1. Mashg'ulotga yakun yasaydi, faol ishtirokchilarni rag'batlantiradi. Kelajakda amaliyot va o'quv</p>	<p>4.1. Tinglaydilar,</p>

Yakuniy (5 min.)	faoliyatidagi ahamiyatini ta'kidlaydi. 4.2. Mustaqil ish uchun vazifa beradi.	aniqlashtiradilar. 4.2. Mustaqil ish uchun vazifani yozib oladilar.
---------------------	--	--

1- ilova.

Guruh bilan ishlash qoidalari

Har biri o'z sheriklarining fikrlarini xurmat qilishlari lozim;

Har biri berilgan topshiriqlar bo'yicha faol, hamkorlikda va mas'uliyat bilan ishlashlari lozim;

Har biri o'zlariga yordam kerak bo'lganda so'rashlari mumkin;

Har biri yordam so'rganlarga ko'mak berishlari lozim;

Har biri guruhni baholash jarayonida ishtirok etishlari lozim;

Har biri: «Biz bir kemadamiz, birga cho'kamiz, yoki birga qutilamiz» atamasini yaxshi bilishlari lozim.

2-ilova.

1 guruh

1) “Byudjet-soliq siyosatini moliyaviy siyosatsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Usiz byudjet-soliq siyosati xususida gapirish o'z ma'nosiga ega emas. Bu siyosat moliyaviy siyosatdan kelib chiqadi va uni yanada konkretlashtiradi” degan fikrlar o'rinlimi? Ularning aynan shunday ekanligini asoslab beraolasizmi?

2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

2- guruh

1) Haqiqatdan ham byudjet siyosati doirasidagi eng dolzarb muammolarning barchasi, beixtiyor, byudjet defitsitiga borib taqaladimi

2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

3- guruh

1) Nega “Byudjet-soliq siyosati” fani (kursi)da zamonaviy soliq siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga tatbiq etishning fundamental asoslariga jiddiy e'tibor

qaratish kerak? Ularni qanday aspektlarda o'rganish maqsadga muvofiq?
2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

3-ilova.

Nazorat savollari

1. Byudjet siyosati namoyon bo'lishining asosiy shakllari nimalardan iborat?
2. "Byudjet siyosati byudjet-soliq siyosatining va shunga mos ravishda, moliyaviy siyosatning ham eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi va unga nisbatan birlamchi xarakterga ega" degan tasdiqni qo'llab-quvvatlaysizmi? Agar qo'llab-quvvatlasangiz, uni tushuntirib beringchi?!
3. Moliyaviy siyosat doirasida amal qiladigan byudjet-soliq siyosatining ma'no-mazmunini o'quvchiga (ayniqsa, magistrantlarga) qanday tarzda tushuntirish maqsadga muvofiq?

4 – MAVZU	Zamonaviy soliq siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga tadbiiq etishning fundamental masalalari	
Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1-bosqich. Kirish (10 min.)	<p>1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusi maqsadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi. O'qitish guruhlarda ishlash texnologiyasi asosida olib borilishini e'lon qiladi.</p> <p>1.2. Mavzuning tayanch iboralari asosida blits-so'rov o'tkazadi. Talabadan javobni eshitadi va mavzu muhokamasi guruhlarga ishlar taqdimotidan so'ng davom etishini e'lon qiladi. Har bir talaba guruh bahosiga mos ravishda baho olishini tushuntiradi, guruhlarda ishlash qoidalari bilan tanishtiradi (1-ilova). Guruhlarda ishlash natijasi plakat qog'ozlarda ko'rsatilishi kerakligini ma'lum qiladi.</p>	<p>1.1. Tinglaydilar, yozib oladilar.</p> <p>1.2. Savollarga javob beradilar</p>
2-bosqich. Asosiy	2.1. Talabalarni 3 guruhga ajratadi. O'quv topshiriqlarini tarqatadi (3-ilova). Vazifa butun guruh tomonidan bajarilishini e'lon qiladi. Vazifani	2.1. O'quv topshiriqlarini baholash ko'rsatkichlari va

(20 min.)	bajarishda darslik, ma'ruza matnlari va boshqa qo'llanmalardan foydalanish mumkinligini tushuntiradi. O'quv natijalarini eslatadi. Guruhlarda ishlarni boshlashni e'lon qiladi.	mezonlari bilan tanishadilar. Vazifani bajaradilar
3-bosqich. Taqtsimot (45 min.)	3.1. Takdimot va guruhlarda ishlash natijalarini o'zaro baholashni tashkil etadi. Javoblarni sharhlaydi, bilimlarni umumlashtiradi, vazifani bajarish jarayonidagi asosiy xulosalarga e'tiborni qaratadi. 3.2. Munozara uchun savollar beradi (4-ilova).	3.1. Taqdimot qilishadi, qo'shimchalar qilishadi, baholashadi.
4-bosqich. Yakuniy (5 min.)	4.1. Mashg'ulotga yakun yasaydi, faol ishtirokchilarni rag'batlantiradi. Kelajakda amaliyot va o'quv faoliyatidagi ahamiyatini ta'kidlaydi. 4.2. Mustaqil ish uchun vazifa beradi.	4.1. Tinglaydilar, aniqlashtiradilar. 4.2. Mustaqil ish uchun vazifani yozib oladilar.

1- ilova.

Guruh bilan ishlash qoidalari

Har biri o'z sheriklarining fikrlarini xurmat qilishlari lozim;

Har biri berilgan topshiriqlar bo'yicha faol, hamkorlikda va mas'uliyat bilan ishlashlari lozim;

Har biri o'zlariga yordam kerak bo'lganda so'rashlari mumkin;

Har biri yordam so'rganlarga ko'mak berishlari lozim;

Har biri guruhni baholash jarayonida ishtirok etishlari lozim;

Har biri: «Biz bir kemandamiz, birga cho'kamiz, yoki birga qutilamiz» atamasini yaxshi bilishlari lozim.

2-ilova.

1 guruh

- 1) "Byudjet-soliq siyosati" fani (kursi)da soliq yukini engillashtirish masalasiga nega jiddiy e'tibor qarati-lishi kerak?
- 2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

2- guruh

1) “Byudjet-soliq siyosati” fani (kursi)ning mazmunini soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish soliq siyosati samaradorligini ta’minlashning garovi ekanligisiz tasavvur etish mumkinmi? Bu masalani qaysi aspektlarda ko’rib chiqish lozim?

2) O’z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

3- guruh

1) Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammo-lari, ularga nisbatan bildirilayotgan e’tirozlar, muammo-larni hal etish va e’tirozlarni yumshatish yo’llari “Byudjet-soliq siyosati” fani (kursi)da o’rganilishi kerakmi? Nega?

2) O’z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

3-ilova.

Nazorat savollari

1. Nega byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo’nalishlari)ni aniqlash “Byudjet-soliq siyosati” fani (kursi)da printsiplial ahamiyat kasb etishi kerak?

2. “Byudjet-soliq siyosati” fani (kursi)da masalalarni qanday tartibda o’rganish maqsadga muvofiq? An’anaviy tarzdam yoki noan’anaviy? Nega?

4. Byudjet-soliq siyosati” fani (kursi)da masalalarni noan’anaviy tartibda o’rganishning afzalliklari nimalar-dan iborat? Bunda nimalarga e’tibor berish kerak-u, aksincha, nimalarni e’tibordan chetda qoldirish zarur?

5.

5 – MAVZU	Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning zamonaviy nazariyalari va ularning budjet-soliq siyosatini ishlab chiqarishdagi roli	
Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O’qituvchi	Talabalar
1-bosqich. Kirish (10 min.)	1.1. O’quv mashg’ulotining mavzusi maqsadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o’tkazish rejasini aytadi. O’qitish guruhlarida ishlash texnologiyasi asosida olib	1.1. Tinglaydilar, yozib oladilar. 1.2. Savollarga javob

	<p>borilishini e'lon qiladi.</p> <p>1.2. Mavzuning tayanch iboralari asosida blits-so'rov o'tkazadi. Talabadan javobni eshitadi va mavzu muhokamasi guruhlariga ishlar taqdimotidan so'ng davom etishini e'lon qiladi. Har bir talaba guruh bahosiga mos ravishda baho olishini tushuntiradi, guruhlarda ishlash qoidalari bilan tanishtiradi (1-ilova). Guruhlarda ishlash natijasi plakat qog'ozlarda ko'rsatilishi kerakligini ma'lum qiladi.</p>	beradilar
2-bosqich. Asosiy (20 min.)	2.1. Talabalarni 3 guruhga ajratadi. O'quv topshiriqlarini tarqatadi (3-ilova). Vazifa butun guruh tomonidan bajarilishini e'lon qiladi. Vazifani bajarishda darslik, ma'ruza matnlari va boshqa qo'llanmalardan foydalanish mumkinligini tushuntiradi. O'quv natijalarini eslatadi. Guruhlarda ishlarni boshlashni e'lon qiladi.	2.1. O'quv topshiriqlarini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishadilar. Vazifani bajaradilar
3-bosqich. Taqtisimot (45 min.)	3.1. Takdimot va guruhlarda ishlash natijalarini o'zaro baholashni tashkil etadi. Javoblarni sharhlaydi, bilimlarni umumlashtiradi, vazifani bajarish jarayonidagi asosiy xulosalarga e'tiborni qaratadi. 3.2. Munozara uchun savollar beradi (4-ilova).	3.1. Taqdimot qilishadi, qo'shimchalar qilishadi, baholashadi.
4-bosqich. Yakuniy (5 min.)	4.1. Mashg'ulotga yakun yasaydi, faol ishtirokchilarni rag'batlantiradi. Kelajakda amaliyot va o'quv faoliyatidagi ahamiyatini ta'kidlaydi. 4.2. Mustaqil ish uchun vazifa beradi.	4.1. Tinglaydilar, aniqlashtiradilar. 4.2. Mustaqil ish uchun vazifani yozib oladilar.

1- ilova.

Guruh bilan ishlash qoidalari

Har biri o'z sheriklarining fikrlarini xurmat qilishlari lozim;

Har biri berilgan topshiriqlar bo'yicha faol, hamkorlikda va mas'uliyat bilan ishlashlari lozim;

Har biri o'zlariga yordam kerak bo'lganda so'rashlari mumkin;

Har biri yordam so'rganlarga ko'mak berishlari lozim;

Har biri guruhni baholash jarayonida ishtirok etishlari lozim;

Har biri: «Biz bir kemadamiz, birga cho'kamiz, yoki birga qutilamiz» atamasini yaxshi bilishlari lozim.

2-ilova.

1 guruh

1) Qo'llanmaning boshlang'ich qismida an'anaviy tarzda o'z o'rnini egallashi lozim bo'lgan ba'zi masalalar, ya'ni byudjet-soliq siyosati maxsus kursining predmeti, o'rganish ob'ekti, metodlari, uning maqsadi, vazifalari va h.k.larga ongli ravishda e'tibor berilmaganligi va ularni mustaqil ravishda aniqlashni o'quvchilarning ixtiyoriga qoldiril-ganligini qanday baholaysiz? Bu vazifalarni mustaqil ravishda bajarishga magistrantlarni qodir deb hisoblash mumkinmi?

2- guruh

1) Xalqano va hayotiy "har kallada – har xayol" printsiptan ijodiy va ijobiy foydalanish masalasiga qanday qaraysiz? Uning ijobiy va salbiy tomonlari xususida nimalar deyaolasiz?

3- guruh

1) Byudjet-soliq siyosatining ma'no-mazmunini astoydil bilishga intilgan har bir o'quvchi nega, avvalo, moliyaviy siyosatning ma'no-mazmunidan ogoh bo'lmog'i lozim?

3-ilova.

Nazorat savollari

1. "Moliyaviy siyosat byudjet-soliq siyosatining o'ziga xos fundamenti (negizi, asosi) hisoblanadi", degan fikrga munosabatingiz qanday? Uni qo'llab-quvvatlaysizmi yoki rad etasiz? Nega?
2. Moliyaviy siyosatning chegarasidan chiqib ketgan byudjet-soliq siyosati mavjud bo'lishi mumkinmi?
3. Hajm (ko'lam) jihatidan olib qaralganda moliyaviy siyosat bilan byudjet-soliq siyosati o'rtasidagi bog'liqlikni matematik tilda qanday ifodalagan bo'lur edingiz?
4. Nima uchun moliyaviy siyosat moliyaviy boshqaruv tizimida eng asosiy element hisoblanadi?

6 – MAVZU	Soliq yuklamasini optimallashtirish soliq siyosatining eng dolzarb masalasi	
Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1-bosqich. Kirish (10 min.)	<p>1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusi maqsadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi. O'qitish guruhlarda ishlash texnologiyasi asosida olib borilishini e'lon qiladi.</p> <p>1.2. Mavzuning tayanch iboralari asosida blits-so'rov o'tkazadi. Talabadan javobni eshitadi va mavzu muhokamasi guruhlariga ishlar taqdimotidan so'ng davom etishini e'lon qiladi. Har bir talaba guruh bahosiga mos ravishda baho olishini tushuntiradi, guruhlarda ishlash qoidalari bilan tanishtiradi (1-ilova). Guruhlarda ishlash natijasi plakat qog'ozlarda ko'rsatilishi kerakligini ma'lum qiladi.</p>	<p>1.1. Tinglaydilar, yozib oladilar.</p> <p>1.2. Savollarga javob beradilar</p>
2-bosqich. Asosiy (20 min.)	<p>2.1. Talabalarni 3 guruhga ajratadi. O'quv topshiriqlarini tarqatadi (3-ilova). Vazifa butun guruh tomonidan bajarilishini e'lon qiladi. Vazifani bajarishda darslik, ma'ruza matnlari va boshqa qo'llanmalardan foydalanish mumkinligini tushuntiradi. O'quv natijalarini eslatadi. Guruhlarda ishlarni boshlashni e'lon qiladi.</p>	<p>2.1. O'quv topshiriqlarini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishadilar.</p> <p>Vazifani bajaradilar</p>
3-bosqich. Taqtisimot (45 min.)	<p>3.1. Takdimot va guruhlarda ishlash natijalarini o'zaro baholashni tashkil etadi. Javoblarni sharhlaydi, bilimlarni umumlashtiradi, vazifani bajarish jarayonidagi asosiy xulosalarga e'tiborni qaratadi.</p> <p>3.2. Munozara uchun savollar beradi (4-ilova).</p>	<p>3.1. Taqdimot qilishadi, qo'shimchalar qilishadi, baholashadi.</p>
4-bosqich. Yakuniy (5 min.)	<p>4.1. Mashg'ulotga yakun yasaydi, faol ishtirokchilarni rag'batlantiradi. Kelajakda amaliyot va o'quv faoliyatidagi ahamiyatini ta'kidlaydi.</p> <p>4.2. Mustaqil ish uchun vazifa beradi.</p>	<p>4.1. Tinglaydilar, aniqlashtiradilar.</p> <p>4.2. Mustaqil ish uchun vazifani yozib oladilar.</p>

1- ilova.

Guruh bilan ishlash qoidalari

Har biri o'z sheriklarining fikrlarini xurmat qilishlari lozim;

Har biri berilgan topshiriqlar bo'yicha faol, hamkorlikda va mas'uliyat bilan ishlashlari lozim;

Har biri o'zlariga yordam kerak bo'lganda so'rashlari mumkin;

Har biri yordam so'rganlarga ko'mak berishlari lozim;

Har biri guruhni baholash jarayonida ishtirok etishlari lozim;

Har biri: «Biz bir kemadamiz, birga cho'kamiz, yoki birga qutilamiz» atamasini yaxshi bilishlari lozim.

2-ilova.

1 guruh

- 1) "Soliq yuki"ga nisbatan qanday ta'riflarni berish mumkin? Bu erda printsiptial ahamiyatga ega bo'lgan narsa nima o'zi?
- 2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

2- guruh

- 1) "Soliq yuki" xususida gap ketganda barcha mamlakatlarda bir narsa nazarda tutilishi kerakmi yoki uni har kim o'z qarichi bilan o'lchayversa ham bo'laveradimi?
- 2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

3- guruh

- 1) Soliq yukini turli tarzda (usulda) o'lchash mumkinmi? Agar shunday qilinadigan bo'lsa, uning xavfli jihati nimada?
- 2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

3-ilova.

Nazorat savollari

1. Soliq yukining og'irligini faqatgina mamlakat miqyosida emas, balki alohida olingan tarmoqlar, hududlar, korxonalar yoki alohida olingan xo'jalik yurituvchi

sub'ektlar uchun ham aniqlash mumkinmi? Bunda qanday qiyinchiliklar bo'lishi mumkin?

2. Soliq yukining og'irligi bizda qay darajada-yu, boshqa mamlakatlarda qanday?
3. Soliq yukining og'irligi O'zbekiston iqtisodiyotining raqobatbardosh emasligida «klyuchevoy rol»ni o'ynayotgan ekan, nega unda uning og'irligi bizdan-da yuqori bo'lgan davlatlarning iqtisodiyoti raqobat degan narsani nazar–pisand qilmayapti?
4. Soliq yukining og'irligi qay darajaga etgunga qadar chidab turish mumkin? Bundagi chidamlilikka nimalar o'z ta'sirini ko'rsatadi?
5. “Soliq yukining og'irligi qay darajaga etgunga qadar chidab turish mumkin?” degan savolga barcha mamlakatlar uchun yagona bo'lgan “retsept”ni berib bo'ladimi?

7 – MAVZU	Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish – soliq siyosati samaradorligini ta'minlash garovi	
Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1-bosqich. Kirish (10 min.)	<p>1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusi maqsadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi. O'qitish guruhlarda ishlash texnologiyasi asosida olib borilishini e'lon qiladi.</p> <p>1.2. Mavzuning tayanch iboralari asosida blits-so'rov o'tkazadi. Talabadan javobni eshitadi va mavzu muhokamasi guruhlariga ishlar taqdimotidan so'ng davom etishini e'lon qiladi. Har bir talaba guruh bahosiga mos ravishda baho olishini tushuntiradi, guruhlarda ishlash qoidalari bilan tanishtiradi (1-ilova). Guruhlarda ishlash natijasi plakat qog'ozlarda ko'rsatilishi kerakligini ma'lum qiladi.</p>	<p>1.1. Tinglaydilar, yozib oladilar.</p> <p>1.2. Savollarga javob beradilar</p>
2-bosqich. Asosiy (20 min.)	<p>2.1. Talabalarni 3 guruhga ajratadi. O'quv topshiriqlarini tarqatadi (3-ilova). Vazifa butun guruh tomonidan bajarilishini e'lon qiladi. Vazifani bajarishda darslik, ma'ruza matnlari va boshqa qo'llanmalardan foydalanish mumkinligini tushuntiradi. O'quv natijalarini eslatadi. Guruhlarda</p>	<p>2.1. O'quv topshiriqlarini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishadilar.</p>

	ishlarni boshlashni e'lon qiladi.	Vazifani bajaradilar
3-bosqich. Taqtisimot (45 min.)	3.1. Takdimot va guruhlarda ishlash natijalarini o'zaro baholashni tashkil etadi. Javoblarni sharhlaydi, bilimlarni umumlashtiradi, vazifani bajarish jarayonidagi asosiy xulosalarga e'tiborni qaratadi. 3.2. Munozara uchun savollar beradi (4-ilova).	3.1. Taqdimot qilishadi, qo'shimchalar qilishadi, baholashadi.
4-bosqich. Yakuniy (5 min.)	4.1. Mashg'ulotga yakun yasaydi, faol ishtirokchilarni rag'batlantiradi. Kelajakda amaliyot va o'quv faoliyatidagi ahamiyatini ta'kidlaydi. 4.2. Mustaqil ish uchun vazifa beradi.	4.1. Tinglaydilar, aniqlashtiradilar. 4.2. Mustaqil ish uchun vazifani yozib oladilar.

1- ilova.

Guruh bilan ishlash qoidalari

Har biri o'z sheriklarining fikrlarini xurmat qilishlari lozim;

Har biri berilgan topshiriqlar bo'yicha faol, hamkorlikda va mas'uliyat bilan ishlashlari lozim;

Har biri o'zlariga yordam kerak bo'lganda so'rashlari mumkin;

Har biri yordam so'rganlarga ko'mak berishlari lozim;

Har biri guruhni baholash jarayonida ishtirok etishlari lozim;

Har biri: «Biz bir kemadamiz, birga cho'kamiz, yoki birga qutilamiz» atamasini yaxshi bilishlari lozim.

2-ilova.

1 guruh

1) Soliq yukining og'irlik darajasi va byudjetdan qilinadigan xarajatlarning hajmi (miqdori) o'rtasida to'g'ri proporsional bog'liqlik bormi? Byudjetdan katta hajmdagi xarajatlarning qilinishi, boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda, soliq yukining nisbatan og'ir bo'lishini taqozo etadimi?

2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

2- guruh

- 1) Shu kecha-yu kunduzda byudjetdan qilinayotgan xarajat-larning qay biri mutlaqo keraksiz? Qaysi birini keskin qisqartirsa bo'ladi?
- 2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

3- guruh

- 1) Byudjetdan maorif sohasini moliyalashtirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar keskin qisqartirilsa, buning oqibati nimalarga olib kelishi mumkin?
- 2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

3-ilova.

Nazorat savollari

1. Balki sog'liqni saqlash sohasini byudjetdan moliyalashtirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni keskin qisqartirish kerakdir?
2. Madaniyat, sport va ommaviy axborot vositalari uchun mo'ljallangan xarajatlarni keskin qisqartirsak, nima bo'ladi?
3. Fanni moliyalashtirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni keskin qisqartirsak, bu qanday oqibatlarga olib kelishi mumkin?
4. Byudjetdan ijtimoiy ta'minot maqsadlari uchun mo'ljallangan mablag'larni keskin qisqartirish maqsadga muvofiqmi?
5. Biz uchun balki byudjetdan iqtisodiyotga va markaz-lashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirishga qilina-yotgan xarajatlar kerak emasdir?
6. Byudjet xarajatlarining ma'lum bir qismi davlat hokimiyati, boshqaruv va huquq-tartibot hamda fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlarini saqlashga sarf qilinayapti. «Bor-e!» deb shu xarajatlarni keskin qisqartirib yuborsak, nima bo'ladi? Yoki shu organlarga byudjetdan mablag' ajratmasdan, ularni «samofinansirovanie»ga (o'z-o'zini moliyalashtirishga) o'tkazish maqsadga muvofiqdir?

8 – MAVZU	Budjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari, ularga nisbatan bildirilayotgan e'tirozlar, muammolarni hal etish va e'tirozlarni yumshatish yo'llari	
Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1-bosqich. Kirish (10 min.)	<p>1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusi maqsadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi. O'qitish guruhlarda ishlash texnologiyasi asosida olib borilishini e'lon qiladi.</p> <p>1.2. Mavzuning tayanch iboralari asosida blits-so'rov o'tkazadi. Talabadan javobni eshitadi va mavzu muhokamasi guruhlariga ishlar taqdimotidan so'ng davom etishini e'lon qiladi. Har bir talaba guruh bahosiga mos ravishda baho olishini tushuntiradi, guruhlarda ishlash qoidalari bilan tanishtiradi (1-ilova). Guruhlarda ishlash natijasi plakat qog'ozlarda ko'rsatilishi kerakligini ma'lum qiladi.</p>	<p>1.1. Tinglaydilar, yozib oladilar.</p> <p>1.2. Savollarga javob beradilar</p>
2-bosqich. Asosiy (20 min.)	2.1. Talabalarni 3 guruhga ajratadi. O'quv topshiriqlarini tarqatadi (3-ilova). Vazifa butun guruh tomonidan bajarilishini e'lon qiladi. Vazifani bajarishda darslik, ma'ruza matnlari va boshqa qo'llanmalardan foydalanish mumkinligini tushuntiradi. O'quv natijalarini eslatadi. Guruhlarda ishlarni boshlashni e'lon qiladi.	<p>2.1. O'quv topshiriqlarini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishadilar.</p> <p>Vazifani bajaradilar</p>
3-bosqich. Taqtisimot (45 min.)	<p>3.1. Takdimot va guruhlarda ishlash natijalarini o'zaro baholashni tashkil etadi. Javoblarni sharhlaydi, bilimlarni umumlashtiradi, vazifani bajarish jarayonidagi asosiy xulosalarga e'tiborni qaratadi.</p> <p>3.2. Munozara uchun savollar beradi (4-ilova).</p>	3.1. Taqdimot qilishadi, qo'shimchalar qilishadi, baholashadi.
4-bosqich. Yakuniy (5 min.)	<p>4.1. Mashg'ulotga yakun yasaydi, faol ishtirokchilarni rag'batlantiradi. Kelajakda amaliyot va o'quv faoliyatidagi ahamiyatini ta'kidlaydi.</p> <p>4.2. Mustaqil ish uchun vazifa beradi.</p>	<p>4.1. Tinglaydilar, aniqlashtiradilar.</p> <p>4.2. Mustaqil ish uchun vazifani yozib oladilar.</p>

Guruh bilan ishlash qoidalarini

Har biri o'z sheriklarining fikrlarini xurmat qilishlari lozim;

Har biri berilgan topshiriqlar bo'yicha faol, hamkorlikda va mas'uliyat bilan ishlashlari lozim;

Har biri o'zlariga yordam kerak bo'lganda so'rashlari mumkin;

Har biri yordam so'rganlarga ko'mak berishlari lozim;

Har biri guruhni baholash jarayonida ishtirok etishlari lozim;

Har biri: «Biz bir kemadamiz, birga cho'kamiz, yoki birga qutilamiz» atamasini yaxshi bilishlari lozim.

1 guruh

- 1) Respublikamizda ishlab chiqilib, hayotga tadbiiq etila-yotgan byudjet-soliq siyosatiga nisbatan yakdillik bilan fikr bildirilayaptimi? Bildirilmayotgan bo'lsa, buning sabab-lari nimalardan iborat?
- 2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

2- guruh

- 1) Oddiy bir soliq to'lovchi sifatida "Mamlakatimizdagi byudjet-soliq siyosati sizga ma'qulmi? U sizning manfaat-laringizni to'liq ifodalayaptimi? Bu siyosat sizga yoqayap-timi? Uni to'g'ri deb hisoblaysizmi?" shaklida berilgan savollarga javoblaringiz qanday bo'lur edi?
- 2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

3- guruh

- 1) Sizga "Mamlakatimizdagi byudjet-soliq siyosatining nimasi Sizga ma'qul emas? Nimasi yoqmayapti? Nimasi noto'g'ri?" shakli va mazmunida savol berilsa, nima deb javob bergan bo'lur edingiz? Javoblaringizni asoslab berishga tayyormisiz? Argumentlaringiz nimalardan iborat?
- 2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

Nazorat savollari

1. Hozirgi paytda byudjet-soliq siyosatiga nisbatan bildirilayotgan “e’tiroz”larning eng umumiy ko’rinishlari nimalarni ko’rsataolasiz?
2. “Byudjet hisobidan berilayotgan oylik maoshlari kam” shakli va mazmunida bildirilgan “e’tiroz”ning negizida nimalar yotibdi? U qanchalik asoslangan-u, qanchalik asoslanmagan?
3. Byudjet hisobidan berilayotgan oylik maoshlari kam” tarzida “e’tiroz” bildirilayotganda qanday oddiy savol-larga jiddiy e’tibor bermoq va ularning aniq javobiga ega bo’lmoq lozim?
4. Byudjet-soliq siyosatiga “soliqlarning soni ko’p va ular ko’payib borayotibdi” tarzida “e’tiroz” bildirilayotganda “Shu kecha-yu kunduzda soliqlarning soni nechta? Oldingi vaqtlarda (1, 5, 10, 20, 50, 70 yil oldin) soliqlarning soni nechta bo’lgan? Qiyoslaganda soliqlarning soni ko’payibdimi yoki kamayibdimi?” kabi savollarning javoblari e’tiborga olinishi kerakmi yoki...?
5. “O’zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi”ni qo’lga olib, uning “Soliqlar va boshqa majburiy to’lovlar tizimi” deb nomlangan 3-bobidagi “Soliqlar va boshqa majburiy to’lovlarning turlari” deb nomlanuvchi 23-moddasiga qarasak, bu erda soliqlarning sonini nechta ekanligini aniq aniqlashning iloji bormi? Nega? Bu erda qanday murak-kabliklar mavjud?
6. “Soliq kodeksi”ga muvofiq hozirgi paytda soliqlar sonining nechta ekanligini aniqlash sanovchining saviyasiga, uning iqtisodiy bilimlilik darajasiga bog’liq” degan fikrga qo’shilasizmi yoki uni rad etasiz? Nima uchun?

9 – MAVZU	O'zbekistonda byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)	
Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1-bosqich. Kirish (10 min.)	<p>1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusi maqsadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi. O'qitish guruhlarda ishlash texnologiyasi asosida olib borilishini e'lon qiladi.</p> <p>1.2. Mavzuning tayanch iboralari asosida blits-so'rov o'tkazadi. Talabadan javobni eshitadi va mavzu muhokamasi guruhlariga ishlar taqdimotidan so'ng davom etishini e'lon qiladi. Har bir talaba guruh bahosiga mos ravishda baho olishini tushuntiradi, guruhlarda ishlash qoidalari bilan tanishtiradi (1-ilova). Guruhlarda ishlash natijasi plakat qog'ozlarda ko'rsatilishi kerakligini ma'lum qiladi.</p>	<p>1.1. Tinglaydilar, yozib oladilar.</p> <p>1.2. Savollarga javob beradilar</p>
2-bosqich. Asosiy (20 min.)	<p>2.1. Talabalarni 3 guruhga ajratadi. O'quv topshiriqlarini tarqatadi (3-ilova). Vazifa butun guruh tomonidan bajarilishini e'lon qiladi. Vazifani bajarishda darslik, ma'ruza matnlari va boshqa qo'llanmalardan foydalanish mumkinligini tushuntiradi. O'quv natijalarini eslatadi. Guruhlarda ishlarni boshlashni e'lon qiladi.</p>	<p>2.1. O'quv topshiriqlarini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishadilar.</p> <p>Vazifani bajaradilar</p>
3-bosqich. Taqtisimot (45 min.)	<p>3.1. Takdimot va guruhlarda ishlash natijalarini o'zaro baholashni tashkil etadi. Javoblarni sharhlaydi, bilimlarni umumlashtiradi, vazifani bajarish jarayonidagi asosiy xulosalarga e'tiborni qaratadi.</p> <p>3.2. Munozara uchun savollar beradi (4-ilova).</p>	<p>3.1. Taqdimot qilishadi, qo'shimchalar qilishadi, baholashadi.</p>
4-bosqich. Yakuniy (5 min.)	<p>4.1. Mashg'ulotga yakun yasaydi, faol ishtirokchilarni rag'batlantiradi. Kelajakda amaliyot va o'quv faoliyatidagi ahamiyatini ta'kidlaydi.</p> <p>4.2. Mustaqil ish uchun vazifa beradi.</p>	<p>4.1. Tinglaydilar, aniqlashtiradilar.</p> <p>4.2. Mustaqil ish uchun vazifani yozib oladilar.</p>

Guruh bilan ishlash qoidalari

Har biri o'z sheriklarining fikrlarini xurmat qilishlari lozim;

Har biri berilgan topshiriqlar bo'yicha faol, hamkorlikda va mas'uliyat bilan ishlashlari lozim;

Har biri o'zlariga yordam kerak bo'lganda so'rashlari mumkin;

Har biri yordam so'rganlarga ko'mak berishlari lozim;

Har biri guruhni baholash jarayonida ishtirok etishlari lozim;

Har biri: «Biz bir kemadamiz, birga cho'kamiz, yoki birga qutilamiz» atamasini yaxshi bilishlari lozim.

1 guruh

1) Byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning funda-mental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ni belgilashda buyuk bobokalonimiz Amir Temurning xizmatlari qanday? Bu borada ul zotning qanday fikrlaridan boxabarsiz? Ularni sharhlay olasizmi? Amir Temurning bundan bir necha asr burun bildirgan bu fikrlari “eskirib” qolmadimikan? “Eskirmagan”ligini isbotlab beraolasizmi? Ulardan hanuz foydalanib kelinayotganligini qanday dalillar tasdiq-laydi? Sohibqiron Amir Temur tomonidan aytilgan bu fikrlarni byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari) deb atashga nimalar asos bo'lishi mumkin?

2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

2- guruh

1) “...raiyatdan xiroj yig'ishda uni og'ir ahvolga tushirib qo'yishdan yoki mamlakatni qashshoq qilib qo'yishdan saqlanmoq zarur, chunki raiyatni xona-vayron qilish xazinaning g'ariblashuviga olib keladi. Xazinaning g'ariblashib qolishi esa sipohning tarqalib ketishiga sabab bo'ladi. Sipohning tarqalib ketishi o'z navbatida saltanatning zaiflashishiga olib keladi”. Jahongir Amir Temurning bu fikridan byudjet-soliq siyosatini takomil-lashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalish-lari)ga bevosita daxldor va hozirgi davrimiz nuqtai-nazaridan ham printsipial ahamiyatga ega bo'lgan qanday

xulosalarni chiqarish mumkin? Bobomizning bu fikrida qanday mantiqiy bog'lanish mavjud?

2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

3- guruh

1) Mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimovning zamonaviy byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning funda-mental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ni belgilashdagi xizmatlari nimalardan iborat? Prezidentimizning ana shu masalaga bevosita daxldor bo'lgan qanday fikrlarini bilasiz? Ularni mustaqil izohlashga qodirmisiz? Bir urinib ko'ringchi?!

2) O'z nuqtai-nazaringizni grafik orqali ifodalang.

3-ilova.

Nazorat savollari

1. Sohibqiron Amir Temur va Prezident I.A.Karimovlar-ning byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning funda-mental asoslari (ustuvor yo'nalishlari) borasidagi qarashlarida umumiylik, o'xshashlik, bir-birini to'ldiruv-chanlik, davomiylik jihatlari bormi? Ularni topish niyatida, astoydil, bir qidirib ko'ring-chi, topaolasizmi?!

2. Birinchi Prezidentimiz «Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida soliqlar iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda eng muhim boshqaruvchi omil bo'lib qoladi», degan fikrni bildirayapti. Nega? Buning sabablari nimalardan iborat?

3. «Soliqlar xazinani to'ldirish siyosatining asosiy unsuri bo'lib, davlat byudjetining daromad qismi eng muhim umumdavlat, xalq xo'jaligi vazifalarini hal etish uchun zarur bo'lgan miqdorda shakllanishini ta'minlashi lozim», deb mamlakatimiz rahbari bu erda qanday ikki asosiy g'oyani ilgari surilayapti?

4. «Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar, bir tomondan, xodimlarni o'z mehnati bilan ijtimoiy ishlab chiqarishda faol ishtirok etishga rag'batlantirishi, ikkinchi tomondan, ish haqi darajasi sarflangan mehnat samarasiga mutanosib bo'lishga yordam ko'rsatishi, mehnatkashlarning daromadlaridagi tafovut asossiz ravishda katta bo'lishiga olib kelmasligi lozim». Sinchkovlik bilan e'tibor

beringchi, bu erda jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar oldiga, aslida, qanday uch murakkab vazifaning qo'yilganligi ma'lum bo'ladi?

5. «Korxonalar zimmasidagi soliq yukining engillashti-rilishi, qo'shilgan qiymatdan olinadigan soliq stavkasining kamaytirilishi oqibat natijada ishlab chiqarishni jonlash-tirishga olib kelishi lozimki, bu narsa iqtisodiyotni barqarorlashtirish muammosini hal etishda g'oyat katta ahamiyatga ega». Fikrda bildirilgan tadbirlarning (soliq yukining engillashtirilishi, qo'shilgan qiymatdan olinadigan soliq stavkasining kamaytirilishi) amalga oshirilishi o'zining ma'lum bir chegarasiga ega ekanligi qayd etib o'tilmayaptimi?

6. "Soliq kodeksi"ga muvofiq hozirgi paytda soliqlar sonining nechta ekanligini aniqlash sanovchining saviyasiga, uning iqtisodiy bilimlilik darajasiga bog'liq" degan fikrga qo'shilasizmi yoki uni rad etasiz? Nima uchun?

7. «Soliq tizimining eng muhim vazifasi - ishlab chiqarishni rivojlantirishga, moddiy xom ashyo, tabiiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan, to'plangan mol-mulkdan samarali foydalanishga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatish-dir». Prezidentimiz tomonidan bildirilgan fikrni o'qib, o'quvchida «Bu fikr oldingi fikrga zid emasmikan?», - degan tasavvur tug'ilmaydimi? Nega? Ma'lum bir belgilarni inobatga oladigan bo'lsak, bu erda soliq tizimining oldiga qo'yilgan rag'batlantirish bilan bog'liq bo'lgan eng muhim vazifalarni qanday guruhlarga bo'lish mumkin?

8. "Soliq organlarini tashkil etishning butun tizimida ham tub o'zgarishlarni amalga oshirish zarur. Bu idoralarning bosh vazifasi soliqlarning byudjetga o'z vaqtida va to'liq tushishini ta'minlashgina emas, balki, eng muhimi, soliqqa oid jinoyatlarning oldini olish maqsadida soliq to'lovchilarga yordam berish va ularning bu boradagi bilimlarini oshirishga ko'maklashish, ular bilan muntazam ish olib borishdan iborat". Bu bildirilgan fikrdan qanday mantiqiy xulosalarni chiqarish mumkin?

III. MUSTAQIL TA'LIM UCHUN MATERIALLAR

1-variant

1. Byudjet-soliq siyosatining mazmuni, iqtisodiy mohiyati va ahamiyati.
2. Bozor iqtisodiyotini shakllantirishning ijtimoiy yoʻnaltirilgan (sotsial) modeli, byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqishga taʼsiri.
3. Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning analitik nazariyalari: shakllanganligi; asoschilari; asosiy gʻoyalari

2-variant

1. Byudjet-soliq siyosatini oqilona boshqarishning zarurligi.
2. Bozor iqtisodiyotini shakllantirishning liberal modeli, byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqishga taʼsiri.
3. Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning empirik nazariyalari: shakllanganligi; asoschilari; asosiy gʻoyalari

3-variant

1. Byudjet-soliq siyosatini tarkibiy qismlari.
2. Bozor iqtisodiyotini shakllantirish modellari haqida zamonaviy tasavvurlar.
3. Soliq yuklamasi darajasini aniqlash

4-variant

1. Bozor iqtisodiyotini shakllantirishning “oʻzbek modeli”, uning oʻziga xos xususiyatlari.
2. Soliq yuklamasi(ni taqsimlash) zamonaviy nazariyalarining asosiy yoʻnalishlari
3. Budjet defitsitini va budjet siyosati muammolariga konseptual yondashuvlar

5-variant

1. Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning statistik nazariyalari; shakllanganligi; asoschilari; asosiy gʻoyalari
2. Soliq va imtiyoz dialektikasi
3. “Laffer egri chizigʻi” kontseptsiyasining ikki tomonlamali xarakterga ega boʻlib qolishi

6-variant

1. Budjet defitsiti: mohiyati, ta'rifi, turlari va vujudga kelish sabablari
2. Soliq imtiyozlarining salbiy jihatlari
3. Soliq tizimi, soliqqa tortish va soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari prinsiplari, ularning soliq siyosati hayotiyligiga ta'siri

7-variant

1. Budjet defitsitiga nisbatan strategik yondashuv va uning darajasini kamaytirish chora-tadbirlarining asosiy yo'nalishlari
2. Soliq yuklamasi og'irligining ijobiy va salbiy talqini
3. Amir Temur qarashlarida budjet-soliq siyosatini takomillashtirish fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ning yaratilganligi (belgilanganligi)

8-variant

1. Budjet defitsitini moliyalashtirish manbalari
2. Soliq yuklamasini soliq to'lovchilar o'rtasida tekis (teng) taqsimlash muammosi
3. Soliq siyosati va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish masalalari

9-variant

1. Soliq siyosati va soliq yuklamasini optimallashtirishning o'zaro bog'liqligi
2. Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish uchun hisobga olinadigan amaliy holatlar
3. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov asarlarida budjet-soliq siyosatini takomillashtirish fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ning yanada rivojlantirilishi

10-variant

1. Soliq yuklamasi og'irligini kamaytirish va byudjet xarajatlari
2. Soliqqa tortish nazariyasining eng dolzarb muammosi va soliq siyosati
3. Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish prinsiplari

11-variant

1. Soliqlar, soliq tizimi va soliq siyosatidagi vaziyat
2. Soliqlarni to'lash – qullik emas, hurlik belgisi
3. Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning statistik nazariyalari; shakllanganligi; asoschilari; asosiy g'oyalari

12-variant

1. Iqtisodiyotni tartibga solish instrumenti sifatida soliqlar va soliq siyosati
2. Bozor iqtisodiyotini shakllantirishning ijtimoiy yo'naltirilgan (sotsial) modeli, byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqishga ta'siri.
3. Soliq tizimi, soliqqa tortish va soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari prinsiplari, ularning soliq siyosati hayotiyligiga ta'siri

13-variant

1. Soliqlarning undiriluvchanligini oshirish va soliq siyosati
2. “Laffer egri chizig'i” kontsepsiyasining ikki tomonlamali xarakterga ega bo'lib qolishi
3. Soliq va imtiyoz dialektikasi

14-variant

1. Byudjet-soliq siyosatining mazmuni, iqtisodiy mohiyati va ahamiyati.
2. Amir Temur qarashlarida budjet-soliq siyosatini takomillashtirish fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ning yaratilganligi (belgilanganligi)
3. Soliq yuklamasi(ni taqsimlash) zamonaviy nazariyalarining asosiy yo'nalishlari

15-variant

1. Budjet defitsiti: mohiyati, ta'rifi, turlari va vujudga kelish sabablari
2. Soliq yuklamasi og'irligini kamaytirish va byudjet xarajatlari
3. Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish uchun hisobga olinadigan amaliy holatlar

16-variant

1. Byudjet-soliq siyosatini oqilona boshqarishning zarurligi.

2. Bozor iqtisodiyotini shakllantirishning liberal modeli, byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqishga ta'siri.
3. Soliq yuklamasi og'irligining ijobiy va salbiy talqini

17-variant

1. Soliqlar, soliq tizimi va soliq siyosatidagi vaziyat
2. Budjet defitsitini moliyalashtirish manbalari
3. Bozor iqtisodiyotini shakllantirish modellari haqida zamonaviy tasavvurlar.

18-variant

1. Byudjet-soliq siyosatini tarkibiy qismlari.
2. Soliqlarning undiriluvchanligini oshirish va soliq siyosati
3. Soliqlarni to'lash – qullik emas, hurlik belgisi

19-variant

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov asarlarida budjet-soliq siyosatini takomillashtirish fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ning yanada rivojlantirilishi
2. Soliq imtiyozlarining salbiy jihatlari
3. Iqtisodiyotni tartibga solish instrumenti sifatida soliqlar va soliq siyosati

20-variant

1. Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning empirik nazariyalari: shakllanganligi; asoschilari; asosiy g'oyalari
2. Soliq yuklamasi darajasini aniqlash
3. Budjet defitsitiga nisbatan strategik yondashuv va uning darajasini kamaytirish chora-tadbirlarining asosiy yo'nalishlari

21-variant

1. Bozor iqtisodiyotini shakllantirishning "o'zbek modeli", uning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish prinsiplari
3. Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning analitik nazariyalari: shakllanganligi; asoschilari; asosiy g'oyalari

22- variant

1. Budget defitsitini va budget siyosati muammolariga konseptual yondashuvlar
2. Soliq siyosati va soliq yuklamasini optimallashtirishning o‘zaro bog‘liqligi
3. Soliqqa tortish nazariyasining eng dolzarb muammosi va soliq siyosati

23- variant

1. Soliq yuklamasini soliq to‘lovchilar o‘rtasida tekis (teng) taqsimlash muammosi
2. Soliq siyosati va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish masalalari
3. Amir Temur qarashlarida budget-soliq siyosatini takomillashtirish fundamental asoslari (ustuvor yo‘nalishlari)ning yaratilganligi (belgilanganligi)

24- variant

1. Soliq tizimi, soliqqa tortish va soliq to‘g‘risidagi qonun hujjatlari prinsiplari, ularning soliq siyosati hayotiyiligiga ta’siri
2. Soliq yuklamasi darajasini aniqlash
3. Bozor iqtisodiyotini shakllantirish modellari haqida zamonaviy tasavvurlar.

25- variant

1. Iqtisodiyotni tartibga solish instrumenti sifatida soliqlar va soliq siyosati
2. “Laffer egri chizig‘i” kontseptsiyasining ikki tomonlamali xarakterga ega bo‘lib qolishi
3. Bozor iqtisodiyotini shakllantirishning liberal modeli, byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqishga ta’siri.

26- variant

1. Byudjet-soliq siyosatini oqilona boshqarishning zarurligi.
2. Soliq yuklamasi(ni taqsimlash) zamonaviy nazariyalarining asosiy yo‘nalishlari
3. Budget defitsiti: mohiyati, ta’rifi, turlari va vujudga kelish sabablari

27- variant

1. Soliq yuklamasi og‘irligini kamaytirish va byudjet xarajatlari
2. Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish prinsiplari
3. Bozor iqtisodiyotini shakllantirishning “o‘zbek modeli”, uning o‘ziga xos xususiyatlari.

28- variant

1. Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning statistik nazariyalari; shakllanganligi; asoschilari; asosiy g'oyalari
2. Byudjet-soliq siyosatini tarkibiy qismlari.
3. Soliqqa tortish nazariyasining eng dolzarb muammosi va soliq siyosati

29- variant

1. Budjet defitsitiga nisbatan strategik yondashuv va uning darajasini kamaytirish chora-tadbirlarining asosiy yo'nalishlari
2. Soliq va imtiyoz dialektikasi
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov asarlarida budjet-soliq siyosatini takomillashtirish fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ning yanada rivojlantirilishi

30- variant

1. Bozor iqtisodiyotini shakllantirish modellari haqida zamonaviy tasavvurlar.
2. Soliqlar, soliq tizimi va soliq siyosatidagi vaziyat
3. Soliq yuklamasi og'irligining ijobiy va salbiy talqini

GLOSSARIY:

Tayanch soʻz va ibora			Mazmun mohiyati talkini
<i>Oʻzbek tilida</i>	<i>Ingliz tilida</i>	<i>Rus tilida</i>	
Siyosat	policy	Политика	<p>juda nozik va murakkab masala. Uning oddiy koʻz ilgʻamaydigan yoki aql bovar qilmaydigan tomonlari juda koʻp. Siyosatda “kosa tagida – kosacha”, “qizim senga aytayapman, kelinim sen eshit” kabi holatlar koʻplab uchraydi. Shuning uchun uni toʻgʻri tushinishga hamma ham har doim etarli darajada tayyor turavermaydi. Siyosatning juda koʻp yoki xilma-xil turlari (koʻrinish-lari) mavjud. Ulardan biri byudjet-soliq siyosatidir. Bu siyosat, ayrim hollardagidek, quruq gap bilan emas, balki pul mablagʻlarining harakati bilan bevosita bogʻliq. Undan doimo pul mablagʻlarining oʻziga xos boʻlgan oʻtkir “hid”i ufurib turadi. “Pul boʻlsa, changalzorda – shoʻrva”, “Vaqt – bu pul” degan maqollar bekordan-bekorga kundalik hayotimizga shiddat bilan kirib borib, tobora dolzarbroq ahamiyat kasb etayotgani yoʻq. Ijobiy maʼnoda “Hammasini pul hal qiladi”, deb ham bejizga aytilmayapti.</p>
Moliyaviy siyosat	Financial policy	Финансовая политика	<p>eng avvalo, moliyaviy resurslarning maksimal hajmini shakllantirishga yoʻnaltirilgan (qaratil-gan) boʻlishi kerak. Chunki aynan moliyaviy resurslar har qanday oʻzgarishlarning moddiy asosini tashkil etadi. Shunga muvofiq ravishda moliyaviy siyosatni aniqlash va uni shakllantirish uchun davlatning moliyaviy ahvoli toʻgʻrisida ishonchli maʼlumotlar</p>

			zarurdir. Huquqiy demokratik davlatda moliyaviy statistikaning ko'rsatkichlari keng jamoatchilikka ham tegishli bo'lishi kerak. Moliyaviy hisobotlar esa doimiy, o'z vaqtida beriladigan, hamma olishi mumkin bo'lgan va eng asosiysi ishonchli bo'lmog'i lozim
Soliq siyosati	Fiscal policy	Фискальная политика	<p>moliyaviy siyosatning eng muhim qismi (yo'nalishi) hisoblanadi. Besh yuz yildan ortiqroq vaqt mobaynida zamonaviy moliya fani soliqlarga nisbatan munosabatini aniq belgilash imkoniga ega bo'lgan. Bu munosabatlar quyidagilardan tashkil topadi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • soliqlarsiz davlatning faoliyat ko'rsatishi mumkin emas; • soliqli undirish qat'iy o'sish tendentsiyasiga ega; <p>oqilona soliq ostonasidan o'tilganidan so'ng tabiiy takror ishlab chiqarish jarayoni buziladi – iqtisodiyotning o'z-o'zidan buzilishi (emirilishi) sodir bo'ladi.</p>
Emissiya siyosati	Emission policy	Эмиссионная политика	<p>milliy valyutaning barqarorligi pul siyosatining tarkibiy qismlaridir (yo'nalishlaridir). Emission siyosat muomala uchun zarur bo'lgan pulning miqdorini aniqlashdan tashqari yana boshqa bir yo'nalishga ega. Bu yo'nalish byudjet daromadlarini ko'paytirishdir. Ana shu yo'nalish alohida ehtiyotkorlikni talab etadi. Chunki ma'lum bir miqdoriy chegaradan o'tilganidan so'ng pul tizimi inflyatsiyaga moyil (ta'sirchan) bo'lib qoladi, ya'ni byudjet daromadlarining real qadrsizlanishi sodir bo'lishi mumkin. Agar qandaydir bir sabablarga ko'ra davlat o'z pul</p>

			tizimini tartibga solishga qodir bo'lmasa, mamlakatning iqtisodiy xavfsizligiga putur etadi. Chunki bunday sharoitda mamlakatning milliy valyutasi boshqa kuchli valyutalarning ekspansiyasiga qarshi tura olmaydi va milliy boylikdan mahrum bo'lib qolish mumkin (o'zaro hisobga olishlar, aksiyalarni sotib olish va h.k.lar orqali).
Xarajatlar smetasi	Cost estimation	Смета расходов	Xarajatlar smetasi byudjet tashkilotning moliyaviy rejasi hisoblanadi. Unga qarab turib konkret byudjet tashkilotiga nisbatan qanday byudjet siyosatining yurgizilayotganligini aniqlash mumkin. Byudjet tashkilotini moliyalashtirish daromad bo'lmaganidan, faqat tashkilotning xarajatlari hajmi va ularning maqsadli yo'naltirilganligiga teng bo'lgan mablag'larning tushuvidan iborat bo'lganligi uchun smeta daromadlar qismiga ega emas. Smeta asosida moliya organlari ijtimoiy ehtiyojlar uchun xarajatlarning hajmini aniqlaydi va u narsa joriy yilning byudjeti tarkibiga kiritiladi.
Byudjet krediti	Budged credit	Бюджетны кредит	Zamonaviy byudjet siyosati namoyon bo'lishining shakllaridan biri byudjet krediti hisoblanadi. Chunki hozirgi paytda sarflangan mablag'lari byudjetga qaytarilmaydigan (tiklanmaydigan) byudjetdan moliyalash-tirish bilan bir qatorda byudjet kreditlarini berish orqali korxonalarni kreditlashtirish rivojlana boshladi. Byudjet kreditlari tijorat banklari kreditlari va byudjet assignovaniyalari o'rtasida oraliq holatni egallaydi. Bir tomondan, byudjetdan moliyalashtirishdan farqli ravishda bu kreditlar

			qaytarilish va tiklanish sharti bilan berilsa, ikkinchi tomondan, bu ssudalar bo'yicha foizlar umuman olinmaydi yoki olinsa, ularning darajasi bank kreditlarining foizlari darajasidan ancha past bo'ladi.
Soliq solishning aniqligi printsipi	The principle of accuracy of taxation	Принцип точности налогообложения	<p>soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarining printsipi sifatida e'tirof etilar ekan, u avvalo, soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarida aks ettirilayotgan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning aniq bo'lishi kerakligini taqozo etadi. Shuningdek, soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari har bir soliq to'lovchi qanday soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni, qachon, qancha miqdorda hamda qay tartibda to'lashi kerakligini aniq biladigan tarzda ifodalangan bo'lishi kerak. Bir vaqtning o'zida, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni belgilashda soliq to'lovchilar, shuningdek soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning elementlari aniqlangan bo'lishi lozim. Bular ham, shak-shubhasiz, Soliq kodeksining har bir moddasida va soliq to'g'risidagi boshqa qonun hujjatlarida aniq ifodalangan bo'lishi shart</p>
Soliq tizimining yagonaligi	Profit	Прибыль	<p>printsipi soliq to'g'risi-dagi qonun hujjatlarining yana bir muhim printsipi hisoblanadi. Unga muvofiq soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarida, bir tomondan, soliq tizimining mamlakat butun hududida barcha soliq to'lovchilarga nisbatan yagonaligi va ikkinchi tomondan, mamlakatning bojxona hududi doirasida tovarlarning (ishlarning, xizmatlarning) yoki moliyaviy mablag'larning erkin muomalada bo'lishini bevosita yoki</p>

			bilvosita cheklab qo'yadigan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar belgilanishiga yo'l qo'yilmasligi o'z ifodasini topmog'i lozim.
Soliq to'lovchining haqligi prezumptsiyasi	The taxpayer becomes a presumption of	Налогоплательщик становится презумпция	printsipi soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarining printsiplari orasida alohida ahamiyatga ega bo'lib, unga ko'ra soliq to'g'risidagi qonun hujjatlaridagi bartaraf etib bo'lmaydigan barcha qarama-qarshiliklar va noaniqliklar soliq to'lovchining foydasiga talqin qilinmog'i zarur.
Davlat byudjetining daromadlari	Revenue of Government Budget	Доходы государственного бюджета	mamlakat yalpi ichki (mil-liy) mahsulotini taqsimlash va qayta taqsimlash umumiy jarayoni-ning elementlaridan biri bo'lib, ular oraliq (tranzit) xarakterga ega
To'g'ri (bevosita) soliqlar	Direct (direct) taxes	Прямые (прямые) налоги	- haqiqiy va huquqiy to'lovchilari bir xil bo'lgan soliq turlari (yuridik shaxs-larning foydasidan olinadigan soliq; savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini uchun yagona soliq to'lovidan Davlat byudjetiga ajratmalar; yagona soliq to'lovidan (mikrofirmalar va kichik korxonalar bilan birgalikda) Davlat byudjetiga ajratmalar; jismoniy shaxslarning daromadidan olinadigan soliq va tadbirkorlik fao-liyati bilan shug'ullanayotgan yuridik va jismoniy shaxslarning daro-madidan olinadigan qat'iy soliq)
Egri (bilvosita) soliqlar	Indirect (indirect) taxes	Непрямые (косвенные) налоги	huquqiy to'lovchisi yuridik shaxslar va haqiqiy to'lovchilari iste'molchilar bo'lgan soliq turlari (QQS, aktsizlar; bojxona bojlari; jismoniy shaxslar-dan olinadigan yagona boj to'lovi; transport vositalari uchun benzin, dizel yoqilg'isi va gaz

			iste'moliga jismoniy shaxslardan oli-nadigan soliq)
Moliya yili	Fiscal year	отчетный год	birinchi yanvardan o'ttiz birinchi dekabr kuni oxirigacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oluvchi davr.
Bozor sotsializmi.	Market Socialism	Рыночный социализм	Bozor sotsializmi turli xil iqtisodiy tizimni qamrab olib u mahsulotlar ishlab chiqarish va ustuvor iqtisodiy institutlar yoki davlat tomonidan yoki xususiy sektor bilan hamkorlikda boshqariladi, ammo bular bozordagi talab va taklif asosida boshqariladi. Bu turdagi iqtisodiyotning ildizi klassik iqtisodiyotga yani Adam Smit va Rikard sotsialistlari nazariyalariga borib taqaladi.
Iqtisodiy ta'sir	Economic affect	Экономическое влияние	Davlat iqtisodiy o'sish, ishchi kushi va narx barqarorligini taminlash maqsadida fiskal siyosat orqali jami talabga ta'sir qiladi. Keyns maktabi vakillari fikricha davlat xarajatlarini oshirish va o'z navbatida soliqlar darajasini pasaytirish jami talabni rag'batlantirishning eng zo'r yo'llaridan biri deydi, xarajatlarni kamaytirish va soliqlar darajasini oshirish asosan iqtisodiyotning keskin o'sib ketganda yaxshi samara beradi deb aytib o'tishgan. Keynschilar bu usul asosan iqtisodiy turg'unlik paytida judayam yaxshi samara berib kuchli iqtisodiy o'sish va ishsizlik darajasining kamayishiga olib keladi deb mulohaza qilishgan.
Byudjet	Budget	Бюджет	- ingliz tilidan olingan bo'lib, o'zbek tiliga tarjima qilinganda "hamyon", "mablag'" degan ma'nolarni anglatadi - belgilangan muddat uchun ishlab chiqilgan, me'èrlashtirilgan hamda qonuniy ravishda tasdiqlangan daromadlar va xarajatlar yig'indisi

			<p>- byudjet davlat darajasida, shuningdek, viloyat, tuman xo‘jalik sub’ektlari, oila èki shaxs darajasida tuzilishi mumkin.</p> <p>- byudjet uch xil ma’noda bo‘ladi: iqtisodiy ma’noda byudjet so‘zi jamg‘armalarni turli bo‘g‘inda tashkil etish, taqsimlash va foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy (pul) munosabatlari tizimini anglatadi; moddiy ma’noda davlat va mahalliy hokimiyat organlarining o‘z oldiga qo‘ygan vazifalarini ta‘minlash maqsadida u èki bu bo‘g‘inda tashkil qilinadigan markazlashgan pul jamg‘armalarini anglatadi; huquqiy ma’noda tegishli davlat hokimiyatining vakillik organi tomonidan tasdiqlangan, tegishli hududning markazlashgan pul jamg‘armasini tashkil etish, taqsimlash va foydalanishning moliyaviy rejasi hisoblanadi.</p>
Soliq	Tax	Налог	<p>- majburiy, qaytarilmaydigan to‘lovlar</p> <p>- davlat organlari tomonidan ishlab chiqarish birliklaridan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarganlari uchun yoki ishlab chiqarish omillaridan foydalanganlari uchun olinadi.</p>
Soliq yuki	the tax burden	Налоговая бремя	<p>mablag‘larni boshqa foydalanish mumkin bo‘lgan yo‘nalishlardan olib, soliqlarni to‘lash uchun yo‘naltirish orqali vujudga</p> <p>keladigan iqtisodiy cheklovlar darajasi bo‘lib. Mamlakat yalpi ichki</p>

			maxsuloti(YaIM) tarkibidagi soliqlar miqdorining yalpi iichki maxsulot miqdoriga nisbatiga aytiladi.
Aksiyador	stock	Aksioner	aksionerlik jamiyatining aksiyalariga egalik qiluvchi jismoniy yoki yuridik shaxs. Aktsiyalar turli shakllarda bo'lishi mumkin.
Aksiya	stock	акция	aksionerlik jamiyatining kapitaliga hissa qo'shilganligi to'g'risida guvohlik beruvchi qimmatbaho qog'oz. Aktsiya o'zining egasiga dvident shaklida foydani bir qismini olish (o'zlashtirish) huquqini beradi.
Amortizatsiya	depreciation	амортизация	kelgusida asosiy fondalarni to'liq qayta tiklash uchun pul mablag'larini jamg'arish va ularning qiymatini tiklash maqsadida ishlab chiqariladigan mahsulot yoki xizmatga asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymatining ularning eskirishiga qarab uzluksiz o'tkazish jarayoni. Ishlab chiqarish jarayoni va tashqi muhitning ta'siri natijasida asosiy fondlar asta-sekinlik bilan eskiradi, ularning moddiy va ma'naviy eskirishi sodir bo'ladi. Bunda mehnat vositalarining qiymati uzluksiz qismlarga bo'linib, amortizatsiya hisoblash yo'li bilan normativ xizmat qilish muddati davomida tayyor mahsulotga o'tkaziladi.
Advalor soliq	valorem tax	налог на стоимость	tovar qiymatiga nisbatan qat'iy foiz stavkasida o'rnatilgan to'lov. Inflyatsiya sharoitida o'zining funksiyalarini avtomatik

			ravishda saqlab qoladi. Bu soliqning tarkibiga savdo soliqlari, imoratga nisbatan ko'pgina poshlinalar va boshqalar kiritilishi mumkin. Tovarlarini (import tovarlarini ham) jismoniy va yuridik shaxslarning mulklarini soliqqa tortishda qo'llaniladi.
Balans qiymati	the value of the balance	значение баланса	buxgalteriya balansida asosiy fondlar va aylanma mablag'larning pulda ifodalangan bahosi.
Balans foyda	Balance profit	Балансовая прибыль	mahsulot tannarxiga kiritiladigan barcha harajatlar va chiqimlar hamda majburiy to'lovlar chegirilganidan so'nggi korxonaga yalpi daromadining qismi. Balans foyda soliqqa tortulguncha qadar bo'lgan yalpi foydadir.
Budjetdan tashqari fondlar	Non-budget funds	Внебюджетные фонды	ijtimoiy: ijtimoiy sug'urta fondi; pensiya fondi; bandlik fondi; majburiy tibbiyot sug'urtasi fondi; b) noijtimoiy: yo'l fondi; ekologiya va boshqa fondlardan iborat bo'lib, ularning barchasi budjet tizimida konsolidatsiyalanadi.
Budjet dotatsiyasi	budget subsidies	бюджетные субсидии	o'z daromadlari va budjet tomonidan tartibga solinadigan barcha mablag'lar etishmagan holda quyi budjetning harajatlari bilan daromadlari o'rtasidagi farqni qoplash uchun yuqori budjetdan quyi budjetga tekinga (haq olmay) ajratiladigan pul mablag'lari.
Budjet profitsiti	budget surplus	бюджетный	muayyan davrda budjet daromadlarining budjet xarajatlaridan

		избыток	ortiq bo'lgan summasi.
Budjet ssudasi	budget loan	бюджетный кредит	yuqori budjetdan quyi budjetga yoki respublika budjetdan rezident – yuridik shaxsga yoki xorij davlatiga qaytarish sharti bilan ajratiladigan mablag'.
Budjet tizimi	budget system	бюджетная система	turli darajadagi budjetlar va budjet mablag'lari oluvchilar yig'indisini, ularni tashkil etishni va tuzish printsiplarini, shuningdek budjet jarayonida paydo bo'ladigan ular o'rtasida o'zaro munosabatlarni o'zida ifodalaydi.
Budjet subventsiyasi	budget subventions	бюджетных субвенций	qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda ma'lum maqsadlarga sarflash sharti bilan yuqori budjetdan quyi budjetga tekingi (haq olmay) ajratiladigan pul mablag'lari.
Budjet tashkilotlari	budget organizations	бюджетные организации	Davlat budjetida unga zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarish bilan bog'liq faoliyatni moliyalashtirishning asosiy manbai bo'lgan budjetdan mablag' ajratish nazarda tutilgan vazirlik, davlat qo'mitasi, idora, davlat tashkiloti.
Budjeti taqchilligi	budget deficits	дефицит бюджета	(defitsiti, kamomadi) – muayyan davrda budjet harajatlarining budjet daromadlaridan ortiq bo'lgan summasi.
Budjet transferti	budget transfer	перевод бюджета	budjetdan yuridik yoki jismoniy shaxsga bevosita yoki vakolotli organ orqali haq olmay (tekinga) ajratiladigan pul mablag'lari.
Boqimanda	arrears	задолженность	belgilangan muddatda o'tkazilmagan va so'zsiz undirilishi lozim bo'lgan soliq yoki boshqa majburiy to'lovning summasi.

Boj poshlinalari	custom duties	таможенные пошлины	iste'mol soliqlarining tarkibiga kiradi. Ularning maqsadi daromad olish bo'lmagan, balki ichki bozorni, milliy sanoatni va qishloq ho'jaligini himoya qilishdir. Davlat iqtisodiy siyosatining instrumenti sifatida maydonga chiqadi. Import qilinadigan tovarlarning bahosi bilan ichki bozordagi xuddi shunga o'xshash tovarlarning bohasini tenglashtirish lozim.
Boj poshlinalarinig stavkalari	Rates of duty poshlinalarinig	Ставки пошлины	hukumat tomonidan o'rnatilib, yagona hisoblanadi va chegaradan tovarlarni olib o'tuvchi shaxslarga bog'liq bo'lmagan holda o'zarmasdir. Tashqi iqtisodiy faoliyatni operativ ravishda tartibga solishning instrumenti bo'lib xizmat qiladi. Ularning quyidagi turlari bo'lishi mumkin:
			a) advalor stavkalar (boj undiriladigan tovarning boj qiymatiga nisbatan foizda o'rnatiladi);
			b) maxsus stavkalar (boj undiriladigan tovarning birligiga nisbatan aniqlanadi);
			v) kombinatsiyalashtirilgan stavkalar (boj undirishning dastlabki ikki varianti qo'llaniladi).
Boj deklaratsiyasi	Customs Declaration	таможенная декларация	milliy qonunchilikning talablariga muvofiq rasmiylashtirilgan, o'ziga chegaradan o'tayotgan yuklar (eksport yoki import qilinayotgan tovarlar, passajir yukki, uning qo'lidagi yuki, boyliklar va valyutalar) to'g'risidagi ma'lumotlarni aks ettirgan hujjat. Bu hujjat yukni davlat chegarasi orqali o'tkazib yurishda

			asos bo‘lib hisoblanadi.
Davlat budjeti daromadlari	Revenues of the state budget	Доходы государственного бюджета	o‘z tarkibiga quyidagilarni oladi: 1) qonun hujjatlarida belgilangan soliqlar, yig‘imlar, bojlar, shuningdek majburiy to‘lovlar hamda soliq bo‘lmagan boshqa tushumlar; 2) davlatning moliyaviy aktivlari va boshqa aktivlarining joylashtirilishi, foydalanishga berilishi va sotishga berilishidan olingan daromadlar; 3) qonun hujjatlariga muvofiq meros olish, hadya etish huquqi bo‘yicha davlat mulkiga o‘tgan pul mablag‘lari; 4) yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek xorijiy davlatlardan kelgan qaytarilmaydigan pul tushumlari; 5) rezident-yuridik shaxslarsha va xorijiy davlatlarga berilgan budjet ssudalarini qaytarish hisobiga berilgan to‘lovlar; 6) qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa daromadlar.
Davlat budjetining kassa ijrosi	Cash execution of the state budget	Кассовое исполнение государственного бюджета	O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va hududiy moliya organlari tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan birgalikda amalga oshiriladi. Moliya vazirligi bilan birgalikda amalga oshiriladi. Davlat budjetining kassa ijrosi operatsiyalarini banklar Markaziy bankning topshirig‘iga binoan bajaradi.
Davlat budjeti	State budget	госбюджет	davlat pul mablag‘larining (shu jumladan, davlat maqsadli fondlari mablag‘larining) markazlashtirilgan fondi bo‘lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya yili davomida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag‘lar sarfi yo‘nalishlari va miqdori nazarda

			tutiladi.
Davlat ichki qarzlari	Government domestic debt	Правительство внутренний долг	davlat tomonidan ichki mablag'ni jalb qilish natijasida paydo bo'lgan humumat majburiyatlarining yig'indisi.
Davlat soliq inspeksiyalarining vazifalari va funksiyalari	State tax inspection tasks and functions	Государственные задачи и функции налоговой инспекции	1) soliq to'lovchilarning (xorijiy fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarni ham qo'shib hisoblanganda) to'liq hisobga olinishini ta'minlash; 2) soliq to'lovchilar tomonidan buxgalteriya hisoboti va balanslarini, soliq hisob-kitoblarini, hisobotlarni, deklaratsiyalar va to'lovlarni hisoblash va to'lash bilan bog'liq bo'lgan barcha hujjatlarni o'z vaqtida taqdim etilishini nazorat qilish, shuningdek foyda, daromad, soliqqa tortishning boshqa obyektlarini to'g'ri aniqlanganligi va hisoblanganligi bo'yicha bu hujjatlarning to'g'riligini tekshirish; 3) budget oldidagi o'z majburiyatlarini bajarmaganlarga nisbatan moliyaviy sanksiyalar (jazolar) qo'llanilishining to'g'riligini ta'minlash; 4) korxonalar, tashkilot va muassasalardan foyda (daromad)ning yoki soliqqa tortishning boshqa obyektlari pasaytirilganligidan (kamaytirilganligini) dalolat beruvchi hujjatlarni ko'rish, ularning mazmunini qayd etish va olib qo'yishni amalga oshirish (tegishli hujjatlarni olib qo'yish uchun asos bo'lib soliq inspeksiyasi mansabdor shaxsining asoslangan qarori xizmat qiladi); 5) musodara qilingan va egasiz mulklarni, shuningdek, meros qilish huquqi bo'yicha davlat ixtiyoriga o'tkazilgan mulklarni hamda topilmalarni hisobga olish, baholash va relizatsiya qilish ishlarini amalga oshirish; 6)

			<p>budjetga tushishi lozim boʻlgan va haqiqatda tushgan soliqlar va boshqa toʻlovlarning operativ – buxgalteriya hisobi yurgiziladigan hujjatlarni banklar, moliya organlari, korxonalar, tashkilot va muassasalardan olish; 7) davlat soliq inspeksiyalariga va ularning mansabdor shaxslariga buxgalteriya hisobotlari, balanslar, hisob-kitoblar, hisob-kitoblar, deklaratsiyalar va budjetga soliqlar hamda majburiy toʻlovlarni hisoblash, shuningdek, toʻlash bilan bogʻliq boʻlgan boshqa hujjatlar taqdim etilmaganda yoki ularni taqdim etishdan boʻyin tovlangan hollarda korxonalar, tashkilot, muassasalar va fuqarolarning bank hamda boshqa moliya-kredit tashkilotlaridagi hisob-kitob va boshqa schyotlari boʻyicha operatsiyalarni toʻxtatib qoʻyish; 8) ortiqcha toʻlangan yoki undirilgan soliq va yigʻimlarni qaytarishni amalga oshirish; 9) yuqori soliq organlariga budjetga haqiqatda kelib tushgan soliq va boshqa toʻlovlarning summasi haqidagi maʼlumotni tuzish, tahlil qilish va taqdim etish; 10) xoʻjalik yurituvchi subyektlar tomonidan naqd pul muomalasi va nazorat-kassa mashinalarining qoʻllanilishiga nisbatan qonunchilik talablarining bajarilishini nazorat qilishdan iborat.</p>
Davlat tashqi qarzi	State foreign debt	Государственный внешний долг	davlat tomonidan xorijdan mablagʻ jalb qilish natijasida paydo boʻlgan hukumat majburiyatlarining yigʻindisi.
Davlat qarzi	State debt	Государственный долг	davlat tomonidan ichki mablagʻni va xorijdan mablagʻ jalb qilish natijasida paydo boʻlgan hukumat majburiyatlarining

			yig'indisi.
Daromadlar to'g'risida deklaratsiya	Income declaration	декларация о доходах	Dvidentlar – taqsimlashga mo'ljallangan aksionerlarning sof foydasi (daromadi); aksionerlik jamiyati yoki korxonada sof foydasidan har bir aksiya uchun aksionerlarga ma'lum davrdan so'ng (har yili, ayrim hollarda – har chorakda) to'lanadigan daromad.
Dotatsiya	subsidy	субсидия	davlat budjetidan qaytarilmaydigan tartibda beriladigan pul mablag'lari, (ziyon) larni qoplash uchun korxonada va tashkilotlarga beriladigan davlat nafaqalari. Zarar (ziyon)lar korxonaga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra vujudga kelgan paytda istisno tariqasida dotatsiya berilishi mumkin.
Daromad solig'ining shedulyar shakli	Shedulyar income tax form	Shedulyar форма налога на прибыль	Buyuk Britaniya soliq tizimida qabul qilingan. Daromadning manbaini inobatga olgan holda uning qismlarga (shedulyarga) bo'linishini taqozo etadi. Har bir shedul o'ziga manbai oldida "tutish"ni maqsad qilib qo'yadi. Mamlakatda bu sohada olti shedul amal qilib, ularning ayrimlari Yana ichki taqsimlanishga ham egadir. Masalan, "A" shedul o'z tarkibiga mulkdan olinadigan daromatlarni (yerga mulkchilikdan, bino va inshootlarga egalikdan, uy yoki xonani ijaraga berishdan olinadigan daromatlarni), "V" shedul tijoriy maqsadlar uchun foydalaniladigan o'rmon massivlaridan olinadigan daromatlarni, "S" shedul davlat qimmatbaho qog'ozlaridan olinadigan daromatlarni, "D" shedul tijoriy ishlab chiqarish faoliyatidan olinadigan daromatlarni (bu shedulning tarkibiga

			daromadlarning juda ko'p turlari kirganligi uchun uning o'zi yana olti qismga bo'lingan), "E" shedul ish haqi, pensiya, nafaqa va boshqa mehnat daromadlarni va nihoyat, "F" shedul Buyuk Britaniya kompaniyalari tomonidan to'lanadigan dividendlar va boshqa to'lovlarni o'z ichiga olinadi.
Daromad solig'i bo'yicha jarimlar	Income tax penalties	По налогу на прибыль штрафы	Ushbu soliq to'lanmaganda, noto'liq to'langanda yoki to'lash tartibi buzilganda (rioya qilinmaganda), pulni undirish, moddiy ta'sir ko'rsatishdan iborat. O'z vaqtida ushlab qolinmagan, noto'liq ushlangan yoki tegishli budjetga o'tkazilmagan soliq summaları jismoniy shaxslarga daromad to'laydigan korxonalar, tashkilot va muassasalardan undirishga mo'ljallangan summaning 10% hajmidagi jarimani birgalikda qo'shib, soliq organlari tomonidan so'zsiz undirib olinadi. Korxonalar, tashkilot, muassasalar va tadbirkor sifatida qayddan o'tgan jismoniy shaxslardan soliq o'z vaqtida tegishli budjetga o'tkazilmasa, har bir kechiktirilgan kun uchun to'lov muddatidan keyingi kundan boshlab to'langan kungacha (bu kun ham qo'shiladi) 0,5% miqdorida penya undiriladi. Penyaning undirilishi ularni javobgarlikning boshqa turlaridan ozod etmaydi.
Daromatlardan olinadigan soliq	Income tax	налог на прибыль	foyda solig'idan tashqari aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatbaho qog'ozlari bo'yicha (davlat obligatsiyalari va davlatning boshqa qimmatbaho qog'ozlari bo'yicha olingan daromatlardan tashqari) olingan dividendlar va foizlardan, kazinolar, videosalonlarning daromadlaridan, o'yin

			avtomatlarining daromadlaridan, ommaviy konsert-tomosha tadbirlarini o'tkazishdan olingan daromatlardan korxonalar va tashkilotlar tomonidan to'lanadi.
Ikki marta soliqqa tortish	Double taxation	Двойное налогообложение	1. Turli soliq larni daromad (kapital)ning yagona manbaidan olinishi; 2. Qo'shma korxonalar xorijiy ishtirokchisining foydasini xorijga o'tkazilayotgan paytda soliqqa tortish va xudi shu foydani xorijiy ishtirokchi mamlakatida soliqqa tortilishi; 3. Sof foyda (daromad) (korporatsiyalar foydasi) v undan to'lanadigan dividendlarni ular shaxsiy daromadga aylanayotgan paytda soliqqa tortish. Boshqa mamlakatda to'langan soliq larni bu mamlakatda hisobga olish yoki bir mamlakatdagi soliqqa tortish manbaini ikkinchi mamlakatda o'liqqa tortishdan ozod qilish yo'li bilan ikki marta soliqqa tortishdan qutilish mumkin. 1979 yilda BMT tomonidan manfaatdor davlatlar o'rtasidagi munosabatlarda ikki marta soliqqa tortishga barham berish uchun maxsus konventsiya ishlab chiqilgan bo'lib, uning asosida ikki tomonlama bitimlar imzolanadi. Ular tomonidan o'rnatilgan soliqqa tortish tartibiga ko'ra qo'shma korxonalar xorijiy ishtirokchisi o'z foydasini xorijga o'tkazayotgan paytda qo'shimcha soliqdan ozod qilinadi.
Investitsion soliq krediti	Investment tax credits	Инвестиционные налоговые кредиты	Soliq to'lovchi tomonidan ma'lum bir hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bo'yicha juda muhim buyurtmani bajarganligi yoki shu hudud aholisiga juda muhim xizmatni taqdim etganligi uchun unga mahalliy hokimiyat organlari

			tomonidan soliq summasi doirasida beriladigan engillik, imtiyoz (soliq to'lovini kechiktirish). Bu kredit soliq to'lovi va mahalliy ma'muriyat o'rtasida tuziladigan soliq bitimi bilan rasmiylashtiradi. Investitsion soliq kreditini taqdim etish (berish), rasmiylashtirish va qaytarish tartibi "Investitsion soliq kredit to'g'risida" gi qonunga muvofiq belilanadi.
Imtiyoz	privilege	привилегия	ma'lum bir majburiyatlarni bajarishdan qisman (yoki to'liq) ozod etish, ma'lum bir afzalliklarga (qulayliklarga) ega bo'lish, masalan, soliq imtiyoziga.
Import-eksport solig'i	Import-export tax	Импорт-экспорт налог	soliqqa tortishning ko'rinishlaridan biri; tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solish vositasi (chorasi). Soliqqa tortish obykti bo'lib belgilangan kurs bo'yicha milliy valyutada hisoblangan tovarlarning boj qiymati yoki og'irlik va miqdor birliklarida ifodalangan tovarlarning soni hisoblanadi.
Import solig'i	import tax	налог на импорт	bir necha mamlakatlardagi soliqlar guruhi, daromad sarf qilinayotgan paytda olinadi. Qo'shilgan qiymat solig'i va aksizlar ana shunday soliq tarkibiga kiradi. Boj poshlinalarini ham iste'mol soliqlari qatoriga kiritish mumkin. Bu soliqlarning ayrimlari davlat foydasiga olinsa, boshqa bir qismi mahalliy budjetlarga borib tushadi.
Yig'imlar	Tolls	Пошлины	qonun aktlariga muvofiq belgilangan tartibda va shartlarda to'lovchilar tomonidan tegishli darajadagi budjetlarga yoki budjetdan tashqari fondlarga o'tkaziladigan majburiy badallar.

			Ularning tarkibiga savdo-sotiq qilish huquqi uchun yig'im, shu jumladan, ayrim turdagi tovarlarni sotish huquqini beruvchi litsenziya yig'implari, yuridik shaxslarni, shuningdek, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarni ro'yxatga olganlik uchun yig'im, avtotransport to'xtash joyidan foydalanganlik uchun yig'im, obodonchilik ishlari uchun yig'im va boshqalar kiradi.
Kvotativ soliqlar	Kvotativ taxes	налоги Kvotativ	daromad yoki mulk qiymatining puldagi ifodasiga nisbatan stavkasi foizlarda o'rnatiladigan soliqlar.
Moddiy xarajatlar	material costs	материальные издержки	xom ashyo va asosiy materiallar, yordamchi materillar, yoqilg'i, energiya va boshqa xarajatlardan iborat. Moddiy resruslarning qiymati ularni sotib olish bahosi (qo'shilgan qiymat solig'isiz), ta'minot va tashqi iqtisodiy tashkilotlarga to'lanadigan ustamalar, komission mukofotlar, boj to'lovlari, tovarlar birjasining xizmat qiymatlari, tashish, saqlash va etkazib berish haqlarining yig'indisidan tashkil topadi.
Muomala xarajatlari	cost of treatment	стоимость лечения	tovarlar muomalasi jarayoniga xizmat qiluvchi xarajatlardan iborat. Bu xarajatlarlar ikki ko'rinishda bo'lishi mumkin; 1) oldi-sotdi jarayoni bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar (sof muomala xarajatlari); 2) ishlab chiqarish jarayonining muomala sohasida ham davom etishi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar (tovarlarni saqlash, ortib jo'natish, qadoqlash va boshqalar). Muomala xarajatlari absolyut summalarda va tovar-oborotga nisbatan foizda ijtimoiy zaruriy xarajatlar chegarasida (doirasida)

			rejalashtiriladi.
Mahalliy soliqlar va yig'imlar	Local taxes and fees	Местные налоги и сборы	mahalliy budjetga olinadigan jismoniy va yuridik shaxslarning majburiy to'lovlari. Ularning tarkibiga quyidagilar kiradi: mol-mulk solig'i, yer solig'i, savdo-sotiq qilish huquqi uchun qig'im, shu jumladan, ayrim turdagi tovarlarni sotish huquqini beruvchi litsenziya yig'imlari, yuridik shaxslarni, shuningdek, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarni ro'yxatga olganlik uchun yig'im, avtotransport to'xtash joyidan foydalanganlik uchun yig'im, obodonchilik ishlari uchun yig'im va boshqalar.
Mahalliy budjet	The local budget	местный бюджет	Davlat budjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablag'lari fondini tashkil etuvchi bir qismi bo'lib, unda daromad manbalari va ularning tushumlari miqdori, shuningdek, moliya yili davomida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

ILOVALAR

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS

TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

BYUDJET-SOLIQ SIYOSATI

FAN DASTURI

- Bilim sohasi:** 200 000 – Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq
- Ta'lim sohasi:** 230 000 – Iqtisod
- Mutaxassislik:** 5A230601 – Davlat moliyasini boshqarish

• Fan dasturi Oliy va O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha O'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengashning 2018 yil "21" 11 dagi 5 -sonli bayonnomasi bilan ma'qullangan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta maxsus ta'lim vazirligining 2018 yil "07" 12 dagi 1000 -sonli buyrug'i bilan ma'qullangan fan dasturlarini tayanch oliy ta'lim muassasasi tomonidan tasdiqlashga rozilik berilgan.

Fan dasturi Toshkent moliya institutida ishlab chiqildi.

Tuzuvchilar:

Malikov T.S. – TMI, "Moliya" kafedrasini mudiri, i.f.d., prof
Allayarov S.R. – TMI, "Moliya" kafedrasini katta o'qituvchi

Taqrizchilar:

Hudoyqulov S.K. – TDIU, "Moliya va soliqlar" kafedrasini mudiri, i.f.n.,
doks.(turdoxsh OTM)
Jiyanova N.E. – TMI, "Moliya" kafedrasini dotsenti, i.f.n.

Fan dasturi Toshkent moliya instituti Kengashida ko'rib chiqilgan va tavsiya qilingan (2018 yil "05" 07 dagi "1/2" -sonli bayonnoma).

I. O'quv fanining dolzarbligi va oliy kasbiy ta'limdagi o'рни

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining ilk kunlaridan boshlab, ijtimoiy sohaning markaziy bo'g'ini hisoblangan ta'lim yo'nalishiga katta e'tibor berib kelmoqda. Ta'lim yo'nalishining to'g'ri yo'lga qo'yilishi va oqilona tashkil etilishi mamlakatda olib borilayotgan iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy jarayonlarni o'z vaqtida va to'liqligicha bajarilishiga zamin yaratadi. Mamlakat miqyosida davlatning o'z funktsiya va vazifalarini bajarishi uchun zarur bo'lgan markazlashgan pul fondi hisoblangan davlat Byudjetini shakllantirish bilan bog'liq munosabatlar "Byudjet-soliq siyosati" fanining dolzarbligini ifodalaydi. Shuningdek, jamiyat sub'ektlarini moliyaviy mablag'lar bilan uzviy ta'minlanishiga qulay sharoit tug'diradi. Moliyaviy munosabatlarni oqilona va odilona tashkil etish, rivojlantirish va takomillashtirib borishda "Byudjet-soliq siyosati" fani katta ahamiyat kasb etuvchi fanlardan bo'lib hisoblanadi. Fanni boshqa fanlardan ajratib turuvchi maqsadi va maqsadga samarali erishish uchun bajarilishi lozim bo'lgan vazifalari mavjud.

II. O'quv fanining maqsadi va vazifalari

"Byudjet-soliq siyosati" fanini o'qitishning maqsadi - kelgusida yuqori malakali iqtisodchi-mutaxassislar bo'lib etishadigan magistrantlar uchun davlat moliyasini rejalashtirish istiqbollari haqida, Byudjet-soliq siyosatining strategik va taktik vazifalari haqida nazariy bilimlar berish, ularda davlatning hozirgi davrdagi Byudjet-soliq siyosatining asosiy yo'nalishlari bo'yicha ko'nikma va malakalar hosil qilishdan iborat.

Fanning vazifasi – magistrantlarga davlat moliyasini rejalashtirish istiqbollari haqida, Byudjet-soliq siyosatining strategik va taktik vazifalari haqida nazariy bilimlar berish, ularda davlatning hozirgi davrdagi Byudjet-soliq siyosatining asosiy yo'nalishlarini o'rgatishdan iborat.

- Byudjet-soliq siyosatini ta'minlashning ahamiyatini o'rganish;
- O'zbekiston Respublikasida Byudjet-soliq siyosatining asosiy yo'nalishlarini o'rganish;
- bozor iqtisodiyoti sharoitida Byudjet va soliq siyosati bog'liqligining jihatlari ochib berish;
- Byudjet-soliq siyosatining xorij tajribalarini o'rganish;
- Davlat byudjeti daromadlarining shakllantirish mexanizmini ko'rib chiqish;
- Davlat byudjeti xarajatlarining optimallashtirish yo'llarini o'rganish.

Fan bo'yicha talabalarning bilim, ko'nikma va malakalariga quyidagi talablar qo'yiladi. Magistrant:

- Byudjet-soliq siyosatining iqtisodiy mohiyati, zarurligi, belgilari va funktsiyalari;
- O'zbekiston Respublikasida moliya siyosatining asosiy o'zgarishlari;

- davlat moliyasi, davlat byudjeti, mahalliy moliya, mahalliy byudjetlarni daromadlarini shakllantirish va boshqarish asoslari;

- jahon byudjet amaliyoti, chet mamlakatlar byudjet tizimida byudjet-soliq siyosatining roli;

- mamlakat byudjet-soliq siyosatini yaxlitligini ta'minlanishi;

- soliq siyosatini amalga oshirishda mahalliy byudjetlar va respublika byudjetining o'zaro munosabatlari;

- o'rta muddatli byudjetlarni shakllantirish tartibi;

- jahon andozalari asosida byudjet-soliq siyosati bog'liqligi;

- byudjet-soliq siyosatining ustuvor yunalishlari haqida *tasavvurga ega bo'lishi*;

- byudjet-soliq siyosatini tartibga solish qoidalari;

- byudjet-soliq siyosati qonuniyatlarini;

- byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish uslubiyotini;

- moliya siyosatini ustuvorlarini belgilash asoslarini;

- hozirgi zamon sharoitida byudjet-soliq siyosatini ta'minlash mezonlarini;

- respublika byudjeti hamda mahalliy byudjetlar o'rtasidagi yaxlitlik zarurligi hamda vakolatlar taqsimotidagi tafovutlarni;

- byudjet-soliq siyosatini ta'minlash yuzasidan rivojlangan davlatlar ijobiy tajribalari;

- O'zbekiston Respublikasining moliya, byudjet, soliq qonunchiligi asoslarini;

- byudjet siyosati strategiyasi va taktikasini;

- mahalliy byudjetlar ijrosi g'aznachilik usuli ilk tajribalarining yakunlarini va muammolarini;

- byudjet daromadlari tarkibida soliqlarning dinamikasi tahlilini;

- soliq og'irligi va uning holatini belgilovchi omillarni *bilishi va ulardan foydalana olishi*.

- mahalliy byudjetlar resurslarini boshqarishning asosiy usullarini, mahalliy Byudjetlar bo'g'inlarida moliyaviy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari;

- makro darajada va hududlar miqyosida davlat byudjet siyosatining amal qilishi;

- byudjet-soliq siyosati kontseptual asoslari;

- byudjet-soliq siyosati uyg'unligini tadqiq etish usullari;

- iqtisodiyot taraqqiyotida Byudjet-soliq siyosati barqarorlikni ta'minlash usullari;

- soliq og'irligining korxonaning moliyaviy xo'jalik faoliyatiga ta'siri tahlili;

- soliq to'lovchilarga nisbatan soliq og'irligini mukammallashtirish yuzasidan tegishli *malakaga ega bo'lishi lozim*;

- davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarining prognoz hisob-kitobini tuzish, byudjet ijrosi yakunlarini tahlil etish bo'yicha;

- byudjet siyosatining hozirgi zamon holatini baholash bo'yicha;

- hozirgi zamon soliq tizimi holati va rivojlanish qonuniyatlarini tahlil qilish bo'yicha;

- - moliya organlarida har kunlik soliq tushumi ishlarni tashkil etish bo'yicha;
- mahalliy byudjet daromadlarini shakllantirishda moliya bo'limi funktsiyalarining bajarilishi bo'yicha;
- hududlarda investitsion jarayonlarini tezlashtirish bilan soliqqa tortish mexanizmi bo'yicha;
- mahalliy byudjetda daromad manbalaridan foydalanishni tartibga solish bo'yicha;
- g'aznachilik xizmati ishini tashkil etish bo'yicha;
- mahalliy byudjet bo'g'ini faoliyati bo'yicha hisobotlarni tuzish va tahlil etish bo'yicha;
- hudud moliyaviy imkoniyati va mahalliy byudjetlar daromad bazasini oshirish yo'llarini tahlil qilish bo'yicha;
- byudjet ijrosi natijalarini hisob-kitob qilish bo'yicha;
- byudjet-soliq amaliyotiga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlardan etarli foydalanish bo'yicha;
- hozirgi zamon byudjet-soliq siyosatining dolzarb masalalarini hududlar darajasida hal qilish bo'yicha;
- byudjet-soliq siyosatini ta'minlashning takomillashtirish yo'llarini aniqlash maqsadida ilmiy-amaliy tadqiqotlarni o'tkazish bo'yicha *ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak.*

III. Asosiy nazariy qism (ma'ruza mashg'ulotlari)

1-mavzu. Byudjet-soliq siyosati: nimalarni va qanday o'rganamiz?

Siyosatning juda nozik va murakkab masala ekanligi. Unga nisbatan munosabat bildirayotganda juda ehtiyot bo'lmoqning lozimligi. Siyosatning xilma-xil turlari (ko'rinishlari) va Byudjet-soliq siyosati. Uning o'ziga xos asosiy xususiyati, bog'lanish tomonlari, bir-biridan ajratib bo'lmazligi. Byudjet-soliq siyosatini to'g'ri va oqilona yurgizishning zarurligi va uning oqibatlari.

"Byudjet-soliq siyosatining o'zi nima, uning asosini nima tashkil etadi, tarkibiy qismlari nimalardan iborat, bu siyosat ishlab chiqilayotgan paytda nimalarga e'tibor berish kerak, uning zamonaviy dolzarb muammolari nimalar va ularni qanday qilib hal qilish maqsadga muvofiq?" kabi ko'plab savollarga aniqlik kiritib olishning zarurligi.

Byudjet-soliq siyosatini moliyaviy siyosatsiz tasavvur etib bo'lmazligi; Byudjet siyosati Byudjet-soliq siyosatining va shunga mos ravishda, moliyaviy siyosatning ham eng muhim tarkibiy qismi hisoblanishi va unga nisbatan birlamchi xarakterga egaligi; Byudjet tizimi, byudjet tuzilmasi va byudjet jarayoni orqali byudjet siyosatining o'zini namoyon etishi; byudjet siyosati doirasidagi eng dolzarb muammolar barchasining, beixtiyor, byudjet defitsitiga borib taqalishi; soliq siyosatining byudjet-soliq siyosatida alohida, salmoqli o'ringa egaligi; soliq yukiga nisbatan bo'lgan munosabat masalasining soliq siyosatida eng muhim o'rin tutishi; soliq siyosatidagi eng munozarali muammolardan birining soliq imtiyozlariga tegishli ekanligi; byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb

muammolari, ularga nisbatan bildirilayotgan e'tirozlar, muammo-larni hal etish va e'tirozlarni yumshatish yo'llari; byudjet-soliq siyosatining dogma (qotib qolgan) emasligi va uni takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari).

2-mavzu. Bozor iqtisodiyotini shakllantirish modellari va byudjet-soliq siyosatining o'zaro vobastaligi

Moliyaviy siyosatning mazmuni, maqsadi, printsiplari va qarama-qarshiligi. Moliyaviy boshqaruv barcha tizimining moliyaviy siyosatga asoslanganligi. Moliyaviy siyosatning jarayonlarni moliyaviy resurslar bilan ta'minlashga qaratilganligi. Moliyaviy siyosatga oid mantiqiy xulosalar. Moliyaviy siyosatning eng asosiy xususiyati. Davlatning, davlat hokimiyat organlarining va davlat hokimiyat organlarida ishlovchilarning moliyaviy siyosati. Ular bir-biridan farqlanishining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari.

Korxonalar moliyaviy siyosatining asosiy maqsadlari.

Moliyaviy siyosatning nima orqali amalga oshirilishi va faoliyatining qanday printsiplar asosida qurilishi. Moliyaviy siyosatni amalga oshirishning asosiy metodologik printsiplari. O'z-o'zidan moliyaviy siyosatning yaxshi yoki yomon bo'lmashligi. Hukumatning moliyaviy siyosatiga baho berishda e'tiborga olinadigan holatlar. Moliyaviy siyosatning natijaliligi, muvaffaqiyati va nimaga yo'naltirilganligi. Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismlari (yo'nalishlari). Hozirgi bosqichdagi moliyaviy siyosat va uning o'ziga xos xususiyatlari.

3-mavzu. Byudjet siyosati – moliyaviy (byudjet-soliq) siyosat(i)ning eng muhim tarkibiy qismi

Byudjet siyosatining mazmun-mohiyati, tarkibiy tuzilmasi, namoyon bo'lish shakllari. Byudjet xarajatlari – byudjet siyosati namoyon bo'lishining asosiy shakli. Byudjetdan moliyalashtirish va byudjet siyosati. Byudjet siyosati va byudjet normalari (me'yoriari), xarajatlar smetasi va byudjet krediti. Byudjet xarajatlarini sarflash masalalari va vazifalari, ularning byudjet siyosati bilan o'zaro bog'liqligi.

Byudjetda konsentratsiya qilinadigan (to'planadigan) YalM hissasini aniqlash, mamlakat yuqori va quyi organlarining o'zaro munosabatlari, byudjet xarajatlar qismining tarkibiy tuzilishi, turli darajadagi Byudjetlar o'rtasida xarajatlarni taqsimlash, davlat qarzini boshqarish, byudjet defitsitini qoplash yo'llarini aniqlash va byudjet siyosati.

Byudjet siyosatining har bir mamlakat Konstitutsiyasi va byudjet jarayonida hamda qonun ijodkorligida alohida hokimiyat organlarining funksiyalarini belgilovchi boshqa qonunlar majmuiga muvofiq aniqlanishi. Byudjet siyosatining faqat byudjet jarayoniga tegishli emasligi. Davlat siyosati aniqlab beradigan maqsadlarga erishish uchun pul resurslarini yo'naltirish – byudjet siyosatining ustuvorligi.

• **4-mavzu. Byudjet defitsitini kamaytirish – byudjet siyosatining markaziy masalasi**

Byudjet defitsiti: mohiyati, ta'rifi, turlari va vujudga kelish sabablari. Byudjet defitsitiga nisbatan strategik yondoshuv va uning darajasini kamaytirish chora-tadbirlarining asosiy yo'nalishlari. Byudjet defitsitini moliyalashtirish manbalari. Byudjet defitsiti va byudjet siyosati muammolariga kontseptual yondoshuvlar.

5-mavzu. Zamonaviy soliq siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga tadbiq etishning fundamental asoslari

Soliq siyosati moliyaviy (Byudjet-soliq) siyosat(i)ning eng muhim tarkibiy qismi. Soliqlar, soliq tizimi va soliq siyosatidagi vaziyat. Soliqlar, soliqqa tortish, soliq tizimi va soliq siyosatining o'zaro bog'liqligi. Soliqqa tortish nazariyasining eng dolzarb muammosi va soliq siyosati. Soliq tizimi, soliqqa tortish va soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarining printsiplari, ularning soliq siyosati hayotiychanligiga ta'siri.

Soliq siyosati va soliq tizimining asosiy printsiplari. To'g'ri (bevosita) va egril (bilvosita) soliqlarning turli xillaridan oqilona foydalanish. Soliqqa tortishni universallashtirish. Bir marta soliqqa tortish. Ilmiy yondoshuv. Stavkalarni tabaqalashtirish. Soliq stavka-larining barqarorligi. Soliq imtiyozlari tizimidan keng foydalanish. Davlat boshqaruv darajasiga qarab soliqlarni taqsimlash.

Soliqqa tortishning umumiy printsiplari va soliq siyosati. Manbalaridan qat'iy nazar barcha daromadlardan soliq to'lashning majburiylik. Barcha hududiy-ma'muriy pag'onalar uchun yagona bo'lgan umumdavlat soliq siyosatini mahalliy hokimiyat idoralarining umumdavlat soliq siyosati doirasida soliqlarga oid qonun chiqarish faoliyatidagi mustaqilligi bilan uyg'un holda amalga oshirish. O'z faoliyati bilan eng muhim ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik muammolarni hal etishga ko'maklashayotgan samarali ishlovchi korxonalariga imtiyoz berish, shuningdek xo'jalik yuritishning ilg'or shakllarini rag'batlantirish tizimi orqali soliq me'zonlarining rag'batlantiruvchi ahamiyatini ta'minlash. Deklaratsiyalar hamda tanlab o'tkaziladigan tekshirish va taftishlarni uyushtirish asosida barcha sub'yektlarning soliq to'lovlari yuzasidan olgan majburiyatlari ustidan moliyaviy nazorat qilish, qonunlarni buzuvchilarga nisbatan iqtisodiy choralar ko'rish.

6-mavzu. Soliq yuklamasini optimallashtirish – soliq siyosatining eng dolzarb muammosi

Soliq siyosati va soliq yukini optimallashtirish (engillash-tirish)ning o'zaro bog'liqligi. Soliq yukining darajasini aniqlash. Soliq yuki va uning maksimal darajasi. Soliq yukining og'irligini kamaytirish va byudjet xarajatlari.

Soliq yuki va uning soliq to'lovchilar o'rtasida taqsimlanishi. Soliq yukini soliq to'lovchilar o'rtasida tekis (teng) taqsimlash muammosi. Soliq yuki og'irligining ijobiy va salbiy talqini. Soliq yukini kamaytirishning munozarali masalalari.

• **7-mavzu. Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish – soliq siyosati samaradorligini ta'minlash garovi**

Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish printsiplari. Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish uchun hisobga olinadigan holatlar. Soliq va imtiyoz dialektikasi. Soliq imtiyozlarining salbiy jihatlari. Soliqlarni to'lash – qullik emas, ozodlik belgisi.

Imtiyoz berishdan maksad. Imtiyozlarning berilish darajasi. Mavjud imtiyozlardan to'liq foydalanish. Imtiyozlarni berib, ko'zlagan maksadlarga erishish. Imtiyozga ega bo'lganlarning ahvoli. Berilgan imtiyozlarning qanday ishlayotganligi. Berilgan imtiyozlardan to'liq foydalanishning uddasidan chiqish. Qo'shimcha imtiyozdan umidvor bo'lish. Soliq va imtiyoz o'rtasidagi dialektik bog'liq.

Soliq imtiyozlari berishni tashkil qilishning asosiy printsiplari. Soliq imtiyozlari qo'llanilishining mulkchilik shakli, faoliyat turi, parlamentdagi ayrim manfaatdor guruhlarining sub'ektiv baholariga bog'liq bo'lgan holda tanlanish xarakteriga ega bo'lmasligi. Soliq imtiyozlarini berishga noiqtisodiy tarzda majbur qilish va qo'llanilish majburiylikining xos emasligi. Investitsion soliq kreditlarining umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan investitsion dasturlarning bajarilishini ta'minlaydigan soliq to'lovchilar guruhiga berilishi kerakligi. Soliq imtiyozlari qo'llanilishining Byudjet daromadlariga, korporativ va shaxsiy iqtisodiy manfaatlariga zarar etkazmasligi. Imtiyozli soliq portfelini shakllantirish tartibining umumdavlat miqyosida aniqlanishi va qonuniy tarzda markaziy hokimiyat tomonidan tasdiqlanishi. Mahalliy darajada soliq imtiyozlari qo'llanilishining oliy qorunchilik organi tomonidan belgilangan ramka doirasida bo'lishi.

8-mavzu. Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari, ularga nisbatan bildirilayotgan e'tirozlar, muammolarni hal qilish va e'tirozlarni yumshatish yo'llari

Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari. Ularga nisbatan bildirilayotgan e'tirozlarning asosiy shakllari. "Byudjet sohasida ishlovchilar ish haqi darajasining nisbatan pastligi". "Soliqlar sonining ko'pligi va ularning ko'payib borayotganligi"; Soliq stavkalarining yuqori darajada ekanligi"; "Soliq imtiyozlarining etarli darajada emasligi"; "Soliq yukining nisbatan og'irligi"; "Soliq yukining notekis taqsimlanganligi"; "Soliqlar tomonidan etarli darajada rag'batlantirilmayotganligi"; "Soliqlarning oldindan undirilayotganligi"; "Soliq qonunchiligi (tizimi)ning nobarqarorligi"; "Soliq tizimining haddan ziyod fiskal xarakterdaligi"; "Foyda (daromad)ning soliqqa ko'proq darajada tortilayotganligi"; "Mol-kuldan kamroq soliqning olinayotganligi"; "Jismoniy shaxslar daromadining yuqori darajada soliqqa tortilayotganligi"; "Oldin mavjud bo'lmagan qo'shilgan qiymat solig'ining joriy etilganligi"; "Soliq to'lashdan bo'yin tovlaganlarga nisbatan qattiq moliyaviy jazolarning qo'llanilayotganligi" va boshqalar.

Muammo va e'tifozlarning asoslanganlik darajasi. Byudjet-soliq siyosatiga doir dolzarb muammolarni hal etish va e'tirozlarni yumshatish yo'llari, unda xorijiy mamlakatlar ilg'or tajribalarining roli.

9-mavzu. O'zbekistonda byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)

Byudjet-soliq siyosatini takomillashtirish fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ni yaratish (belgilash)ning ob'ektiv zarurligi. Byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari) – bu siyosatning o'ziga xos kompassi va uning muvaffaqiyati garovi.

Amir Temur va boshqa ajdodlarimiz o'g'itlarida Byudjet-soliq siyosatini takomillashtirish fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ning yaratilganligi (belgilanganligi). Ularning asosiy g'oyalari.

O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.A.Karimov asarlarida zamonaviy byudjet-soliq siyosati fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ning yanada takomillashtirilishi va ularning hozirgi sharoitga moslashtirilishi. Ularning asosiy g'oyalari.

IV. Amaliy mashg'ulotlar bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

"Byudjet-soliq siyosati" fanini o'qitishda O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezident farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Markaziy bank va Moliya vazirligi yo'riqnomalari va nizomlari, kompyuter dasturlaridan, internet saytlardan foydalanish lozim. "Byudjet-soliq siyosati" fani ma'ruza va seminar mashg'ulot shaklida auditoriyada o'qitiladi. Talabani o'quv jarayonida auditoriyada olgan bilimlarini reyting usulida o'qituvchilar hamda belgilangan hay'at a'zolari tomonidan baholanadi.

Amaliy mashg'ulotlar uchun quyidagi mavzular tavsiya etiladi:

- Byudjet-soliq siyosatining mazmuni, iqtisodiy mohiyati va ahamiyati.
- Byudjet-soliq siyosatini oqilona boshqarishning zarurligi.
- Byudjet-soliq siyosatini tarkibiy qismlari.
- O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini modernizatsiyalashtirishda moliya siyosatning roli.
- Moliyaviy siyosatning asosiy xususiyatlari.
- Moliyaviy siyosatni amalga oshirishning metodologik asoslari.
- Byudjet siyosatining iqtisodiy ahamiyati va zarurligi.
- Davlat byudjeti jarayonlarini tashkil etishda byudjet siyosatining roli.
- Byudjet siyosatini boshqarish moliyaviy siyosatning asosiy strategik maqsadi sifatida.
- Byudjet tizimi, byudjet tuzilmasi va byudjet jarayoni.
- Byudjet tizimining printsiplari va byudjeti siyosati.

• O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining byudjet-soliq siyosatini boshqarishdagi vakolatlari.

- Byudjet defitsitini yuzaga kelish sabablari va omillari.
- Byudjet defitsitiga nisbatan strategik yondashuvlar.
- Soliq siyosati moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi sifatida.
- Soliq tizimining printsiplari.
- Soliq yukini optimallashtirish va soliq yukini aniqlash metodlari.
- Soliq yuki va soliq to'lovchilar o'rtasida taqsimlanishi.
- Soliq imtiyozlari iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida muhim chora-tadbirlari sifatida ekanligi.
- Soliq va imtiyoz dialektikasi.
- Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari.
- O'zbekiston Respublikasi soliq siyosatidagi asosiy muammolari.
- Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolarini ijobiy xal etish yo'llari.
- O'zbekistonda byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari.
- Ajdodlarimizni soliq bo'yicha o'g'itlarini asosiy g'oyalari.
- O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.A.Karimov asarlarida zamonaviy byudjet-soliq siyosatini fundamental asoslari.

Amaliy mashg'ulotlar multimedia qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyada bir akademguruhga bir o'qituvchi tomonidan o'tkazilishi lozim. Mashg'ulotlar faol va interfaol usullar yordamida o'tilishi, mos ravishda munosib pedagogik va axborot texnologiyalar qo'llanilishi maqsadga muvofiq.

V. Fan bo'yicha kurs ishi (loyihasi)

Kurs ishi tasdiqlangan o'quv rejada ko'zda tutilgan ta'lim yo'nalishlarida bajariladi. Kurs ishlarini bajarish magistrantlarda byudjet-soliq siyosati nazariyasi va amaliyoti bo'yicha tegishli bilimlarni mustahkamlash, byudjetni rejalashtirish va ijro etish uslubiyoti bo'yicha ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan. Kurs ishida byudjet-soliq siyosati amaliyotining tegishli muammolari bo'yicha mavjud nazariy-xuquqiy asoslar o'rganiladi, uslubiyot muammolari tadqiq etiladi, analitik jadvallar tuzib tahlil qilinadi hamda mavzu bo'yicha tegishli xulosalar va ular asosidagi takliflar nazariy jihatdan asoslab beriladi.

Kurs ishini himoya qilishga quyidagi umumiy talablar qo'yiladi:

- muammoni bibliografik tahlil qilish;
- chizma va jadvallarni muayyn tizimga keltirilgan holda rasmiylashtirish;
- to'plangan materiallarni tanqidiy o'rganish;
- taklif va tavsiyalarni asoslab berish;
- fikrni ketma-ketlikda, muayyn izchillikda bayon qilish;
- kurs ishini qo'yilgan talablar bo'yicha rasmiylashtirish.

Kurs ishlarining namunaviy mavzulari.*

1. Byudjet-soliq siyosatining mazmuni, iqtisodiy mexiyati va ahamiyati.
2. Byudjet-soliq siyosatini oqilona boshqarishning zarurligi.
3. Moliyaviy siyosatning asosiy xususiyatlari.
4. Moliyaviy siyosatni amalga oshirishning metodologik asoslari.
5. Byudjet siyosatining iqtisodiy ahamiyati va zarurligi.
6. Byudjet siyosatini boshqarish moliyaviy siyosatning asosiy strategik maqsadi sifatida.
7. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining Byudjet-soliq siyosatini boshqarishdagi vakolatlari.
8. Byudjet tizimining printsiplari va Byudjeti siyosati.
9. Byudjet defitsitini yuzaga kelish sabablari va omillari.
10. Byudjet defitsitiga nisbatan strategik yondashuvlar.
11. Byudjet defitsitini moliyalashtirish manbalari
12. Soliq siyosati moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi sifatida.
13. Iqtisodiyotni tartibga solish instrumenti sifatida soliq siyosati.
14. Soliq yukini optimallashtirish va soliq yukini aniqlash metodlari.
15. Soliq yuki va soliq to'lovchilar o'rtasida taqsimlanishi.
16. Soliq yukini kamaytirish sharoitida Byudjet-soliq siyosatining mutanosibligini ta'minlash.
17. Soliq imtiyozlari iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida muhim chora-tadbirlari sifatida ekanligi.
18. Soliq va imtiyoz dialektikasi.
19. Soliq imtiyozini salbiy va ijobiy jihatlar.
20. Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari.
21. O'zbekiston Respublikasi soliq siyosatidagi asosiy muammolari.
22. Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolarini ijobiy xal etish yo'llari.
23. O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.A.Karimov asarlarida zamonaviy Byudjet-soliq siyosatini fundamental asoslari.
24. O'zbekistonda Byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari.
25. Byudjet-soliq siyosatini ta'minlash asoslari.
26. Byudjetni taxminlashtirishning taktik va strategik vazifalari.

VI. Mustaqil ta'lim va mustaqil ishlar

Mustaqil ta'lim talabning bajaradigan ilmiy izlanishi bo'lib, fanni o'rganishda fanning biror bir mavzusini to'laroq o'zlashtiradi va mavzu belgilangan shaklda bajariladi. Mustaqil ishni bajarishdan maqsad, magistrantning o'qishi davomida olgan bilimni mustahkamlash, chuqurlashtirish va umumlashtirishdan iboratdir.

Mustaqil ta'lim va mustaqil ishlar mavzulari tegishli kafedra yig'ilishida tasdiqlanadi va fanning ishchi o'quv dasturida keltirib o'tiladi.

VII. Asosiy va qo'shimcha o'quv adabiyotlari hamda axborot manbalari

Asosiy manbalar:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. – Toshkent, "O'zbekiston", 2017 yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1996 y., 2-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi Kodeks. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995 y., 3-son.
4. O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2007 y., 52 (I)-son
5. O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2013 y., 52-I-son
6. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining 2018 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to'g'risida"gi PQ-№3454-sonli Qarori 2017 yil 29 dekabr.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Moliya organlari faoliyatini tubdan takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-2847-sonli Qarori.18.03.2017 y.
9. 12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-maydagi "Faol tadbirkorlik va inovatsion faoliyatini rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 3697-sonli Qarori
10. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 488 b.
11. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 104 b.
12. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 56 b.
13. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 48 b.
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi, 22.12.2017, <http://www.press-service.uz>
15. Malikov T.S. Moliya: O'quv qo'llanma / O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi.-T.: "Iqtisod-moliya", nashriyoti, 2018 y. – 268b
16. Malikov T.S., Jalilov Sh.Q. Moliyaviy tizim: Zamonaviy talqin: o'quv uslubiy qo'llanma. - T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2016, - 116 b.
17. Malikov T.S., Jalilov P.T. Byudjet-soliq siyosati. O'quv qo'llanma.-T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2011,-450b.
18. Vahobov A., Malikov T. Moliya. Darslik. Toshkent, "Noshir", 2011 y. 712 b.
19. Public finance. Harvey S. Rosen, Ted Gayer.10 th ed.United States.2013

• 20. Marcia Cornett, Troy Adair, Finance: Applications and Theory, 2014

21. Jean-Pierre Danthine, John B. Donaldson, Intermediate Financial Theory, Third Edition, 2014

Qo'shimcha adabiyotlar:

22. Xusainov R.R. Moliya va soliqlar. II qism (Soliqlar): o'quv qo'llanma. T.: "Voriz - nashriyat", 2014. - 336 b.

23. Ракитина И., Берёзина Н. Государственные и муниципальные финансы. Учебник и практикум М: Юрайт - М, 2017. – 392 стр.

24. Мысльева И.И. Государственные и муниципальные финансы Учебник М: ИНФРА - М, 2013. – 393стр.

25. Барабашев, А. Г. Государственное и муниципальное управление. Технологии научно-исследовательской работы : учебник для вузов / А. Г. Барабашев, А. В. Климова. — М. : Издательство Юрайт, 2018. — 194 с.

Internet saytlari

26. <https://www.gov.uz> – O'zbekiston Respublikasi hukumat portali.

27. <https://www.lex.uz>– O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.

28. <https://www.mf.uz> – O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi rasmiy sayti.

29. <https://www.cbu.uz> – O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti.

30. <https://www.soliq.uz>– O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qO'mitasi rasmiy sayti.

31. <https://www.stat.uz> – O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo'mitasining rasmiy sayti.

32. <https://www.sciencedirect.com> – ommabop ilmiy jumallar sayti;

33. <https://reader.elsevier.com> – ommabop ilmiy jumallar sayti;

34. <http://www.scopus.com> – xalqaro maqola va anjumanlar sayti.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

O'quv-uslubiy bo'lim tomonidan
ro'yxatga olingan

№ 1911737
2019 yil " " "

"TASDIQLAYMAN"

Toshkent moliya instituti
O'quv ishlari bo'yicha prorektor

I. Qo'ziyev
2019 yil "30" "01"

BYUDJET-SOLIQ SIYOSATI

ISHCHI O'QUV DASTURI

Ta'lim sohasi: 230000 - Iqtisod.

Magistratura mutaxassisligi: 5A230601 – Davlat moliyasini boshqarish

Toshkent-2019

Fanning ishchi o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi 2019 yil "___" ___ dagi ___-sonli buyrug'i (buyruqning ___-ilovasi) bilan tasdiqlangan "Byudjet-soliq siyosati" fani dasturi asosida tayyorlangan.

Fanning ishchi o'quv dasturi Toshkent moliya instituti Kengashining 2019 yil "___" ___ dagi "___" -sonli qarori bilan tasdiqlangan

Tuzuvchilar:

- Malikov T.S. - TMI, "Davlatiy moliya" kafedrasida professori, i.f.d.
Allayarov S.R. - TMI, "Davlatiy moliya" kafedrasida katta o'qituvchisi

Taqrizchilar:

- Nasriddinov F. - TDIU "Bank ishi" kafedrasida mudiri (mudosh OTMdari)
Sobirov N. - Toshkent shahar moliya boshqarmasi boshlig'i (kadrlar buyurtmachi)

Fanning ishchi o'quv dasturi kafedraning 2019 "___" ___ dagi ___-sonli "Davlatiy moliya" kafedra majlisida muhokama etilib, "Moliya" fakulteti yig'ilishi muhokamasida ko'rib chiqishga tavsiya qilingan.

Kafedra mudiri

i.f.d., prof. T. Malikov

Fanning ishchi o'quv dasturi Magistratura bo'limi Kengashining 2019 - 29 - 08 - 01 -sonli majlisida muhokama etilib, institut O'quv-uslubiy Kengashida ko'rib chiqishga tavsiya qilingan.

Magistratura bo'limi boshlig'i

i.f.d., prof. A. Jo'rayev

Fanning ishchi o'quv dasturi institut O'quv-uslubiy Kengashining 2019 yil "___" ___ dagi ___-sonli majlisida muhokama etilib, institut Kengashida ko'rib chiqishga tavsiya qilingan.

Kengash kotibi:

i.f.n., dots. T.M. Baymuratov

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining ilk kunlaridan boshlab, ijtimoiy sohaning markaziy bo'g'ini hisoblangan ta'lim yo'nalishiga katta e'tibor berib kelinmoqda. Ta'lim yo'nalishining to'g'ri yo'lga qo'yilishi va oqilona tashkil etilishi mamlakatda olib borilayotgan iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy jarayonlarni o'z vaqtida va to'liqligicha bajarilishiga zamin yaratadi. Mamlakat miqyosida davlatning o'z funktsiya va vazifalarini bajarishi uchun zarur bo'lgan markazlashgan pul fondi hisoblangan davlat byudjetini shakllantirish bilan bog'liq munosabatlar "Byudjet-soliq siyosati" fanining dolzarbligini ifodalaydi. Shuningdek, jamiyat sub'ektlarini moliyaviy mablag'lar bilan uzviy ta'minlanishiga qulay sharoit tug'diradi. Moliyaviy munosabatlarni oqilona va odilona tashkil etish, rivojlantirish va takomillashtirib borishda "Byudjet-soliq siyosati" fani katta ahamiyat kasb etuvchi fanlardan bo'lib hisoblanadi.

I. O'QUV FANINING DOLZARBLIGI VA OLIY KASBIY TA'LIMDAGI O'RNI

Mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni izchil amalga oshirish, milliy iqtisodiyotni yangi davr darajasiga ko'tarish, eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish tarmoqlarini vujudga keltirish va jahon iqtisodiyoti integratsiyasiga jadal kirib borish Byudjet-soliq siyosatini barqaror rivojlantirishni taqozo etadi.

Hozirgi vaqtda mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti iqtisodiyotni modernizatsiyalash, ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, iqtisodiyot tarmoqlarida zamonaviy texnika-texnologiyalarni joriy qilish va shu asosda raqobatbardoshlikka erishish, jahon bozorlaridan mustahkam o'rin egallash, mamlakatimizning eksport salohiyatini oshirish kabi vazifalarni amalga oshirish bilan bevosita bog'liq. Mazkur masalalarni ijobiy hal qilishda mamlakatning Byudjet-soliq siyosatidagi ishtiroki ham muhim o'rin tutadi.

II. O'QUV FANINING MAQSADI VA VAZIFALARI

"Byudjet-soliq siyosati" fanining asosiy maqsadi – magistrantlarda Byudjet-soliq siyosatining mohiyati, uning tarkibiy qismlari (yo'nalishlari), hozirgi davrdagi Byudjet-soliq siyosati va uning o'ziga xos xususiyatlari, Byudjet-soliq siyosatini amalga oshirish vositalari, Byudjet defitsitini kamaytirish – Byudjet siyosatining markaziy masalasi, zamonaviy soliq siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga tadbiiq etishning fundamental asoslari, soliq yukini engillashtirish – soliq siyosatining eng dolzarb muammosi, soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish – soliq siyosati samaradorligini ta'minlash garovi, Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari, ularga nisbatan bildirilayotgan e'tirozlar, muammolarni hal qilish va e'tirozlarni yumshatish yo'llari, O'zbekistonda Byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari) bo'yicha nazariy-amaliy bilimlarni shakllantirishdan iborat.

Fanning vazifasi – Byudjet-soliq siyosatining nazariy asoslari; moliyaviy siyosatning mazmuni, maqsadi, printsiplari; Byudjet siyosatining mazmun-mohiyati,

tarkibiy tuzilmasi, namoyon bo'lish shakllari; Byudjet jarayoni va Byudjet siyosatining o'zaro vobastaligi, Byudjet siyosati va Byudjet jarayonining bosqichlari, vazifalari, ishtirokchilari va printsiplari; soliq siyosati va soliq yukini optimallashtirishning o'zaro bog'liqligi; soliq yukining darajasini aniqlash; soliq yuki va uning maksimal darajasi; soliq yuki va uning soliq to'lovchilar o'rtasida taqsimlanishi haqida nazariy-amaliy bilimlarni o'rgatishdan iborat.

III. FANNI O'QITISHDA INNOVATSION TA'LIM TEXNOLOGIYALARI HAMDA O'QUV MASHG'ULOTLARINI LOYIHALASH

Fanni o'qitishda interfaol, kommunikativ, pertseptiv yondashuvlardan maksimal darajada foydalanish, o'quv adabiyotlaridan tashqari autentik materiallar: audio, video, jurnallar, internet manbalaridan o'zlashtirilgan bilimlar majmuasini amaliyotda kuzatilayotgan dalil va hodisalarga bog'lay olish, olingan natijalarni baholash, tahlil qilish orqali kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lgan bilim, malaka va kompetentsiyalarni innovatsion tafakkur layoqati negizida shakllantirishga alohida e'tibor qaratish talab etiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, o'quv mashg'ulotlarini loyihalash jarayonida:

- mezonni tanlash;
- o'quv maqsadlarini toifalash;
- o'quv materiallarini modullashtirish;
- ularni o'rganish, tahlil qilish va qayta ishlash;

- o'rganish natijalarini aniqlash kabi omillarga qaratish orqali ta'lim oluvchida nazariy bilimlar puxta egallanishi hamda ularni amaliyotda qo'llash ko'nikmasini shakllantirish, mustaqil ta'limni samarali tashkil etish talab etiladi.

**5A230601 – “Davlat moliyasini boshqarish” magistratura mutaxassisligida
“Byudjet-soliq siyosati” fanidan o’qitiladigan mavzular va ular bo’yicha mashg’ulot
turlariga ajratilgan soatlar hajmining taqsimoti**

№	Mavzular nomi	Shu jumladan			
		Jami	Ma’ruza mashg’uloti	Amaliy mashg’ulot	Musta qil ta’lim
2-semestr					
1.	Byudjet-soliq siyosati: nimalarni va qanday o’rganamiz?	12	4	4	4
2.	Bozor iqtisodiyotini shakllantirish modellari va byudjet-soliq siyosatining o’zaro vobastaligi	12	4	4	4
3.	Byudjet defitsitini kamaytirish – byudjet siyosatining markaziy masalasi	14	4	4	6
4.	Zamonaviy soliq siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga tadbiiq etishning fundamental asoslari	14	4	4	6
5.	Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning zamonaviy nazariyalari va ularning byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqishdagi roli	14	4	4	6
6.	Soliq yuklamasini optimallashtirish – soliq siyosatining eng dolzarb muammosi	14	4	4	6
7.	Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish – soliq siyosati samaradorligini ta’minlash garovi	14	4	4	6
8.	Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari, ularga nisbatan bildirilayotgan e’tirozlar, muammolarni hal qilish va e’tirozlarni yumshatish yo’llari	14	4	4	6
9.	O’zbekistonda byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo’nalishlari)	14	4	4	6
2-semestr bo’yicha jami					
Jami		122	36	36	50

ASOSIY QISM

1. Fanning nazariy mashg'ulotlari mazmuni

1-modul. Byudjet-soliq siyosatining nazariy asoslari

1-mavzu. Byudjet-soliq siyosati: nimalarni va qanday o'rganamiz?

Siyosatning juda nozik va murakkab masala ekanligi. Unga nisbatan munosabat bildirayotganda juda ehtiyot bo'lmoqning lozimligi. Siyosatning xilma-xil turlari (ko'rinishlari) va Byudjet-soliq siyosati. Uning o'ziga xos asosiy xususiyati, bog'lanish tomonlari, bir-biridan ajratib bo'lmasligi. Byudjet-soliq siyosatini to'g'ri va oqilona yurgizishning zarurligi va uning oqibatlari.

“Byudjet-soliq siyosatining o'zi nima, uning asosini nima tashkil etadi, tarkibiy qismlari nimalardan iborat, bu siyosat ishlab chiqilayotgan paytda nimalarga e'tibor berish kerak, uning zamonaviy dolzarb muammolari nimalar va ularni qanday qilib hal qilish maqsadga muvofiq?” kabi ko'plab savollarga aniqlik kiritib olishning zarurligi.

Byudjet-soliq siyosatini moliyaviy siyosatsiz tasavvur etib bo'lmasligi; Byudjet siyosati Byudjet-soliq siyosatining va shunga mos ravishda, moliyaviy siyosatning ham eng muhim tarkibiy qismi hisoblanishi va unga nisbatan birlamchi xarakterga egaligi; Byudjet tizimi, Byudjet tuzilmasi va Byudjet jarayoni orqali Byudjet siyosatining o'zini namoyon etishi; Byudjet siyosati doirasidagi eng dolzarb muammolar barchasining, beixtiyor, Byudjet defitsitiga borib taqalishi; soliq siyosatining Byudjet-soliq siyosatida alohida, salmoqli o'ringa egaligi; soliq yukiga nisbatan bo'lgan munosabat masalasining soliq siyosatida eng muhim o'rin tutishi; soliq siyosatidagi eng munozarali muammolardan birining soliq imtiyozlariga tegishli ekanligi; Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari, ularga nisbatan bildirilayotgan e'tirozlar, muammo-larni hal etish va e'tirozlarni yumshatish yo'llari; Byudjet-soliq siyosatining dogma (qotib qolgan) emasligi va uni takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari).

Byudjet-soliq siyosatining ma'no-mazmunini o'quvchiga (ayniqsa, magistrantlarga) qanday tarzda tushuntirishni aniqlash, unda barcha fuqarolarni qiziqtiruvchi hayotiy savollarga javob berish, bildirilgan fikrlarning har biriga o'quvchilarning katta shubha bilan qarashlari, ayrim masalalarni muhokama etishda an'anaviy usullardan foydalanilmaslik, bir qator muammolarning o'quvchilarga oddiy ko'rinishda bildirilib, ongli ravishda va sun'iy tarzda oldindan ochiq qoldirishning maqsadga muvofiqligi.

2- mavzu. Bozor iqtisodiyotini shakllantirish modellari va byudjet-soliq siyosatining o'zaro vobastaligi

Byudjet siyosatining mazmun-mohiyati, tarkibiy tuzilmasi, namoyon bo'lish shakllari. Byudjet xarajatlari – Byudjet siyosati namoyon bo'lishining asosiy shakli. Byudjetdan moliyalashtirish va Byudjet siyosati. Byudjet siyosati va Byudjet normalari (me'yorlari), xarajatlar smetasi va Byudjet krediti. Byudjet xarajatlarini sarflash masalalari va vazifalari, ularning Byudjet siyosati bilan o'zaro bog'liqligi.

Byudjetda kontsentratsiya qilinadigan (to'planadigan) YaIM hissasini aniqlash, mamlakat yuqori va quyi organlarining o'zaro munosabatlari, Byudjet xarajatlar qismining tarkibiy

tuzilishi, turli darajadagi Byudjetlar o'rtasida xarajatlarni taqsimlash, davlat qarzini boshqarish, Byudjet defitsitini qoplash yo'llarini aniqlash va Byudjet siyosati.

Byudjet siyosatining har bir mamlakat Konstitutsiyasi va Byudjet jarayonida hamda qonun ijodkorligida alohida hokimiyat organlarining funktsiyalarini belgilovchi boshqa qonunlar majmuiga muvofiq aniqlanishi. Byudjet siyosatining faqat Byudjet jarayoniga tegishli emasligi. Davlat siyosati aniqlab beradigan maqsadlarga erishish uchun pul resurslarini yo'naltirish – Byudjet siyosatining ustuvorligi.

3-mavzu. Byudjet defitsitini kamaytirish – Byudjet siyosatining markaziy masalasi

Byudjet defitsiti: mohiyati, ta'rifi, turlari va vujudga kelish sabablari. Byudjet defitsitiga nisbatan strategik yondoshuv va uning darajasini kamaytirish chora-tadbirlarining asosiy yo'nalishlari. Byudjet defitsitini moliyalashtirish manbalari. Byudjet defitsiti va Byudjet siyosati muammolariga kontseptual yondoshuvlar.

4- mavzu. Zamonaviy soliq siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga tadbiq etishning fundamental asoslari

Soliq siyosati moliyaviy (Byudjet-soliq) siyosat(i)ning eng muhim tarkibiy qismi. Soliqlar, soliq tizimi va soliq siyosatidagi vaziyat. Soliqlar, soliqqa tortish, soliq tizimi va soliq siyosatining o'zaro bog'liqligi. Soliqqa tortish nazariyasining eng dolzarb muammosi va soliq siyosati. Soliq tizimi, soliqqa tortish va soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarining printsiplari, ularning soliq siyosati hayotiychanligiga ta'siri.

Soliq siyosati va soliq tizimining asosiy printsiplari. To'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqning turli xillaridan oqilona foydalanish. Soliqqa tortishni universallashtirish. Bir marta soliqqa tortish. Ilmiy yondoshuv. Stavkalarni tabaqalashtirish. Soliq stavka-larining barqarorligi. Soliq imtiyozlari tizimidan keng foydalanish. Davlat boshqaruv darajasiga qarab soliqni taqsimlash.

Soliqqa tortishning umumiy printsiplari va soliq siyosati. Manbalaridan qat'iy nazar barcha daromadlardan soliq to'lashning majburiyigi. Barcha hududiy-ma'muriy pag'onalar uchun yagona bo'lgan umumdavlat soliq siyosatini mahalliy hokimiyat idoralarining umumdavlat soliq siyosati doirasida soliqqa oid qonun chiqarish faoliyatidagi mustaqilligi bilan uyg'un holda amalga oshirish. O'z faoliyati bilan eng muhim ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik muammolarni hal etishga ko'maklashayotgan samarali ishlovchi korxonalar imtiyoz berish, shuningdek xo'jalik yuritishning ilg'or shakllarini rag'batlantirish tizimi orqali soliq me'zonlarining rag'batlantiruvchi ahamiyatini ta'minlash. Deklaratsiyalar hamda tanlab o'tkaziladigan tekshirish va taftishlarni uyushtirish asosida barcha sub'ektlarning soliq to'lovlari yuzasidan olgan majburiyatlari ustidan moliyaviy nazorat qilish, qonunlarni buzuvchilarga nisbatan iqtisodiy choralar ko'rish.

Soliq siyosati va soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarining printsiplari. Soliq solishning majburiyigi, aniqligi, adolatliligi, soliq tizimining yagonaligi, soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarining oshkoraligi va soliq to'lovchining haqligi prezumptsiyasi.

Moliyaviy-iqtisodiy inqiroz va soliq siyosati. Soliqlar va davlat. Soliqli undirish tendentsiyasi. Oqilona soliq ostonasi. Inqiroz davri va soliq. Iqtisodiyotni tartibga solish instrumenti sifatida soliq va soliq siyosati. Soliq siyosati va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish masalalari. Soliqlarning undiriluvchanligini oshirish va soliq siyosati.

5- mavzu. Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning zamonaviy nazariyalari va ularning byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqishdagi roli

O'zbekiston iqtisodiyotining raqobatbardoshligi, uning rivojlanish sur'atlari, iqtisodiyotning hozirgi ahvoli, uning rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan mavjud muammolar to'g'risida mulohaza yuritilayotganda va bu muammolarning echimi izlanayotgan paytda, ko'pchiligimiz beixtiyor «Iqtisodiyotning gardaniga yuklangan soliq yuki og'ir.

Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning zamonaviy nazariyalari va ularning byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqishdagi roli yuzasidan ilg'or xorij davlatlari misolida ko'ramiz. Keltirilgan r'qam (fakt)larni kuzata turib, biz bu o'rinda "Bizda soliq yuki og'ir deb nega dod solayapsiz? Bundoq tevarak-atrofga qarasangizchi?!" demoqchi emasmiz. Ularni qayd etishdan maqsadimiz hozircha quyidagi savolga javob topish: soliq yukining og'irligi O'zbekiston iqtisodiyotining raqobatbardosh emasligida "klyuchevoy rol"ni o'ynayotgan ekan, nega yuqorida biz keltirgan davlatlarning iqtisodiyoti raqobat degan narsani nazar-pisand qilmayapti? Buning ustiga, bu mamlakatlarning ayrimlarida oldingi yillarda soliq yukining darajasi hozirgi davrdagidan ancha yuqori bo'lgan.

6-mavzu. Soliq yuklamasini optimallashtirish – soliq siyosatining eng dolzarb muammosi

Soliq siyosati va soliq yukini optimallashtirish (engillash-tirish)ning o'zaro bog'liqligi. Soliq yukining darajasini aniqlash. Soliq yuki va uning maksimal darajasi. Soliq yukining og'irligini kamaytirish va Byudjet xarajatlari.

Soliq yuki va uning soliq to'lovchilar o'rtasida taqsimlanishi. Soliq yukini soliq to'lovchilar o'rtasida tekis (teng) taqsimlash muammosi. Soliq yuki og'irligining ijobiy va salbiy talqini. Soliq yukini kamaytirishning munozarali masalalari.

7-mavzu. Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish – soliq siyosati samaradorligini ta'minlash garovi

Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish printsiplari. Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish uchun hisobga olinadigan holatlar. Soliq va imtiyoz dialektikasi. Soliq imtiyozlarining salbiy jihatlari. Soliqlarni to'lash – qullik emas, ozodlik belgisi.

Imtiyoz berishdan maksad. Imtiyozlarning berilish darajasi. Mavjud imtiyozlardan to'liq foydalanish. Imtiyozlarni berib, ko'zlagan maksadlarga erishish. Imtiyozga ega bo'lganlarning ahvoli. Berilgan imtiyozlarning qanday ishlayotganligi. Berilgan imtiyozlardan to'liq foydalanishning uddasidan chiqish. Qo'shimcha imtiyozdan umidvor bo'lish. Soliq va imtiyoz o'rtasidagi dialektik bog'liq.

Soliq imtiyozlari berishni tashkil qilishning asosiy printsiplari. Soliq imtiyozlari qo'llanilishining mulkchilik shakli, faoliyat turi, parlamentdagi ayrim manfaatdor guruhlarining sub'ektiv baholariga bog'liq bo'lgan holda tanlanish xarakteriga ega bo'lmasligi. Soliq imtiyozlarini berishga noiqtisodiy tarzda majbur qilish va qo'llanilish majburiyligining xos emasligi. Investitsion soliq kreditlarining umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan investitsion dasturlarning bajarilishini ta'minlaydigan soliq to'lovchilar guruhiga berilishi kerakligi. Soliq imtiyozlari qo'llanilishining Byudjet daromadlariga, korporativ va shaxsiy iqtisodiy manfaatlariga zarar etkazmasligi. Imtiyozli soliq portfelini shakllantirish tartibining umumdavlat miqyosida aniqlanishi va qonuniy tarzda markaziy hokimiyat tomonidan tasdiqlanishi. Mahalliy

darajada soliq imtiyozlari qo'llanilishining oliy qonunchilik organi tomonidan belgilangan ramka doirasida bo'lishi.

8- mavzu. Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari, ularga nisbatan bildirilayotgan e'tirozlar, muammolarni hal qilish va e'tirozlarni yumshatish yo'llari

Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari. Ularga nisbatan bildirilayotgan e'tirozlarning asosiy shakllari. "Byudjet sohasida ishlovchilar ish haqi darajasining nisbatan pastligi". "Soliqlar sonining ko'pligi va ularning ko'payib borayotganligi"; "Soliq stavkalarining yuqori darajada ekanligi"; "Soliq imtiyozlarining etarli darajada emasligi"; "Soliq yukining nisbatan og'irligi"; "Soliq yukining notekis taqsimlanganligi"; "Soliqlar tomonidan etarli darajada rag'batlantirilmayotganligi"; "Soliqlarning oldindan undirilayotganligi"; "Soliq qonunchiligi (tizimi)ning nobarqarorligi"; "Soliq tizimining haddan ziyod fiskal xarakterdaligi"; "Foyda (daromad)ning soliqqa ko'proq darajada tortilayotganligi"; "Molk-mulkdan kamroq soliqning olina-yotganligi"; "Jismoniy shaxslar daromadining yuqori darajada soliqqa tortilayotganligi"; "Oldin mavjud bo'lmagan qo'shilgan qiymat solig'ining joriy etilganligi"; "Soliq to'lashdan bo'yin tovlaganlarga nisbatan qattiq moliyaviy jazolarning qo'llanilayotganligi" va boshqalar.

Muammo va e'tirozlarning asoslanganlik darajasi. Byudjet-soliq siyosatiga doir dolzarb muammolarni hal etish va e'tirozlarni yumshatish yo'llari, unda xorijiy mamlakatlar ilg'or tajribalarining roli.

9- mavzu. O'zbekistonda byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)

Byudjet-soliq siyosatini takomillashtirish fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ni yaratish (belgilash)ning ob'ektiv zarurligi. Byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari) – bu siyosatning o'ziga xos kompassi va uning muvaffaqiyati garovi.

Amir Temur va boshqa ajdodlarimiz o'gitlarida Byudjet-soliq siyosatini takomillashtirish fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ning yaratilganligi (belgilanganligi). Ularning asosiy g'oyalari.

O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov asarlarida zamonaviy Byudjet-soliq siyosati fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ning yanada takomillashtirilishi va ularning hozirgi sharoitga moslashtirilishi. Ularning asosiy g'oyalari.

2. Fanning amaliy mashg'ulotlari mazmuni

1-modul. Byudjet-soliq siyosatining nazariy asoslari

1-mavzu. Byudjet-soliq siyosati: nimalarni va qanday o'rganamiz?

Siyosatning juda nozik va murakkab masala ekanligi. Unga nisbatan munosabat bildirayotganda juda ehtiyot bo'lmoqning lozimligi. Siyosatning xilma-xil turlari (ko'rinishlari) va Byudjet-soliq siyosati. Uning o'ziga xos asosiy xususiyati, bog'lanish tomonlari, bir-biridan

ajratib bo'lmashligi. Byudjet-soliq siyosatini to'g'ri va oqilona yurgizishning zarurligi va uning oqibatlarini.

“Byudjet-soliq siyosatining o'zi nima, uning asosini nima tashkil etadi, tarkibiy qismlari nimalardan iborat, bu siyosat ishlab chiqilayotgan paytda nimalarga e'tibor berish kerak, uning zamonaviy dolzarb muammolari nimalar va ularni qanday qilib hal qilish maqsadga muvofiq?” kabi ko'plab savollarga aniqlik kiritib olishning zarurligi.

Byudjet-soliq siyosatini moliyaviy siyosatsiz tasavvur etib bo'lmashligi; Byudjet siyosati Byudjet-soliq siyosatining va shunga mos ravishda, moliyaviy siyosatning ham eng muhim tarkibiy qismi hisoblanishi va unga nisbatan birlamchi xarakterga egaligi; Byudjet tizimi, Byudjet tuzilmasi va Byudjet jarayoni orqali Byudjet siyosatining o'zini namoyon etishi; Byudjet siyosati doirasidagi eng dolzarb muammolar barchasining, beixtiyor, Byudjet defitsitiga borib taqalishi; soliq siyosatining Byudjet-soliq siyosatida alohida, salmoqli o'ringa egaligi; soliq yukiga nisbatan bo'lgan munosabat masalasining soliq siyosatida eng muhim o'rin tutishi; soliq siyosatidagi eng munozarali muammolardan birining soliq imtiyozlariga tegishli ekanligi; Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari, ularga nisbatan bildirilayotgan e'tirozlar, muammo-larni hal etish va e'tirozlarni yumshatish yo'llari; Byudjet-soliq siyosatining dogma (qotib qolgan) emasligi va uni takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari).

Byudjet-soliq siyosatining ma'no-mazmunini o'quvchiga (ayniqsa, magistrantlarga) qanday tarzda tushuntirishni aniqlash, unda barcha fuqarolarni qiziqtiruvchi hayotiy savollarga javob berish, bildirilgan fikrlarning har biriga o'quvchilarning katta shubha bilan qarashlari, ayrim masalalarni muhokama etishda an'anaviy usullardan foydalanilmaslik, bir qator muammolarning o'quvchilarga oddiy ko'rinishda bildirilib, ongli ravishda va sun'iy tarzda oldindan ochiq qoldirishning maqsadga muvofiqligi.

2- mavzu. Bozor iqtisodiyotini shakllantirish modellari va byudjet-soliq siyosatining o'zaro vobastaligi

Byudjet siyosatining mazmun-mohiyati, tarkibiy tuzilmasi, namoyon bo'lish shakllari. Byudjet xarajatlari – Byudjet siyosati namoyon bo'lishining asosiy shakli. Byudjetdan moliyalashtirish va Byudjet siyosati. Byudjet siyosati va Byudjet normalari (me'yorlari), xarajatlar smetasi va Byudjet krediti. Byudjet xarajatlarini sarflash masalalari va vazifalari, ularning Byudjet siyosati bilan o'zaro bog'liqligi.

Byudjetda kontsentratsiya qilinadigan (to'planadigan) YaIM hissasini aniqlash, mamlakat yuqori va quyi organlarining o'zaro munosabatlari, Byudjet xarajatlar qismining tarkibiy tuzilishi, turli darajadagi Byudjetlar o'rtasida xarajatlarni taqsimlash, davlat qarzini boshqarish, Byudjet defitsitini qoplash yo'llarini aniqlash va Byudjet siyosati.

Byudjet siyosatining har bir mamlakat Konstitutsiyasi va Byudjet jarayonida hamda qonun ijodkorligida alohida hokimiyat organlarining funktsiyalarini belgilovchi boshqa qonunlar majmuiga muvofiq aniqlanishi. Byudjet siyosatining faqat Byudjet jarayoniga tegishli emasligi. Davlat siyosati aniqlab beradigan maqsadlarga erishish uchun pul resurslarini yo'naltirish – Byudjet siyosatining ustuvorligi.

3-mavzu. Byudjet defitsitini kamaytirish – Byudjet siyosatining markaziy masalasi

Byudjet defitsiti: mohiyati, ta’rifi, turlari va vujudga kelish sabablari. Byudjet defitsitiga nisbatan strategik yondoshuv va uning darajasini kamaytirish chora-tadbirlarining asosiy yo’nalishlari. Byudjet defitsitini moliyalashtirish manbalari. Byudjet defitsiti va Byudjet siyosati muammolariga kontseptual yondoshuvlar.

4- mavzu. Zamonaviy soliq siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga tadbiq etishning fundamental asoslari

Soliq siyosati moliyaviy (Byudjet-soliq) siyosat(i)ning eng muhim tarkibiy qismi. Soliqlar, soliq tizimi va soliq siyosatidagi vaziyat. Soliqlar, soliqqa tortish, soliq tizimi va soliq siyosatining o’zaro bog’liqligi. Soliqqa tortish nazariyasining eng dolzarb muammosi va soliq siyosati. Soliq tizimi, soliqqa tortish va soliq to’g’risidagi qonun hujjatlarining printsiplari, ularning soliq siyosati hayotiychanligiga ta’siri.

Soliq siyosati va soliq tizimining asosiy printsiplari. To’g’ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlarning turli xillaridan oqilona foydalanish. Soliqqa tortishni universallashtirish. Bir marta soliqqa tortish. Ilmiy yondoshuv. Stavkalarni tabaqalashtirish. Soliq stavka-larining barqarorligi. Soliq imtiyozlari tizimidan keng foydalanish. Davlat boshqaruv darajasiga qarab soliqlarni taqsimlash.

Soliqqa tortishning umumiy printsiplari va soliq siyosati. Manbalaridan qat’iy nazar barcha daromadlardan soliq to’lashning majburiyigi. Barcha hududiy-ma’muriy pag’onalar uchun yagona bo’lgan umumdavlat soliq siyosatini mahalliy hokimiyat idoralarining umumdavlat soliq siyosati doirasida soliqqa oid qonun chiqarish faoliyatidagi mustaqilligi bilan uyg’un holda amalga oshirish. O’z faoliyati bilan eng muhim ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik muammolarni hal etishga ko’maklashayotgan samarali ishlovchi korxonalar imtiyoz berish, shuningdek xo’jalik yuritishning ilg’or shakllarini rag’batlantirish tizimi orqali soliq me’zonlarining rag’batlantiruvchi ahamiyatini ta’minlash. Deklaratsiyalar hamda tanlab o’tkaziladigan tekshirish va taftishlarni uyushtirish asosida barcha sub’ektlarning soliq to’lovlari yuzasidan olgan majburiyatlari ustidan moliyaviy nazorat qilish, qonunlarni buzuvchilarga nisbatan iqtisodiy choralar ko’rish.

Soliq siyosati va soliq to’g’risidagi qonun hujjatlarining printsiplari. Soliq solishning majburiyigi, aniqligi, adolatliligi, soliq tizimining yagonaligi, soliq to’g’risidagi qonun hujjatlarining oshkorligi va soliq to’lovchining haqligi prezumptsiyasi.

Moliyaviy-iqtisodiy inqiroz va soliq siyosati. Soliqlar va davlat. Soliqli undirish tendentsiyasi. Oqilona soliq ostonasi. Inqiroz davri va soliqlar. Iqtisodiyotni tartibga solish instrumenti sifatida soliqlar va soliq siyosati. Soliq siyosati va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish masalalari. Soliqlarning undiriluvchanligini oshirish va soliq siyosati.

5- mavzu. Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning zamonaviy nazariyalari va ularning byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqishdagi roli

O’zbekiston iqtisodiyotining raqobatbardoshligi, uning rivojlanish sur’atlari, iqtisodiyotning hozirgi ahvoli, uning rivojlanishiga to’sqinlik qilayotgan mavjud muammolar to’g’risida mulohaza yuritilayotganda va bu muammolarning echimi izlanayotgan paytda, ko’pchiligimiz beixtiyor «Iqtisodiyotning gardaniga yuklangan soliq yuki og’ir.

Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning zamonaviy nazariyalari va ularning byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqishdagi roli yuzasidan ilg'or xorij davlatlari misolida ko'ramiz. Keltirilgan r'qam (fakt)larni kuzata turib, biz bu o'rinda "Bizda soliq yuki og'ir deb nega dod solayapsiz? Bundoq tevarak-atrofga qarasangizchi?!" demoqchi emasmiz. Ularni qayd etishdan maqsadimiz hozircha quyidagi savolga javob topish: soliq yukining og'irligi O'zbekiston iqtisodiyotining raqobatbardosh emasligida "klyuchevoy rol"ni o'ynayotgan ekan, nega yuqorida biz keltirgan davlatlarning iqtisodiyoti raqobat degan narsani nazar-pisand qilmayapti? Buning ustiga, bu mamlakatlarning ayrimlarida oldingi yillarda soliq yukining darajasi hozirgi davrdagidan ancha yuqori bo'lgan.

6-mavzu. Soliq yuklamasini optimallashtirish – soliq siyosatining eng dolzarb muammosi

Soliq siyosati va soliq yukini optimallashtirish (engillash-tirish)ning o'zaro bog'liqligi. Soliq yukining darajasini aniqlash. Soliq yuki va uning maksimal darajasi. Soliq yukining og'irligini kamaytirish va Byudjet xarajatlari.

Soliq yuki va uning soliq to'lovchilar o'rtasida taqsimlanishi. Soliq yukini soliq to'lovchilar o'rtasida tekis (teng) taqsimlash muammosi. Soliq yuki og'irligining ijobiy va salbiy talqini. Soliq yukini kamaytirishning munozarali masalalari.

7-mavzu. Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish – soliq siyosati samaradorligini ta'minlash garovi

Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish printsiplari. Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish uchun hisobga olinadigan holatlar. Soliq va imtiyoz dialektikasi. Soliq imtiyozlarining salbiy jihatlari. Soliqlarni to'lash – qullik emas, ozodlik belgisi.

Imtiyoz berishdan maksad. Imtiyozlarning berilish darajasi. Mavjud imtiyozlardan to'liq foydalanish. Imtiyozlarni berib, ko'zlagan maksadlarga erishish. Imtiyozga ega bo'lganlarning ahvoli. Berilgan imtiyozlarning qanday ishlayotganligi. Berilgan imtiyozlardan to'lik foydalanishning uddasidan chiqish. Qo'shimcha imtiyozdan umidvor bo'lish. Soliq va imtiyoz o'rtasidagi dialektik bog'liq.

Soliq imtiyozlari berishni tashkil qilishning asosiy printsiplari. Soliq imtiyozlari qo'llanilishining mulkchilik shakli, faoliyat turi, parlamentdagi ayrim manfaatdor guruhlarining sub'ektiv baholariga bog'liq bo'lgan holda tanlanish xarakteriga ega bo'lmasligi. Soliq imtiyozlarini berishga noiqtsodiy tarzda majbur qilish va qo'llanilish majburiyligining xos emasligi. Investitsion soliq kreditlarining umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan investitsion dasturlarning bajarilishini ta'minlaydigan soliq to'lovchilar guruhiga berilishi kerakligi. Soliq imtiyozlari qo'llanilishining Byudjet daromadlariga, korporativ va shaxsiy iqtisodiy manfaatlariga zarar etkazmasligi. Imtiyozli soliq portfelini shakllantirish tartibining umumdavlat miqyosida aniqlanishi va qonuniy tarzda markaziy hokimiyat tomonidan tasdiqlanishi. Mahalliy darajada soliq imtiyozlari qo'llanilishining oliy qonunchilik organi tomonidan belgilangan ramka doirasida bo'lishi.

8-mavzu. Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari, ularga nisbatan bildirilayotgan e'tirozlar, muammolarni hal qilish va e'tirozlarni yumshatish yo'llari

Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari. Ularga nisbatan bildirilayotgan e'tirozlarning asosiy shakllari. "Byudjet sohasida ishlovchilar ish haqi darajasining nisbatan pastligi". "Soliqlar sonining ko'pligi va ularning ko'payib borayotganligi"; "Soliq stavkalarining yuqori darajada ekanligi"; "Soliq imtiyozlarining etarli darajada emasligi"; "Soliq yukining nisbatan og'irligi"; "Soliq yukining notekis taqsimlanganligi"; "Soliqlar tomonidan etarli darajada rag'batlantirilmayotganligi"; "Soliqlarning oldindan undirilayotganligi"; "Soliq qonunchiligi (tizimi)ning noabarqarorligi"; "Soliq tizimining haddan ziyod fiskal xarakterdaligi"; "Foyda (daromad)ning soliqqa ko'proq darajada tortilayotganligi"; "Molk-mulkdan kamroq soliqning olina-yotganligi"; "Jismoniy shaxslar daromadining yuqori darajada soliqqa tortilayotganligi"; "Oldin mavjud bo'lmagan qo'shilgan qiymat solig'ining joriy etilganligi"; "Soliq to'lashdan bo'yin tovlaganlarga nisbatan qattiq moliyaviy jazolarning qo'llanilayotganligi" va boshqalar.

Muammo va e'tirozlarning asoslanganlik darajasi. Byudjet-soliq siyosatiga doir dolzarb muammolarni hal etish va e'tirozlarni yumshatish yo'llari, unda xorijiy mamlakatlar ilg'or tajribalarining roli.

9-mavzu. O'zbekistonda byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)

Byudjet-soliq siyosatini takomillashtirish fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ni yaratish (belgilash)ning ob'ektiv zarurligi. Byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari) – bu siyosatning o'ziga xos kompassi va uning muvaffaqiyati garovi.

Amir Temur va boshqa ajdodlarimiz o'g'itlarida Byudjet-soliq siyosatini takomillashtirish fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ning yaratilganligi (belgilanganligi). Ularning asosiy g'oyalari.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov asarlarida zamonaviy Byudjet-soliq siyosati fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)ning yanada takomillashtirilishi va ularning hozirgi sharoitga moslashtirilishi. Ularning asosiy g'oyalari.

3. Laboratoriya ishlarini tashkil etish bo'yicha ko'rsatmalar

Fan bo'yicha laboratoriya ishlari o'quv rejada ko'zda tutilmagan.

4. Mustaqil ta'lim tashkil etishning shakli va mazmuni

"Byudjet-soliq siyosati" fani bo'yicha talabani mustaqil ishi shu fanni o'rganish jarayonining tarkibiy qismi bo'lib, uslubiy va axborot resurslari bilan to'la ta'minlangan.

"Byudjet-soliq siyosati" fanini o'rganuvchi talabalar auditoriyada olgan nazariy bilimlarini mustahkamlash va iqtisodiyotdagi amaliy holatini o'rganish bo'yicha ko'nikma hosil qilish uchun mustaqil ta'lim tizimiga asoslanib, kafedra o'qituvchilari rahbarligida, mustaqil ish bajaradilar. Bunda ular qo'shimcha adabiyotlarni o'rganib hamda internet saytlaridan foydalanib, konspektlar, referatlar va ilmiy dokladlar tayyorlaydilar, amaliy mashg'ulot mavzusiga doir uy vazifalarini bajaradilar, ko'rgazmali qurollar va slaydlar tayyorlaydilar. Mustaqil ta'lim natijalari reyting tizimi asosida baholanadi.

Uyga vazifalarni bajarish, qo'shimcha darslik va adabiyotlardan yangi bilimlarni mustaqil o'rganish, kerakli ma'lumotlarni izlash va ularni topish yo'llarini aniqlash, internet tarmoqlaridan foydalanib ma'lumotlar to'plash va ilmiy izlanishlar olib borish, ilmiy to'garak doirasida yoki mustaqil ravishda ilmiy manbalardan foydalanib ilmiy maqola va ma'ruzalar tayyorlash kabilar

talabalarning darsda olgan bilimlarini chuqurlashtiradi, ularning mustaqil fikrlash va ijodiy qobiliyatini rivojlantiradi. Shuning uchun ham mustaqil ta'limsiz o'quv faoliyati samarali bo'lishi mumkin emas.

Uy vazifalarini tayyorlash va baholash amaliy mashg'ulot olib boruvchi o'qituvchi tomonidan, konspektlarni va mavzuni o'zlashtirish darajasini tekshirish va baholash esa ma'ruza darslarini olib boruvchi o'qituvchi tomonidan har darsda amalga oshiriladi.

Talabalarga mustaqil ishni tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi.

- darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- komp'yuter texnologiyalari tizimlari bilan ishlash;
- maxsus adabiyotlar bo'yicha referat va konspektlar tayyorlash;
- talabani o'quv-ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan adabiyotlar, monografiya va ilmiy to'plamlarni chuqur o'rganish;
- interaktiv va yangi pedagogik texnologiyalar asosida o'qitish jarayonida faol qatnashish;
- masofaviy (distansion) ta'limni tashkil etishda qatnashish;
- mustaqil ta'lim topshiriqlarini bajarish.

Mustaqil ta'lim talabani bajaradigan ilmiy izlanishi bo'lib, fanni o'rganishda fanning biror bir mavzusini to'laroq o'zlashtiradi va mavzu belgilangan shaklda bajariladi.

5A230601 – “Davlat moliyasini boshqarish” magistratura mutaxassisligi uchun “Byudjet-soliq siyosati” fani bo'yicha mustaqil ta'limning mazmuni

№	Fani bo'yicha mazmuni	Mustaqil ta'limga oid bo'lim va mavzulari	Mustaqil ta'limga oid topshiriq va tavsiyalar
1	Byudjet-soliq siyosati: nimalarni va qanday o'rganamiz?	Byudjet-soliq siyosati fanining mazmun-mohiyati va ahamiyati	Ilmiy loyiha, taqdimot va keys stadi tayyorlash
2	Bozor iqtisodiyotini shakllantirish modellari va byudjet-soliq siyosatining o'zaro vobastaligi	Bozor iqtisodiyotini shakllantirish modellari va byudjet-soliq siyosatining o'zaro vobastaligi	Ilmiy loyiha, taqdimot va keys stadi tayyorlash
3	Byudjet defitsitini kamaytirish – byudjet siyosatining markaziy masalasi	Byudjet defitsitini kamaytirishning dolzarb masalalari	Ilmiy loyiha, taqdimot va keys stadi tayyorlash
4	Zamonaviy soliq siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga tadbiiq etishning fundamental asoslari	Soliq siyosati va soliq tizimining asosiy printsiplari	Ilmiy loyiha, taqdimot va keys stadi tayyorlash
5	Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning zamonaviy nazariyalari va ularning byudjet-soliq siyosatini	Soliq yuklamasining zamonaviy nazariyalari va ularning byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqishdagi roli yuzasidan ilg'or xorij	Ilmiy loyiha, taqdimot va keys stadi tayyorlash

	ishlab chiqishdagi roli	davlatlari misolida	
6	Soliq yuklamasini optimallashtirish – soliq siyosatining eng dolzarb muammosi	Soliq siyosati va soliq yukini optimallashtirishning o'zaro bog'liqligi. Soliq yukining darajasini aniqlash. Soliq yuki va uning maksimal darajasi. Soliq yukining og'irligini kamaytirish va Byudjet xarajatlari	Ilmiy loyiha, taqdimot va keys stadi tayyorlash
7	Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish – soliq siyosati samaradorligini ta'minlash garovi	Soliq imtiyozlaridan oqilona foydalanish hamda ularning samaradorligini oshirish yo'llari	Ilmiy loyiha, taqdimot va keys stadi tayyorlash
8	Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari, ularga nisbatan bildirilayotgan e'tirozlar, muammolarni hal qilish va e'tirozlarni yumshatish yo'llari	Byudjet-soliq siyosatining bugungi kunda yuzaga keayotgan dolzarb muammolari va ularning oldini olish yo'nalishlari	Ilmiy loyiha, taqdimot va keys stadi tayyorlash
9	O'zbekistonda byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)	Mamlakatimizda byudjet-soliq siyosatini takomillashtirish yo'llari	Ilmiy loyiha, taqdimot va keys stadi tayyorlash

Mustaqil ta'lim talabani bajaradigan ilmiy izlanishi bo'lib, fanni o'rganishda fanning biror bir mavzusini to'laroq o'zlashtiradi va mavzu belgilangan shaklda bajariladi. Mustaqil ishni bajarishdan maqsad, magistrantning o'qishi davomida olgan bilimni mustahkamlash, chuqurlashtirish va umumlashtirishdan iboratdir.

Mustaqil ta'limni tashkil etishning mazmuni: magistrantlar mustaqil ishlari mavzulari kelgusida bajariladigan kurs ishlari va bitiruv malakaviy ishlari mavzulari bilan uzviylikda bajariladi.

5. Kurs ishini tashkil etish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar

Kurs ishlarini bajarishda magistrantlar "Byudjet-soliq siyosati" fani bo'yicha bilimlarni mustahkamlash bilan birga, aniq bir muammoli mavzuni atroflicha o'rganib chiqishga muvaffaq bo'ladilar. Kurs ishini bajarish mustaqil ilmiy izlanish bo'lib, o'rganilgan mavzuni yozma shaklda bayon etib, ilmiy rahbardan ijobiy taqriz olingandan so'ng kurs ishi himoyasi bilan ishga yakun yasaladi. Kurs ishi yozishdan maqsad magistrantni o'quv jarayoni davomida olgan bilimni ilmiy va amaliy jihatdan mustahkamlash, aniq tahliliy masalalarni hal etish orqali bilimni boyitish, chuqurlashtirish va umumlashtirishdan iborat.

Kurs ishining hajmi 35-40 bet bo'lib, magistrantning shaxsiy qo'lyozmasi asosida amalga oshirilishi talab etiladi. Kurs ishida mavzulardan kelib chiqib chizmalar va analitik jadvallar keltiriladi. Analitik jadvallarning shakli va hisob-kitoblarini kompyuter dasturlarida bajarish hamda bosma holatda kiritishga ruxsat etiladi. Shuningdek, kurs ishlarini tayyorlash va himoya

qilish bo'yicha kafedra professor-o'qituvchilari tomonidan maxsus o'quv-uslubiy qo'llanma yozilgan bo'lib, unda kurs ishlarini tayyorlash va himoya qilish jarayonini tashkil qilish yuzasidan batafsil ko'rsatmalar berilgan.

Kurs ishlarining namunaviy mavzulari:

1. Byudjet-soliq siyosatining mazmuni, iqtisodiy mohiyati va ahamiyati.
2. Byudjet-soliq siyosatini oqilona boshqarishning zarurligi.
3. Moliyaviy siyosatning asosiy xususiyatlari.
4. Moliyaviy siyosatni amalga oshirishning metodologik asoslari.
5. Byudjet siyosatining iqtisodiy ahamiyati va zarurligi.
6. Byudjet siyosatini boshqarish moliyaviy siyosatning asosiy strategik maqsadi sifatida.
7. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining Byudjet-soliq siyosatini boshqarishdagi vakolatlari.
8. Byudjet tizimining printsiplari va Byudjeti siyosati.
9. Byudjet defitsitini yuzaga kelish sabablari va omillari.
10. Byudjet defitsitiga nisbatan strategik yondashuvlar.
11. Byudjet defitsitini moliyalashtirish manbalari
12. Soliq siyosati moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi sifatida.
13. Iqtisodiyotni tartibga solish instrumenti sifatida soliq siyosati.
14. Soliq yukini optimallashtirish va soliq yukini aniqlash metodlari.
15. Soliq yuki va soliq to'lovchilar o'rtasida taqsimlanishi.
16. Soliq yukini kamaytirish sharoitida Byudjet-soliq siyosatining mutanosibligini ta'minlash.
17. Soliq imtiyozlari iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida muhim chora-tadbirlari sifatida ekanligi.
18. Soliq va imtiyoz dialektikasi.
19. Soliq imtiyozini salbiy va ijobiy jixatlari.
20. Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari.
21. O'zbekiston Respublikasi soliq siyosatidagi asosiy muammolari.
22. Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolarini ijobiy xal etish yo'llari.
23. O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.A.Karimov asarlarida zamonaviy Byudjet-soliq siyosatini fundamental asoslari.
24. O'zbekistonda Byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning fundamental asoslari.
25. Byudjet-soliq siyosatini ta'minlash asoslari.
26. Byudjetni taxminlashtirishning taktik va strategik vazifalari.

6. Fan bo'yicha talabalar bilimni baholash va nazorat qilish mezonlari

Fandan talabalarining bilimni baholash 5 baholik tizimda amalga oshiriladi.

Fandan nazorat turlari. Fandan talabalarining bilimni nazorat qilish oraliq va yakuniy nazorat turlarini o'tkazish orqali amalga oshiriladi. Fandan nazorat turlari bo'yicha topshiriqlarning mazmuni talabaning bilimni xolis, ob'ektiv va aniq baholash imkoniyatini ta'minlaydi.

Oraliq nazorat (ON) semestr davomida o'quv jarayoni jadvaliga muvofiq o'quv mashg'ulotlari davomida 2 martagacha o'tkaziladi. (O'quv semestri davomida haftasiga 2 akademik soatdan kam bo'lgan fanlar bo'yicha ON o'tkazilmaydi).

ON bo'yicha talabalarining bilimni baholash fandan o'quv mashg'ulotlarini olib borgan professor-o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi. Talaba fandan yakuniy nazorat turi o'tkaziladigan muddatga qadar ONni topshirgan bo'lishi shart. ONni topshirmagan, shuningdek undan "2" (qoniqarsiz) baholangan talaba yakuniy nazoratga kiritilmaydi.

Yakuniy nazorat (YaN) talabalarning bilimini baholash o‘quv mashg‘ulotlarini olib bormagan professor-o‘qituvchi tomonidan amalga oshiriladi. Fandan o‘quv mashg‘ulotlarini olib borgan professor-o‘qituvchi yakuniy nazoratni o‘tkazishda ishtirok etmaydi.

YaN shakli kafedra tomonidan belgilanadi hamda u semestr yakunida o‘quv jarayoni jadvaliga muvofiq quyidagi mezonlarga asoslanib o‘tkaziladi:

Baho	Magistrantning bilimiga qo‘yilgan talablarning asoslanishi
5 (a‘lo)	magistrant mustaqil xulosa va qaror qabul qiladi, ijodiy fikrlay oladi, mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimni amalda qo‘llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo‘yicha tasavvurga ega deb topilganda;
4 (yaxshi)	magistrant mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimni amalda qo‘llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatni tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo‘yicha tasavvurga ega deb topilganda;
3 (qoniqarli)	magistrant olgan bilimni amalda qo‘llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatni tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo‘yicha tasavvurga ega deb topilganda;
2 (qoniqarsiz)	magistrant fan dasturini o‘zlashtirmagan, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunmaydi hamda fan (mavzu) bo‘yicha tasavvurga ega emas deb topilganda.

Magistrant fandan baholanishi natijasidan norozi bo‘lgan taqdirda, baholash natijasi e‘lon qilingan vaqtdan boshlab 24 soat davomida apellyatsiya berishi mumkin.

YaNga kirmagan yoki kiritilmagan, shuningdek ushbu nazorat turi bo‘yicha “2” (qoniqarsiz) baholangan magistrant akademik qarzdor hisoblanadi. Fandan akademik qarzdor magistrantga nazorat turlari(ON va YaN)ni qayta topshirish uchun 1 oy muddat beriladi.

Nazorat turlarini o‘tkazilish tartibi buzilganligi aniqlangan hollarda o‘tkazilgan nazorat turlarining natijalari bekor qilinishi hamda tegishli nazorat turi qaytadan o‘tkazilishi mumkin. Fandan nazorat turi bo‘yicha magistrantning bilimi “3” (qoniqarli) yoki “4” (yaxshi) yoxud “5” (a‘lo)ga baholaganda, nazorat turini qayta topshirishga yo‘l qo‘yilmaydi.

Baholash natijalarini qayd qilish. Fandan talabalarning bilimini baholash shu kunning o‘zida (yozma ish shaklida amalga oshirilgan hollarda 3 kundan ko‘p bo‘lmagan muddatda) akademguruh jurnalida qayd etib boriladi. Talaba nazorat turi o‘tkazilgan vaqtda uzrli, sabablarsiz qatnashmagan hollarda akadem guruh jurnaliga “0” belgisi yozib qo‘yiladi.

7. Asosiy va qo‘shimcha o‘quv adabiyotlar hamda axborot manbaalari

Asosiy adabiyotlar

1. Malikov T.S., “Byudjet-soliq siyosati” O‘quv qo‘llanma, Iqtisod-moliya, 2019 yil, 376 bet.

2. Malikov T.S. “Moliya” o’quv qollanma – T.: Iqtisod-Moliya, 2018 yil. – 268 bet.
3. Malikov T., Jalilov T. “Byudjet-soliq siyosati”. Monografiya. Toshkent 2011 yil, 512 bet.
4. Vahobov A., Malikov T. Moliya. Darslik. Toshkent, “Nashr”, 2011 yil., 712 bet.
5. Malikov T., Haydarov N., “Moliya: umumdavlat moliyasi” o’quv qo’llanma Toshkent, “Iqtisod-moliya”, 2009 y. 556 b.
6. Sirojiddinova Z.X. Byudjetlararo munosabatlar. O’kuv ko’llanma - T.: info COM. UZ nashriyoti., 2010 y. 156 b.
7. Барулин С.В. Финансы. Учебник. М.: КНОРУС, 2010. 640 с.
8. Нешиной А. С., Воскобойников Я. М., Финансы. Учебник. - Москва: Дашков и К 2010. - 528 с.
9. Срождиддинова З.Х. Бюджетная система Республики Узбекистан. Учебник. Т.: инфо СОМ. Уз нашриёти., 2010. - 480 с.
10. Романовский М.В., Врублевская О.В., Финансы. Учебник для бакалавров. 2012. - 590 с.
11. Боди, Зви, Мертон, Роберт. Финанси.: Пер. с англ. Уч.пос. – Москва: “Вилямс” 2009. – 592.
12. Романовский М. В., Финансы. Учебник. - Москва: Юрайт-Издат, 2010 г. 187 ст.
13. Колчина Н. В. Финансы организаций (предприятий). учебник. - Москва: ЮНИТИ, 2011. - 407 с
14. Jeff Madura. International financial management. 6th ed. South-Western College Publishing. Cincinnati. 2000 year, 401 p.
15. Public finance. Harvey S. Rosen, Ted Gayer. 10 th ed. United States. 2013 year, 451 p.
16. Marcia Cornett, Troy Adair, Finance: Applications and Theory, 2014 year, 364 p.
17. Jean-Pierre Danthine, John B. Donaldson, Intermediate Financial Theory, Third Edition, 2014 year, 413 p.

Qo’shimcha adabiyotlar

18. O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: O’zbekiston, 2017.-32 b.
19. O’zbekiston Respublikasining Byudjet Kodeksi.-T.: O’zbekiston, 2013 yil.
20. O’zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi.-T.: Adolat, 2016 y.- 692 bet
21. “O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha harakatlar strategiyasi to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni.
22. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “O’zbekiston Respublikasining 2016 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko’rsatkichlar prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to’g’risida”gi PQ-2455-sonli Qarori, 2015 yil 22 dekabr.
23. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “O’zbekiston Respublikasining 2017 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko’rsatkichlar prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to’g’risida”gi PQ-2699-sonli Qarori, 2016 yil 27 dekabr.
24. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “O’zbekiston Respublikasining 2018 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko’rsatkichlar prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to’g’risida”gi PQ-3454-sonli Qarori 2017 yil 29 dekabr.
25. O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Mahalliy byudjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish zahiralarni aniqlash ishlarini tashkil etish chora-tadbirlari to’g’risida”gi 445-sonli Qarori, 2017 yil 29 iyun.
26. Moliya organlari va Davlat soliq xizmati organlari, shuningdek mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlarining O’zbekiston Respublikasi Davlat byudjetiga tushumlarni ko’paytirishga va soliq solinadigan bazani kengaytirishga yo’naltirilgan ishlarini takomillashtirish borasidagi faoliyatini tartibga solish va o’zaro hamkorlik qilish tartibi to’g’risidagi Vaqtinchalik Nizom

(O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 29 iyundagi “Mahalliy byudjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish zaxiralarni aniqlash ishlarini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 445-sonli Qarori bilan tasdiqlangan).

27. Tumanlar (shaharlar) moliya bo‘limlari xodimlari tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti daromadlar parametrlarining so‘zsiz bajarilishini ta‘minlash va mahalliy byudjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish chora-tadbirlarini amalga oshirish tartibi to‘g‘risidagi Nizom (O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 29 iyundagi “Mahalliy byudjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish zaxiralarni aniqlash ishlarini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 445-sonli Qarori bilan tasdiqlangan).

28. Tumanlar (shaharlar) Davlat soliq inspeksiyalari xodimlari tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti daromadlar parametrlarining so‘zsiz bajarilishini ta‘minlash va mahalliy byudjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish chora-tadbirlarini amalga oshirish tartibi to‘g‘risidagi Nizom (O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 29 iyundagi “Mahalliy byudjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish zaxiralarni aniqlash ishlarini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 445-sonli Qarori bilan tasdiqlangan).

29. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 488 b.

30. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 104 b.

31. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 56 b.

32. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta‘minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 48 b.

33. Yuldashev Z.Yu., Malikov T.S. “Moliya: Uy xo‘jaliklari moliyasi”. O‘quv qo‘llanma - T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2008.-112 s

34. Malikov T.S. “Moliya: xo‘jalik yurituvchi sub`ektlar moliyasi” O‘quv qo‘llanma. - T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2009. - 288 s

35. Malikov T., Xaydarov N., “Byudjet: tizimi, tuzulmasi, jarayoni” o‘quv qo‘llanma, Toshkent “IQTISOD-MOLIYA”, 2008 y, 84 b.

36. Malikov T., Xaydarov N., “Byudjet daromadlari va xarajatlari” o‘quv qo‘llanma, Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA”, 2007 y, 245 b.

37. Malikov T., Xaydarov N., “Davlat byudjeti” o‘quv qo‘llanma, Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA”, 2007y., 84 b.

38. Malikov T.S., Sh. K. Jalilov Moliyaviy tizim. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. - T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2016 y. ,116 b.

39. Nuritdinova V.Sh., Sharapova M.A., Moliyavi nazorat. O'quv qo'llanma. - T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2014 y. ,344 b.

40. Xusainov R.R. Moliya va soliqlar. II qism (Soliqlar): o'quv qo'llanma. T.: "Voris - nashriyot", 2014. - 336 b.

Internet saytlari

41. www.gov.uz – O‘zbekiston Respublikasi xukumat portali.
42. www.lex.uz– O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
43. www.mf.uz – O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi rasmiy sayti.
44. www.cbu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti.
45. www.soliq.uz– O‘zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo‘mitasi rasmiy sayti.
46. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo‘mitasining rasmiy sayti.
47. www.sciencedirect.com – ommabop ilmiy jurnallar sayti;

48. www.reader.elsevier.com – ommabop ilmiy jurnallar sayti;
49. www.scopus.com – xalqaro maqola va anjumanlar sayti.
50. www.soliq.uz – O‘zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo‘mitasi rasmiy sayti.
50. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo‘mitasining rasmiy sayti.

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“DAVLATIIY MOLIYA” KAFEDRASI

“BYUDJET-SOLIQ SIYOSATI”

FANIDAN

PORTFOLIO

TOSHKENT - 2019

“BYUDJET-SOLIQ SIYOSATI” FANIDAN MAGISTRANT PORTFOLIOSINI YARATISH BO‘YICHA USLUBIY TAVSIYALAR

KIRISH

Xalqaro ta’lim tizimidagi innovatsion o‘zgarishlar, rivojlangan davlatlar ta’lim tizimidagi ijobiy, zamonaviy pedagogik texnologiyalarga tayangan holda magistrantlarda umummadaniy, umumkasbiy va kasbiy kompetentlikni shakllantirishga yo‘naltirilgan o‘quv, o‘quv-uslubiy, ilmiy va o‘qishdan tashqari faoliyat natijalarini to‘g‘ri baholashga yo‘naltirilgan nazorat qilish va baholashning innovatsion shakllaridan foydalanish raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda muhim o‘rin tutadi.

Magistrantning oliy ta’lim muassasasidagi barcha turdagi faoliyatlarini nazorat qilish va baholashning innovatsion texnologiyalari tarkibida “Magistrant portfoliosi” yetakchi o‘rin egallaydi. Keyingi yillarda ushbu texnologiya ayniqsa rivojlangan g‘arb davlatlari oliy ta’lim tizimida keng qo‘llanilmoqda.

Mustaqil ta’lim mashg‘ulotlarini “portfolio” shaklifa amalga amalga oshirish maqsadga muvofiq bo‘lb, portfolioda fan bo‘yicha mustaqil ta’lim mashg‘ulotlari mavzulari va ularni o‘zlashtirish bo‘yicha zarur uslubiy ko‘rsatmalar beriladi.

1. Magistrant portfoliosini shakllantish bo‘yicha umumiy qoidalar

“Portfolio” faoliyatning turli yo‘nalishlari bo‘yicha magistrantning shaxsiy yutuqlari va natijalarini tasdiqlovchi hujjatlar majmuidir. Portfolioni yaratish magistrantning ijodiy faoliyati hisoblanib, unga magistrantning oliy ta’lim muassasasida o‘qish jarayonida o‘quv, ilmiy-izlanish, sport, ijodiy, ijtimoiy va boshqalar bo‘yicha faoliyat natijalari uning o‘zi tomonidan kiritib boriladi.

Portfolioni yaratishdan asosiy maqsad - magistrantning oliy ta’lim muassasasida o‘qish jarayonida erishgan yutuqlari to‘g‘risidagi daliliy hujjatlarni to‘plash va saqlashdan iborat. Portfolio magistrantning ta’lim sohasidagi faoliyati natijalarini o‘zi tomonidan baholashning samarali shakli bo‘lish bilan birga, quyidagilarga xizmat qiladi:

- ta’lim sohasida erishgan yutuqlarini dalillashtiradi;
- bajarilgan ishlarga ko‘ra raqobat qilish bo‘yicha tajriba ortdiradi;
- kasbiy kompetentlikni rivojlantirish uchun mustaqil ta’limni amalga oshiradi;
- o‘zining kasbiy kompetentlik darajasini obyektiv baholash malakasini rivojlantiradi;
- bo‘lajak mutaxassisning raqobatbardoshligini oshiradi;
- magistrantning turli sohalardagi faoliyati, jumladan o‘quv-tarbiyaviy, ijodiy, ijtimoiy, kommunikativ va boshqalar bo‘yicha erishgan natijalari sifatini baholash imkonini beradi.

Portfolio magistrantning faoliyatiga baho berish sifatini ta’minlashga xizmat qiladi va quyidagi **vazifalarni** bajaradi:

- shaxsiy muvaffaqiyatini baholash;
- individual tarzda muvaffaqiyatlar monitoringini yuritish;
- baholash mezoniga muvofiq (masalan 0-30 ballgacha) reyting ballarini jamlash;
- ta’lim natijalarini xolis belgilash;
- natijaga erishish omillarini aniq ko’ra olish;
- kasbiy imkoniyat va qobiliyatni, kuchli va kuchsiz tomonlarni ko’ra olish, ijodiy salohiyatga baho berish.

2. Magistrant portfoliosining tarkibiy qismlari

Magistrant portfoliosi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo’lishi mumkin:

1. O’quv portfoliosining tituli, unda magistrantning nasl-nomasi, o’qiydigan ta’lim yo’nalishi va bosqichi, guruhi, fanning nomi.
2. Portfolioning tarkibiga kirgan hujjatlar nomi keltirilgan mundarija.
3. Magistrant haqidagi anketa ma’lumotlari.
4. Fan bo’yicha bajargan mustaqil ta’lim topshiriqlari (olingan ballar ko’rsatilgan holda).
5. Diplomlar, faxriy yorliqlar, guvohnomalar va boshqa hujjatlar.
6. Fan bo’yicha nazorat ishlari (olingan natijalar ko’rsatilgan holda).
7. Fan doirasidagi maqolalar, tezislar, OAVlardagi chiqishlar.
8. Magistrant tomonidan bajarilgan ishlarga professor-o’qituvchilar va ustozlarning taqrizlari, yozma xulosalari va b.

3. O’quv portfoliosining turlari

Hujjatlar portfoliosi	Erishilgan individual natijalar (diplom, faxriy yorliq, guvohnoma va boshqa hujjatlar)			
Ishlar portfoliosi	bajarilgan loyiha, tadqiqot, topshiriq hamda ularning natijalarini aks ettiruvchi elektron hujjatlar, modellar, hisobotlar, mustaqil yoki hamkorlikda to’plagan adabiyotlar, davriy nashr nusxalari, illyustratsiyalar			
	“Mening qiyofam”	Portfolio-kollektor	Ish materiallari	Shaxsiy yutuqlar
Natijalar portfoliosi	jamlangan eng yaxshi ishlar, ular individual yoki guruh kesimida bo’lishi mumkin			
Baholovchi portfolio	egallangan bilim, ko’nikma va malaka nazorat qilish uchun shakllantiriladi, unda nazorat ishlari, testlar, chizmalar, rasmlar, krossvordlar va boshqalar o’rin olishi mumkin			
Taqrizlar portfoliosi	erishgan yutuqlarni baholashga doir xulosa, taqriz, rezyume, esse, tavsianoma va tavsifnomalar jamlanadi			
On-line portfolio	magistrantlar tomonidan institute yoki fakultet saytiga materiallarni joylashtirish; shaxsiy veb-saytni yaratish; semestr yakunlari bo’yicha hisobot tayyorlash kabi shakllarda bo’lishi mumkin.			

4. “Byudjet-soliq siyosati” fanidan magistrantning o’quv portfoliosini shakllantirish bo’yicha topshiriqlar

№	Mavzu	Mustaqil ishning mazmuni	Mustaqil ish shakli	Nazorat shakli va topshirish muddati	Ballar
1	Byudjet-soliq siyosati: nimalarni va qanday o’rganamiz?	Byudjet-soiq siyosati fanining mazmun-mohiyati va ahamiyati	Taqdimot	1-6 haftalar	8
2	Bozor iqtisodiyotini shakllantirish modellari va byudjet-soliq siyosatining o’zaro vobastaligi				
3	Byudjet defitsitini kamaytirish – byudjet siyosatining markaziy masalasi				
4	Zamonaviy soliq siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga tadbiq etishning fundamental asoslari	Bozor iqtisodiyotini shakllantirish modellari va byudjet-soliq siyosatining o’zaro vobastaligi	Referat	1-JN 7-9 haftalar	6
5	Soliq yuklamasi(ni taqsimlash)ning zamonaviy nazariyalari va ularning byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqishdagi roli				
6	Soliq yuklamasini optimallashtirish – soliq siyosatining eng dolzarb muammosi	Byudjet defitsitini kamaytirishning dolzarb masalalri, Soliq siyosati va soliq tizimining asosiy printsiplari	Tahliliy ish	10-13 haftalar	10
7	Soliq imtiyozlarini oqilona taqdim etish – soliq siyosati samaradorligini ta’minlash garovi				
8	Byudjet-soliq siyosatining zamonaviy dolzarb muammolari, ularga nisbatan bildirilayotgan e’tirozlar, muammolarni hal qilish va e’tirozlarni yumshatish yo’llari	Soliq yuklamasining zamonaviy nazariyalari va ularning byudjet-soliq siyosatini ishlab chiqishdagi roli yuzasidan	Taqdimot	2-JN, 1-ON 14-18 -haftalar	6
9	O’zbekistonda byudjet-soliq siyosatini takomillashtirishning				

fundamental asoslari (ustuvor yo'nalishlari)	ilg'or xorij davlatlari misolida			
Magistrantning o'quv portfoliosi uchun jami ballar				30

5. Magistrantning o'quv portfoliosini baholash mezonlari

26-30 ball – “a'lo”	Fanga oid nazariy bilimlarni to'la o'zlashtira olish. Xulosa va qaror qabul qilish. Ijodiy fikrlay olish. Mustaqil mushohada yurita olish. Olgan bilimlarini amalda qo'llay olish. Mohiyatini tushuntirish. Tasavvurga ega bo'lish.
22-25 ball – “yaxshi”	Mustaqil mushohada qilish. Olgan bilimlarini amalda qo'llay olish. Mohiyatini tushuntirish. Bilish, aytib berish. Tasavvurga ega bo'lish.
17-21 ball - “qoniqarli”	Mohiyatini tushuntirish. Bilish, aytib berish. Ma'lum bir tasavvurga ega bo'lish.
0-16 ball - “qoniqarsiz”	Fan bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarni bilmaslik

6. Asosiy va qo'shimcha adabiyotlar hamda axborot manbalari

Asosiy adabiyotlar

1. Malikov T.S., “Byudjet-soliq siyosati” O'quv qo'llanma, Iqtisod-moliya, 2019 yil, 376 bet.
2. Malikov T.S. “Moliya” o'quv qollanma – T.: Iqtisod-Moliya, 2018 yil. – 268 bet.
3. Malikov T., Jalilov T. “Byudjet-soliq siyosati”. Monografiya. Toshkent 2011 yil, 512 bet.
4. Vahobov A., Malikov T. Moliya. Darslik. Toshkent, “Nashr”, 2011 yil., 712 bet.
5. Malikov T., Haydarov N., “Moliya: umumdavlat moliyasi” o'quv qo'llanma Toshkent, “Iqtisod-moliya”, 2009 y. 556 b.
6. Sirojiddinova Z.X. Byudjetlararo munosabatlar. O'quv ko'llanma - T.: info COM. UZ nashriyoti., 2010 y. 156 b.
7. Барулин С.В. Финансы. Учебник. М.: КНОРУС, 2010. 640 с.
8. Нешиной А. С., Воскобойников Я. М., Финансы. Учебник. - Москва: Дашков и К 2010. - 528 с.
9. Срождиддинова З.Х. Бюджетная система Республики Узбекистан. Учебник. Т.: инфo COM. Уз нашриёти., 2010. - 480 с.
10. Романовский М.В., Врублевская О.В., Финансы. Учебник для бакалавров. 2012. - 590 с.
11. Боди, Зви, Мертон, Роберт. Финанси.: Пер. с англ. Уч.пос. – Москва: “Вильямс” 2009. – 592.

12. Романовский М. В., Финансы. Учебник. - Москва: Юрайт-Издат, 2010 г. 187 ст.
13. Колчина Н. В. Финансы организаций (предприятий). учебник. - Москва: ЮНИТИ, 2011. - 407 с
14. Jeff Madura. International financial management. 6th ed. South-Western College Publishing. Cincinnati. 2000 year, 401 p.
15. Public finance. Harvey S. Rosen, Ted Gayer. 10 th ed. United States. 2013 year, 451 p.
16. Marcia Cornett, Troy Adair, Finance: Applications and Theory, 2014 year, 364 p.
17. Jean-Pierre Danthine, John B. Donaldson, Intermediate Financial Theory, Third Edition, 2014 year, 413 p.

Qo'shimcha adabiyotlar

18. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: O'zbekiston, 2017.-32 b.
19. O'zbekiston Respublikasining Byudjet Kodeksi.-T.: O'zbekiston, 2013 yil.
20. O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi.-T.: Adolat, 2016 y.- 692 bet
21. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni.
22. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining 2016 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to'g'risida"gi PQ-2455-sonli Qarori, 2015 yil 22 dekabr.
23. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining 2017 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to'g'risida"gi PQ-2699-sonli Qarori, 2016 yil 27 dekabr.
24. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining 2018 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to'g'risida"gi PQ-3454-sonli Qarori 2017 yil 29 dekabr.
25. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Mahalliy byudjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish zahiralarini aniqlash ishlarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 445-sonli Qarori, 2017 yil 29 iyun.
26. Moliya organlari va Davlat soliq xizmati organlari, shuningdek mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlarining O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjetiga tushumlarni ko'paytirishga va soliq solinadigan bazani kengaytirishga yo'naltirilgan ishlarini takomillashtirish borasidagi faoliyatini tartibga solish va o'zaro hamkorlik qilish tartibi to'g'risidagi Vaqtinchalik Nizom (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 29 iyundagi "Mahalliy byudjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish zaxiralarni aniqlash ishlarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 445-sonli Qarori bilan tasdiqlangan).
27. Tumanlar (shaharlar) moliya bo'limlari xodimlari tomonidan O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti daromadlar parametrlarining so'zsiz bajarilishini ta'minlash va mahalliy byudjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish chora-tadbirlarini amalga oshirish tartibi to'g'risidagi Nizom (O'zbekiston Respublikasi

Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 29 iyundagi “Mahalliy byudjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish zaxiralarni aniqlash ishlarini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 445-sonli Qarori bilan tasdiqlangan).

28. Tumanlar (shaharlar) Davlat soliq inspeksiyalari xodimlari tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti daromadlar parametrlarining so‘zsiz bajarilishini ta‘minlash va mahalliy byudjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish chora-tadbirlarini amalga oshirish tartibi to‘g‘risidagi Nizom (O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 29 iyundagi “Mahalliy byudjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish zaxiralarni aniqlash ishlarini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 445-sonli Qarori bilan tasdiqlangan).

29. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 488 b.

30. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 104 b.

31. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 56 b.

32. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta‘minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 48 b.

33. Yuldashev Z.Yu., Malikov T.S. “Moliya: Uy xo‘jaliklari moliyasi”. O‘quv qo‘llanma - T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2008.-112 s

34. Malikov T.S. “Moliya: xo‘jalik yurituvchi sub`ektlar moliyasi” O‘quv qo‘llanma. - T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2009. - 288 s

35. Malikov T., Xaydarov N., “Byudjet: tizimi, tuzulmasi, jarayoni” o‘quv qo‘llanma, Toshkent “IQTISOD-MOLIYA”, 2008 y, 84 b.

36. Malikov T., Xaydarov N., “Byudjet daromadlari va xarajatlari” o‘quv qo‘llanma, Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA”, 2007 y, 245 b.

37. Malikov T., Xaydarov N., “Davlat byudjeti” o‘quv qo‘llanma, Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA”, 2007y., 84 b.

38. Malikov T.S., Sh. K. Jalilov Moliyaviy tizim. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. - T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2016 y. ,116 b.

39. Nuritdinova V.Sh., Sharapova M.A., Moliyavi nazorat. O'quv qo'llanma. - T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2014 y. ,344 b.

40. Xusainov R.R. Moliya va soliqlar. II qism (Soliqlar): o'quv qo'llanma. T.: "Voris - nashriyot", 2014. - 336 b.

Internet saytlari

41. www.gov.uz – O‘zbekiston Respublikasi xukumat portali.

42. www.lex.uz– O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.

43. www.mf.uz – O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi rasmiy sayti.

44. www.cbu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti.

45. www.soliq.uz – O‘zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo‘mitasi rasmiy sayti.
46. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo‘mitasining rasmiy sayti.
47. www.sciencedirect.com – ommabop ilmiy jurnallar sayti;
48. www.reader.elsevier.com – ommabop ilmiy jurnallar sayti;
49. www.scopus.com – xalqaro maqola va anjumanlar sayti.
50. www.soliq.uz – O‘zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo‘mitasi rasmiy sayti.
51. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo‘mitasining rasmiy sayti.